

**T. C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**KAFKASYA'DAN MUŞ YÖRESİNE GÖÇLER VE
İSKÂN (1856-1905)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet ÖZTÜRK

BİTLİS - 2017

**T. C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**KAFKASYA'DAN MUŞ YÖRESİNE GÖÇLER VE
İSKÂN (1856-1905)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet ÖZTÜRK

**Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Serap TOPRAK**

BİTLİS - 2017

**BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencilerinden 15510104103 Nolu Ahmet ÖZTÜRK tarafından hazırlanan “Kafkasya’dan Muş Yöresine Göçler Ve İskan (1856-1905)” isimli tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman :
(Yrd. Doç. Dr. Serap TOPRAK)

Jüri Üyeleri :
(Yrd. Doç. Dr. Serap TOPRAK)
(Bitlis Eren Üni., Uluslararası İlişkiler ABD.)

(Yrd. Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU)
(Bitlis Eren Üni., Uluslararası İlişkiler ABD.)

(Yrd. Doç. Dr. Erkan AFŞAR)
(Yüzüncü Yıl Üni. Uluslararası İlişkiler ABD.)

İmza

BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 13/07/2017 tarih ve 15/5 sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

13/07/2017

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR
Enstitü Müdürü

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı'na bağı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum "Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve İskân (1856-1905) konulu tezdeki bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

19.07.2017

Ahmet ÖZTÜRK

YAZIŞMA ADRESİ: ahmet.ozturk.4949@gmail.com

Telefon: (0507) 752 14 06

ÖN SÖZ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dışarıda toprak kayıpları içeride ise azınlık meseleleri ve azınlıklar üzerinden Avrupalı devletlerin müdahaleleri ile uğraşan Osmanlı Devleti, yarım yüzyıldan daha fazla zaman devam edecek olan göç problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti'ni bahse konu olan yüzyılın ikinci yarısında en fazla meşgul eden göç sorununun nedenleri ile ekonomik, sosyal ve siyasi sonuçları hakkında çok sayıda çalışma yapıldı. Ancak göçün genel yapısı ve sorunları hakkında yapılan bu çalışmalarda taşra kesimi kendine çok fazla yer bulamadı. Özellikle Doğu Anadolu'ya gelen göçmenlerin sevk ve iskânları konusunda yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır.

Bu düşünceden hareket ederek Kafkasya'dan Muş yöresine yapılan göçler ve iskân konulu çalışmayı yapmaya karar verdik. Tez çalışmamızın amacı Muş yöresine yapılan göçlerin yoğunluğunu, göçmenlerin iskân bölgelerini ve göçmenlere yapılan yardımları tespit ederek taşrada göçmen iskânı ile ilgili yapılan çalışmaları ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızı hazırladık. Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan yoğun göç hareketinin daha iyi anlaşılması için giriş bölümünde göç olayının tanımına, nedenlerine, türlerine ve sonuçlarına değinilmektedir. Birinci bölümde göçlerin başlangıç noktasını oluşturan Kafkasya'nın coğrafi yapısı, tarihi ve etnik yapısı ele alınmaktadır. İkinci bölümde göçlerin yoğunluğu ve Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yönelik iskân politikası üzerinde durulmaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise Muş yöresine göçmen iskânı, göçmenlere yapılan yardımlar ve göçmenlerin yerli halk ile ilişkileri konusuna değinilmektedir.

Çalışmamın başlangıcından bitişine kadar benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen eşim Gamze ÖZTÜRK'e, çalışmamın yürütülmesi ve hazırlanmasında ilgi ve desteğini sunan danışman hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Serap TOPRAK'a teşekkürü bir borç bilirim.

BİTLİS – 2017

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	V
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
GİRİŞ	1
1. GÖÇ KAVRAMININ TANIMI, TÜRLERİ, SEBEPLERİ VE SONUÇLARI	1
1.1. Göçün Tanımı	1
1.2. Göçlerin Sebepleri	2
1.3. Göçlerin Sonuçları	3
1.4. Göç Çeşitleri	4
1.4.1. Yasal Prosedüre Uyum açısından Göç Çeşitleri	4
1.4.2. Mesafesine Göre Göç Çeşitleri	5
1.4.3. Oluşum Süreçlerine Göre Göç Çeşitleri	8
1.4.4. Süresine Göre Göçler	9
BİRİNCİ BÖLÜM	10
2. KAFKASYA’NIN GENEL ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ	10
2.1. Kafkasya Adının Kökeni	10
2.2. Kafkasya’nın Sınırları ve Coğrafi Yapısı	12
2.3. Kafkasya’nın Etnik Yapısı	15
2.3.1. Çerkesler	16
2.3.2. Abhazlar (Abazalar)	16
2.3.3. Çeçen-İnguşlar	17
2.3.4. Avarlar	18
2.3.5. Lezgiler	19
2.3.6. Kumuklar	20
2.3.7. Karaçaylar ve Balkarlar	23
2.3.8. Nogaylar	25
2.3.9. Karapapaklar	26
2.3.10. Ruslar	28

2.3.11. Osetler.....	28
2.3.12. Gürcüler	29
2.3.13. Ermeniler.....	29
2.4. Rus Hâkimiyetine Kadar Kafkasya'nın Tarihçesi.....	30
2.4.1. İlk Çağlarda Kafkasya.....	30
2.4.2. Arapların Kafkasya'ya Akınları.....	32
2.4.3. Selçukluların Kafkasya Fetihleri.....	32
2.4.4. Kafkasya'da Moğol Fetihleri ve Altın Orda Devleti	34
2.5. Rusların Kafkasya Hâkimiyeti	37
2.5.1. Rusların İdil-Ural Bölgesine Girişleri.....	37
2.5.2. Rusların Kafkasya'yı İşgali.....	40
2.5.3. Kafkasya'da Bir Direniş Hareketi: Müridizm	47
2.5.3.1. Müridizm.....	47
2.5.3.1.1. İmam Mansur.....	48
2.5.3.1.2. İmam Gazi Muhammet (1793-1832).....	54
2.5.3.1.3. İmam Hamza (Hamzat) Bey (1789-1835).....	55
2.5.3.1.4. İmam (Şeyh) Şamil (1797-1871).....	56
İKİNCİ BÖLÜM	60
3. KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER	60
3.1. Göçlerin Sebepleri.....	60
3.1.1. Asimilasyon Politikası	60
3.1.2. Ekonomik Baskılar	61
3.1.3. Sürgünler ve Katliamlar.....	63
3.1.4. Psikolojik Baskılar.....	64
3.1.5. Rus Göçmenlerinin Bölgeye İskânı.....	64
3.2. Kafkas Göçmenlerinin Osmanlı Devleti Topraklarına Göç Etme Nedenleri	65
3.3. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Göçler	66
3.3.1. Kırım Savaşı (1853-1856) Sonrası Osmanlı Devleti'ne Göçler.....	66
3.3.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler70	
3.4. Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskânı Siyaseti.....	75
3.5. Göçmen İskânı İle İlgili Kurumlar.....	77
3.5.1. Muhâcirîn Komisyonu	78
3.5.2. İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu	80
3.5.3. Muhâcirîn Komisyon-u Alisi	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	83
4. KAFKASYA'DAN MUŞ YÖRESİNE GÖÇLER VE İSKÂN (1856-1905).....	83
4.1. Muş'un Coğrafi Özellikleri ve Tarihçesi	83
4.2. Muş Yöresinin İskâna Açılması	86
4.3. Muş yöresinin İskâna Açılma Nedenleri	88
4.4. Muş Yöresine Göçlerin Başlaması	90
4.5. Göçmenlerin İskân Edildiği Yerler	98
4.5.1. Muş'a Bağlı Göçmen Köyleri	99
4.5.2. Varto Kazasına Bağlı Göçmen Köyleri	100
4.5.3. Bulanık Kazasına Bağlı Göçmen Köyleri.....	101
4.6. Osmanlı Devleti'nin Göçmelere Yaptığı Yardımlar	102
4.6.1. İâşe ve Nakliye Yardımı	102
4.6.2. Konut Yardımı.....	104
4.6.3. Arazi Yardımı	104
4.6.4. Zirai Yardımlar	105
4.7. Göçmenlerin Uyum Problemleri	107
4.7.1. Müslüman Halk İle Yaşanan Problemler	108
4.7.2. Gayrimüslim Halk ile İlişkiler	109
4.8. Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu	112
SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA.....	118
EKLER:.....	131

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BDT	: Basılmamış Doktora Tezi
c	: Cilt
CBÜ	: Celal Bayar Üniversitesi
Ed.	: Editör
İİBF	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
KAÜ	: Kafkas Üniversitesi
KAFDAV	: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s	: Sayfa
S	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	: Siyasal Bilimler Fakültesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YLT	: Yüksek Lisans Tezi

ÖZET

KAFKASYADAN MUŞ YÖRESİNE GÖÇLER VE İSKÂN (1865-1905)

Ahmet ÖZTÜRK

Bu çalışmada 1856-1905 yılları arasında Kafkasya'dan Muş yöresine yapılan göçler incelenmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kafkasya'da hâkimiyet kurma çabalarını hızlandıran Rusya 1829 Edirne Anlaşması ile bu hâkimiyetini önemli ölçüde pekiştirdi. Kırım Savaşı'nda yenilmesine rağmen direniş hareketlerine son veren ve Şeyh Şamil'i esir alarak etkinliğini bitiren Rusya'nın önündeki askeri engellerin de kalkmasıyla bölgedeki hâkimiyetini iyice pekiştirmiştir. Kırım Savaşı'ndan mağlup olan Rusya Kafkas halklarının kendisine gerekli desteği vermediği gerekçesiyle bölge halkına yönelik baskı, şiddet ve asimilasyon politikaları yürütmeye başladı. Rusya'nın uyguladığı bu politikalar sonucunda bölge halkı tarihi, dini ve ekonomik bağları olan Osmanlı Devleti topraklarına göç etmek zorunda kaldılar. Osmanlı Devleti topraklarına 1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkas aileleri gönüllü olarak gelmesiyle başlayan göç hareketi 1859 yılından itibaren yoğunluk kazanmaya başladı. Göçler, Batı Kafkasya'da Abzeh ve Sapsığ gibi kabilelerin Ruslara karşı mücadeleyi bıraktığı 1662–1865 döneminde doruk noktasına ulaştı. Bu dönemden sonra azalma gösteren göçler 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra tekrar yoğunluk kazanmaya başladı. 1890–1908 yılları arasında kısmen devam eden göçler 1920'li yıllarda durulmaya başladı. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında başlayarak yarım yüzyıldan fazla devam eden göçler sonucunda Kafkasyalı halklar binlerce yıllık vatanlarını terk ederek muhacir konumuna düştüler. Zorlu koşullar altında yapılmaya çalışılan göç sırasında yollarda nüfusun neredeyse yarısı hayatını kaybetti. 1850'lerin sonunda İskâna açılan Muş yöresine Kafkasya'dan binlerce göçmen gelerek yerleşti. Çalışmamızda, Muş yöresini İskân bölgesi olarak tercih eden göçmenler nüfus özellikleri, yerleşim yerleri ve halk ile ilişkileri açısından incelendi.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kafkasya, Osmanlı Devleti, Muş, İskân

ABSTRACT

THE MIGRATIONS FROM CAUCASIA TO MUS REGION AND SETTLEMENT (1865-1905)

Ahmet ÖZTÜRK

In this study, migrations from the Caucasus to Mus region between 1856-1905 were examined. Russia accelerated its efforts to establish dominance in the Caucasus with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774 and the 1890 Edirne Agreement significantly strengthened this dominance. Despite being defeated in the Crimean War, the military obstacles in front of Russia, which terminated the resistance movements and ended his activity by taking Shaykh Shamil as prisoner, also strengthened his dominance in the region. Russia, which was defeated from the Crimean War, began to carry out policies of pressure, violence and assimilation against the people of the region on the grounds that the people of the Caucasus did not provide the necessary support to them. As a result of these policies implemented by Russia, the people of the region have to migrate to the territory of the Ottoman State which has historical, religious and economic ties. The immigration movement that started with the voluntary arrival of some Caucasian families in the Ottoman State lands in the first half of the 1850s began to gain intensity from 1859. Immigrants reached the peak in the period of 1662-1865 when tribes such as Abzeh and Sapsig left the struggle against the Russians in the Western Caucasus. After this period, the decreasing migrations began to intensify again after the Ottoman-Russian war of 1877-1878. Partially continuing migrations between 1890 and 1908 began to settle in the 1920s. XIX. In the second half of the century, as a result of migrations that lasted more than half a century, the Caucasian peoples abandoned their thousands of years old homeland and became emigrants. Almost half of the population lost their lives in the roads during the migration that was being tried under difficult conditions. At the end of the 1850s thousands of immigrants from the Caucasus came to the Mus region, In our study, immigrants who preferred Muş as

settlement area were examined in terms of population characteristics, settlements and relations with the people.

Key Words: Migration, Caucasus, Ottoman State, Mus, Sattlement

GİRİŞ

Altın Orda Devleti'nin yıkılışından sonra küçük bir knezlikten büyük bir imparatorluk haline gelen Ruslar, kurulma sahaları itibariyle bölgedeki hanlıkları hâkimiyet altına alarak Kafkasya'ya doğru ilerlediler. Bu ilerleyiş hareketi ile Rus hâkimiyeti altına giren Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına yoğun bir göç hareketi yaşanmaya başladı. Uzun bir döneme yayılan bu göç hareketi sırasında Kafkas halklarının Anadolu'daki topraklara iskânı gerçekleşmiştir. Göç yoluyla gelen Kafkas halklarının bir kısmı da Muş Sancağına iskân edildi. Kafkasya'dan gelen göçmenlerin hangi yolla ve nerelere yerleştirildiğinden bahsetmeden önce bir kavram olarak göçün genel sebeplerine, tanımına, çeşitlerine ve sonuçlarına değinmemiz gerekir.

1. GÖÇ KAVRAMININ TANIMI, TÜRLERİ, SEBEPLERİ VE SONUÇLARI

1.1. Göçün Tanımı

İnsanlık tarihi kadar eski bir kavram olan ve İngilizce'de "migration", Arapça'da ise, "Muhaceret" olarak kelime karşılıkları bulunan göç kavramının çeşitli tanımları bulunmaktadır. "Göç" uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmektir. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleri olarak tanımlanabilir¹. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlükte ise "Göç" ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret olarak tanımlanmaktadır². Ekonomik açıdan baktığımızda ise göç, ekonomik, siyasi, ekolojik yada bireysel sebeplerle, bir yerleşim yerinden diğer yerleşim yerine kısa, orta ve uzun vadeli olarak yapılan geriye dönüş hedefi olan veya sürekli ikameti hedefleyen toplumsal bir yer değiştirme hedefi olarak

¹ [http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu(1).pdf), s. 22, Erişim: 15/02/2017.

² TDK Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.58dd5599046130.90944932, Erişim, 15/02/2017.

yapılmaktadır³. Bu tanımlamaların yanı sıra göç kavramının en genel tanımı şu şekilde olabilir: İnsan ve insan topluluklarının buldukları bölgelerden, geçici veya sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri yoluyla meydana gelen yer değiştirme hareketi. Bu yer değiştirme, coğrafi nitelikte bir alışkanlık olup çeşitli kriterler belirlenerek köy ve şehir yerleşim birimleri arasında meydana gelen nüfus alış-verişidir. Göç olayının gerçekleşmesi için hareket mesafesi olarak iki yerleşim birimi arasında hareket tamamlanmalıdır⁴.

1.2. Göçlerin Sebepleri

Tarihte meydana gelen olayların tamamında olduğu gibi göçlerin de ortaya çıkmasını sağlayan çeşitli sebepler vardır. Göçün tanımını yaptıktan sonra sebepleri üzerinde durmamız gerekmektedir. İnsanları göçe iten sebepler çeşitlilik göstermektedir. Sosyal, ekonomik, siyasi veya dini birçok sebep göçü tetiklemektedir. Ancak göç sebeplerini “itici sebepler” ve “çekici sebepler” olmak üzere iki ana başlık altında inceleyebiliriz.

İnsanları göçe zorlayan memleketindeki sebeplere itici sebepler, yerleştiği (göç ettiği) bölgedeki sebeplere ise çekici sebepler denilmektedir. Göçlere itici sebeplerin mi yoksa çekici sebeplerin mi sebep olduğu sorusuna bulacağımız cevaplar bize göçe yol açan sebepleri aydınlatma imkânı verir⁵.

İtici sebeplerin başlıcaları; deprem, sel, kuraklık, heyelan, volkanik patlama vb. doğal afetler; dini siyasi vb. etnik baskılar; aşırı nüfus artışı sonucu ortaya çıkan geçim sıkıntısı ve kıtlıklar; eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçları karşılayan hizmetlerin yetersizliği; baraj, yol, köprü vb. belediyeçilik olarak tabir edilen temel bazı altyapı ihtiyaçlarının eksiklikleri ve savaşlardır. Bir göçmen yaşadığı yer hakkında gideceği yere göre daha iyi bilgi sahibi olduğu için itici faktörleri çekici faktörlere nazaran daha iyi algılayacaktır. İtici sebeplerden birisi olan siyasi problemler de insanların göç etmesinde önemli rol oynamış ve oynamaktadır. 1989 yılında, Bulgaristan’dan göç etmek durumunda kalan Türkler bunun yakın tarihimizdeki en iyi örneğidir. Yine 1947 yılında birbirlerinden ayrılan Pakistan ve Hindistan devletleri arasındaki karşılıklı kitlesel göç de bu duruma Türkiye dışından bir örnek olarak verilebilir. Bu

³ Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Ankara, Anı Yayıncılık, 2004, s. 175.

⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, TTK, 2010, s. 1.

⁵ Saydam, s. 5.

göçle Müslümanlar Pakistan'a Hindular ise, Hindistan'a göç ederek çok büyük nüfus hareketlerine neden olmuşlardır⁶.

İnsanlar buldukları şehirleri terk ederek başka şehirlere göç etmelerini sadece yaşadıkları bölgenin itici sebeplerine borçlu değillerdir. İtici sebeplerin yanı sıra gidilen yerin cezbedici birtakım özellikleri de göç olayını tetikleyen veya yönlendiren çok önemli sebeplerden birisidir. Yaşanılan bölgenin itici sebepleri her ne kadar bölgeyi terk etmeye sebep olsa da gidilecek yerin seçiminde en önemli rolü bu çekici faktörler oynamaktadır. Çekici faktörleri daha iyi eğitim ve sağlık isteği, ulaşım-iletişim ve alışveriş olanakları, iş bulma ümidi, daha yüksek yaşam standardı ve kentlerdeki toplumsal ve kültürel olanaklardan yararlanma isteği şeklinde sıralamak mümkündür. Çekici sebeplerinin başında gelen önemli faktörlerden birisi de, insanların belki daha önce buralara göç etmiş yakınları ve akrabaları ile birlikte yaşama istekleridir⁷.

1.3. Göçlerin Sonuçları

Göç birey veya toplum tarafından yapılan bir yer değiştirme hareketi olduğundan göçün sosyal, siyasi, demografik ve ekonomik alanlarda sonuçları ortaya çıkmaktadır. Göçü ortaya çıkaran sebep neyse ortaya çıkan ilk sonuç onunla ilgili olur. Ortaya çıkış sebebi siyasi ya da ekonomik olan göçlerin sonuçları da siyasi ya da ekonomik olmaktadır⁸. Çeşitli nedenlerden dolayı yapılan göçlerin sonuçları da önemlidir. Göçlerin sonucunda olumlu ve olumsuz bazı durumlar ortaya çıkmaktadır. Göçlerin bazı sonuçlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

- Yapılan göçlerle ülke genelindeki nüfusun dağılışında dengesizlik görülür.
- Nüfus yoğunluğundan dolayı konut sıkıntısı çekildiği için gecekondulaşma artar. Gecekondulaşmayla birlikte de çarpık kentleşme meydana gelir.
- Kentlerin hızlı büyümesiyle kentteki sanayi tesisleri kentin içinde kalır

⁶ Yıldırım Doğan, *Kırıkkale ve Göç*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2010, s, 35-36.

⁷ Doğan, s, 37-38.

⁸ Saydam, s. 8.

- Kentlerde nüfus artışından dolayı alt yapı hizmetlerinde, sağlıkta ve eğitimde yetersizlik görülür. Kentlere göçlerin artması ile birlikte çevre sorunları da ortaya çıkmıştır.
- Yapılan göçler sonucunda kültür çatışmaları meydana gelir.
- Göç alan kentlerde, göçün etkisiyle istihdam ve işgücü, kentin yönetimi, mekânsal değişimler, gelirin dağılımı ve kentin kültürel yapısında değişimler yaşanmıştır.
- Göç veren yerde nüfus azalır, göç alan yerde ise nüfus artar.
- Kent nüfusunun artması ile birlikte kentte işsizlik oranı da artınca hırsızlık, gasp, anarşi ve toplumsal sorunlar ortaya çıkmaktadır⁹.

1.4. Göç Çeşitleri

Göç hareketlerini ortaya çıkış sebepleri, meydana geldiği yerler, göçe katılan insan sayısı, göçe katılan insanların nitelikleri göz önüne alınarak bir sınıflandırma yapılabilir. Göçmen idarelerine göre göçleri dört ana başlıkta sınıflandırabiliriz. Bu ana başlıklar şunlardır: Yasal Prosedüre Uyum açısından Göç Çeşitleri, Mesafesine Göre Göç Çeşitleri, Oluşum Süreçlerine Göre Göç Çeşitleri, Süresine Göre Göçler¹⁰.

1.4.1. Yasal Prosedüre Uyum açısından Göç Çeşitleri

Düzenli Göç: Menşei ülkeden çıkışı ve ev sahibi ülkeye seyahati, transit geçişi ve girişi düzenleyen kanun ve yönetmeliklere uygun olarak insanların olağan ikamet yerinden yeni bir ikamet yerine gitmeleri¹¹.

Düzensiz Göç: Gönderen, transit ve alıcı ülkelerin düzenleme normlarının dışında gerçekleşen hareketler. Düzensiz göç konusunda açık veya genel kabul gören bir tanım yoktur. Hedef ülkeleri açısından, bir ülkeye yasadışı giriş yapmak veya bir ülkede yasadışı şekilde kalmak veya çalışmak anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, göçmen, belirli bir ülkeye girmek, orada ikamet etmek veya çalışmak için göç düzenlemeleri uyarınca gerekli olan izin veya belgelere sahip değildir. Gönderen

⁹ Yüksel Koçak, Elvan Terzi, Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri Ve Çözüm Önerileri, *KAÜ İİBF Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, (2012), s, 168-169.

¹⁰ <http://www.gocmenidareleri.com/goc-cesitleri>, Erişim: 18/02/2017.

¹¹ [http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu(1).pdf). s. 15, Erişim: 18/02/2017.

ülke açısından ise, bir kişinin geçerli bir pasaportu veya seyahat belgesi olmadan uluslararası bir sınırı geçmesi veya ülkeden ayrılmak için idari koşulları yerine getirmemesi gibi durumlarda düzensizlik söz konusudur¹².

1.4.2. Mesafesine Göre Göç Çeşitleri

İç Göç: Bir ülke içerisinde, bir bölge, bir kent veya köy yerleşim yerinden diğer bir yerleşim yerine yapılan nüfus hareketidir¹³.

Ülke içerisindeki bu göç hareketi ülkenin toplam nüfusunu değiştirmezken ülke içerisindeki kent ve köy nüfus oranlarını değiştirmektedir. İç göç yoluyla kent nüfusunda artış yaşanırken köy nüfusunda azalma meydana gelmektedir.

İç göç hareketi göç alan ve göç veren yerleşim birimleri olarak çeşitli kategorilere ayrılmaktadır.

1. Kırlardan şehirlere doğru yapılan göçler.
2. Kırlardan kırlara doğru yapılan göçler.
3. Şehirlerden şehirlere yapılan göçler.
5. Şehirlerden kırlara doğru yapılan göçler¹⁴.

İç göç tanımlarında iki temel unsur dikkati çekmektedir; bu unsurlar, yer değişikliği bakımından “mekân” unsuru ve süreç bakımından “zaman” unsurudur.

Yer, yaşanılan ve yaşamı devam ettiren faaliyetlerin uygulandığı alandır. Bu bakımdan konut ve işyeri gibi iki temel unsuru içerisinde Türkiye’de iç göçlerin neden ve sonuç kapsamında incelenmesi gerekmektedir. Sanayi toplumlarında bireylerin konut ve işyerleri genellikle farklılaşmıştır. Buradaki asıl nokta, bir bireyin yaşam yerini değiştirmesinden söz edildiğinde işyerinin mi yoksa konutunun mu yer değiştirmesi konusudur. Bu sorun değişik yollarla açıklanabilir. Bunlardan ilki, yaşam yerinin değiştirilmesinden sadece konut yerinin değiştirilmesini anlamakla olabilir. İkinci yol ise, göçün belli bir yerleşme alanının dışına çıkma şeklinde tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Bu yerleşme alanına bir emek pazarı olarak

¹² [http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu(1).pdf) s. 15, Erişim: 18/02/2017.

¹³ Sunday Üner, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1972, s. 77.

¹⁴ Saydam, s. 1.

baktığımızda bireyin işyerini ve konutunu bu emek pazarı dışına çıkarmasının eş zamanlı olacağı da sanayi toplumlari için kolayca kabul edilebilecektir.

Zaman bakımından göç ise, belli bir zaman aralığı içerisinde bir mekân değişikliği olarak açıklanırken, bu zamanın alt ve üst sınırlarının ne olacağı ya da olup olmayacağı konusu önem kazanmaktadır. Bu konu üzerinde çalışan sosyal bilimciler arasında bir görüş birliği yoktur; bazılarına göre bu süre 1 yıl veya 1 yıldan uzun olmalıdır. Eğer alt sınır 1 yıl olarak kabul edilirse, mevsimlik göçler gibi çeşitli nüfus hareketleri göç kapsamından çıkacaktır. Bundan dolayı zaman belirlenirken, bu niteliklerin dikkate alınması gerekmektedir. Zaman unsuru ile ilgili bir başka konu ise, sayımlarda kullanılan referans dönemidir. Genellikle kullanılan dönemler 1, 5 veya 10 yıldır ve sayım yılları arasında geçen zamandır. Bazı sayımlar, bu dönemi esas alarak iki sayım döneminde farklı yerlerde yaşayanları göç etmiş olarak kabul etmektedir¹⁵. İç göçün nedenlerine baktığımızda itici nedenler ve çekici nedenler olmak üzere iki ana nedenden bahsedebiliriz.

İtici nedenler

1. İçinde bulunulan şartlardan memnun olmamak veya işsiz bulunmak,
2. Refah-gelir farklılığı, başka bir ifadeyle göç edenlerin tüketim düzeylerinin farklı olduğunu görmeleri,
3. Kendilerinden sonra gelecek olan genç kuşaklara veya çocuklarına iyi bir gelecek, daha iyi yaşam ve eğitim imkânları sağlamak istemeleri.

Göç teorilerinden “itme” teorisine göre itici faktörler ise; nüfus baskısı, yetersiz ve kötü dağıtılmış toprak, gizli işsizlik, eksik istihdam, düşük verimlilik, tarımda makineleşme, mevsim dışı iktisadi faaliyetlerin mevcut olmayışı, tabii afetler, eğitimle artan hareketlilik, kan davaları ve tarım arazisinin özellikleri, iklim şartları ve erozyon olarak belirtilmektedir¹⁶.

Çekici nedenler

1. İş bulma isteği,

¹⁵ Mustafa Şen, Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi, *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, , S. 40, (2014), s. 233-234.

¹⁶ Şen, s. 237.

2. Daha iyi yaşam şartlarına sahip olma, daha iyi bir yaşam standardı yakalama isteği,

3. Gelecek kuşaklara ve çocuklara daha iyi bir gelecek hazırlayıp bırakma düşüncesi ve isteği.

Günümüzde yaşanan kentleşme ve kırsal kesimlerden kente göç, kentlerdeki imkân ve fırsatların çok cazip olmasından kaynaklandığını belirten “çekme” teorisi çekici faktörleri ise; köy-kent gelir farklılıkları, daha iyi ve ileri eğitim, şehrin cazibesi, iş bulma ümidi, daha yüksek hayat standardı, ulaşım imkânları ve daha iyi sağlık koşulları olarak belirtmektedir¹⁷.

Dış (Uluslararası) Göç: Kişilerin geçici veya daimi olarak başka bir ülkeye yerleşmek üzere kendi ülkelerinden veya geçici olarak ikamet ettikleri ülkeden ayrılmalarıdır. Dolayısıyla, uluslararası bir sınırın geçilmesinin söz konusu olduğu bir göç hareketidir¹⁸. Diğer bir tanıma göre ise dış göç bir ülkedeki bireylerin eğitim, iş kurma, iş bulma ve benzeri başka amaçlar ile yurt dışına çıkması yani ülke değiştirmesi olayıdır. Bu olaya kısa süreli olabileceği gibi uzun süreli de olabilir¹⁹.

Dış göç olayının oluşmasını sağlayan etken gelişmiş ülkelerdir. Gelişmiş ülkeler geliştirmekte olan ülkeler için bir cazibe (çekim) merkezidir. Bu hareket sırasında göçün başladığı ülkeye kaynak ülke, güzergâhına transit ülke varılacak ülkeye ise hedef ülke adı verilir²⁰. Göç hareketine katılan insan sayısı dikkate alındığında münferit göçler ve kitle göçleri olarak bir sınıflandırabiliriz. Birkaç kişilik grupların farklı sebeplerle yaptıkları göçlere münferit göçler, büyük toplulukların katılarak yaptıkları göç hareketine ise kitle göçleri adı verilir. Kitle göçleri seyrek zamanlarda ve kendine has şartlarda gerçekleşir²¹.

Bu iki genel dış göç sınıflandırmasının dışında dış göç içine alabileceğimiz diğer göç çeşitleri ve tanımları ise şöyledir.

¹⁷ Şen, s. 237-238.

¹⁸ http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu.pdf. s. 15, Erişim: 18/02/2017.

¹⁹ Ünal Şentürk, *Göç ve Kentleşme (Malatya Örneği)*, Bilim Uzmanlığı Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999, s. 40.

²⁰ Murat Özdemir, *Türkiye’de İç Göç Olgusu, Nedenleri ve Çorlu Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2008, s. 13-14.

²¹ Saydam, s. 2-3.

Sığınma (iltica) göçü, savaşlar, doğal afetler, sınır değişiklikleri, etnik baskılar, siyasi baskılar ve dini baskılar gibi nedenlerle gerçekleşen göç hareketidir²².

Mübadele göçü, iki ülke arasında yapılan anlaşmalar sonucunda gerçekleşen göç hareketidir. Bu göç hareketi iki ülke arasında karşılıklı meydana gelmektedir. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan nüfus mübadelesi anlaşması buna örnek gösterilebilir²³.

İş göçü, Ülkesinde yeterince iş imkanı bulunmamasından dolayı gelişmiş ülkelere yapılan göçlerdir. Bu göçler sonucunda gelişmiş ülkelerin istihdam ihtiyacı karşılanmış olurken göçen kişilerin de çalışma ihtiyacı karşılanmış olur. Türkiye ile Almanya arasında yapılan 1961 tarihli işçi alımı anlaşması örnek verilebilir²⁴.

Beyin göçü, yüksek düzeyde eğitime ve buna bağlı olarak niteliğe sahip işgücünün, en genel anlamda daha iyi yaşam ve çalışma olanakları sunan ülkelere gitmesi olarak tanımlanabilir. Son yıllarda uluslararası göç hareketleri içinde payı en fazla artan göç kategorisi olması beyin göçünün önemini arttırmış ve araştırma alanı olarak ilgi çekmesine neden olmuştur²⁵.

1.4.3. Oluşum Süreçlerine Göre Göç Çeşitleri

Gönüllü Göç: Bu göç türünü serbest göç olarak da adlandırabiliriz. Tanım olarak pozitif bir görüntü veren gönüllü göç, bireylerin yeni yerler görmek, maddi durumlarını düzelterek yaşam standartlarını yükseltmek, kendilerinin, ailelerinin ve çocuklarının geleceğini garanti altına alarak kişisel isteklerini gerçekleştirmek için yaptıkları göçlerdir²⁶. Gönüllü göç hareketine baktığımızda göç hareketinde ekonomik veya sosyal çeşitli sebepler itici unsur olarak ön plana çıksa da bireylerin tercihleri önemli bir yer tutmaktadır.

²² Koçak, Terzi, s. 176.

²³ Koçak, Terzi, s. 175.

²⁴ Koçak, Terzi, s. 174.

²⁵ Şenay Gökbayrak, Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmaları: Beyin Göçü Üzerine Bir İnceleme, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 63, S. 3, (2008), s. 72.

²⁶ Zeynep Gökçe Akgür, *Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik (1970-1993)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 52.

Zorunlu (Zorlama) Göç: Sınır değişimleri, savaşlar, güvenlik problemleri, ekonomik sorunlar ve yasal düzenlemeler gibi nedenlerle bireylerin kendi istekleri dışında daha güvenli alanlara göç etmesidir²⁷.

1.4.4. Süresine Göre Göçler

Mevsimlik (Geçici) Göçler: Tarım faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerdeki işçi talebini karşılamak amacıyla çeşitli bölgelerden bu alanlara yapılan geçici göç hareketleridir. Mevsimlik göç özellikle tarımsal yörelerde mevsimlere bağlı olarak işgücü arzı ile talebi arasındaki açığı kapatılmasına yönelik hareketlilik olarak ortaya çıkmaktadır²⁸.

Sürekli Göçler: Göç edilen yeri yurt edinmek amacıyla yapılan göçlere sürekli göçler denmektedir. Bu göçlerde göç kararı alınırken geri dönme fikri yoktur. Genel olarak gidilen yerde kalınır ve orası sürekli bir ikametgâh haline gelir²⁹.

²⁷ Akgür, s. 53.

²⁸ Selin Önen, Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Çingeneler, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No 2, (2012), s. 281.

²⁹ Özdemir, s. 14.

BİRİNCİ BÖLÜM

2. KAFKASYA’NIN GENEL ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ

Konumuzu oluşturan Kafkasya’dan Muş yöresine yapılan göçlere geçmeden önce göçlerin sebeplerini, Osmanlı Devleti’nin ve toplumunun siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında meydana getirdiği çeşitliliği ve etkileri görmemiz gerekmektedir. Göç hareketinin meydana getirdiği etkiler sadece göç alan bölgede hissedilmez. Göç veren bölgede de çeşitli etkiler meydana gelir. Ayrıca göç veren bölgedeki durum göçün tetikleyici nedenlerinden biri olabileceği için göçmenlerin geldiği bölgenin adı, coğrafi konumu, etnik yapısı, tarihi ve özellikle meydana gelen siyasi olaylar, savaşlar ve bölgeye hâkim olan güçler hakkında bilgi sahibi olmamız gerekir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde saydığımız bu konuları geniş olarak ele almaya çalışacağız.

2.1. Kafkasya Adının Kökeni

Azrak Denizi’ndeki Taman Yarımadası’ndan, Hazar Denizi kıyılarındaki Apşeron Yarımadası’na kadar uzanan dağlık bölgeye Kafkasya denir³⁰. Kafkas ve ya Kafkasya adına tarihin ilk dönemlerinden itibaren rastlamak mümkündür. Kafkasya’ya bu adı kimin verdiği veya kullandığı tam olarak bilinmemekle birlikte İsmi kökeni hakkında farklı birçok görüş bulunmaktadır.

Kafkas veya Kafkasya adı, ilk olarak M.Ö. VI. ve ya V. yüzyılda yaşamış olan Yunan şair Aiskhylos’un yazdığı “Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence adlı” eserinde “Kavkasos” dağı deyiminde görülür ve ismin buradan geldiğine kanaat getirilir. Coğrafi bir terim olarak Caucasus, Caucasia ve Caucasia gibi kullanımlarıyla günümüze kadar geldiği görülmektedir³¹.

Yunan tarihçi Herodotus İstoria adlı eserinde Kafkas adını zikrederken bir diğer Yunan tarihçi Eratosthenes’de Kafkas adını Kaspios olarak zikretmektedir. Coğrafi

³⁰ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, Kafkasya’nın Tarihi Coğrafyası, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.54, (2001), s.52.

³¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, TTK, 1993, s. 15.

adını “Het” dilindeki “gaz-gaz” sözünden alıp geçmişte Karadeniz’in güney sahillerinde yaşayan aynı adlı halkın adını taşıma ihtimali de vardır³².

Kafkas adı ile ilgili başka bir iddiaya göre Slav dilinde metal dövme anlamına gelen “Kovat” kelimesi ile kavim adı olan “qas” kelimesinin birleşmesiyle “metal dövenlerin ülkesi” anlamına gelen Kafkas kelimesi türemiştir.

Diğer bir görüşe göre Kafkas adı Sanskritçede “Qaz” (ışıldayan), “Qravan” (kaya) ve “Kuh-Kasp” (Kaspi Dağları) kelimelerinden türemiştir. Kafkas adı güneşli havada parlayan kar ve buzullardan gelmektedir. Yine Kafkas kelimesine “Ak karlı” adını verenler de olmuştur³³.

Dede Korkut Hikâyelerinde geçen “Kazlık Dağları” Kafkas Dağlarıdır. Hikâyeler Azerbaycan Türkçesine çevrilirken “Kaz” kelimesine mekân anlamına gelen “lık” eki getirilerek “Kazlık” kelimesi dağ kelimesiyle birleştirilmiştir. Ve yine hikâyede Kafkas adı “Od Dağı” veya “Oğuz Dağı olarak da açıklanır³⁴.

Kafkasya’ya eski Arap tarihçi ve coğrafyacıları “Cebel’ül, Elsân” (dillerin dağı) adını vermişlerdir. Onlara göre, bölge ismini asıl yerlileri olan Kaslar’dan almıştır. Kafkasya, pek çok dil ve kültürün yüzyıllarca yan yana yaşadığı bir milletler mozaigi konumundaki ülkedir. Kas halkının yaşadığı yer anlamında coğrafi bir ad olarak tarihe geçmiş olan Kafkasya “Kasların Dağı” olarak da bilinmektedir³⁵.

Kafkasya kelimesi dilimize 1856 yılından itibaren girmeye başlamıştır. Ahmet Cevdet Paşa’ya 22 Şubat 1856’da toplanacak Paris Barış Görüşmeleri’ne yetiştirmek için “Dağıstan, Gürcistan, Çerkesistan ve Kabartay” adlı bir layiha hazırlaması görevi verilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa bu layihada “Kafkasya” ve “Cebel-i Kafkasya” tabirlerini kullanmıştır. Layihanın hazırlandığı bu tarihten sonra Kafkasya kelimesinin dil ve edebiyatımıza girmesini ve günümüze kadar kullanılmasını sağlamıştır³⁶.

³² Muharrem Yıldız, *Dünden Bu Güne Kafkasya*, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2006, s. 28.

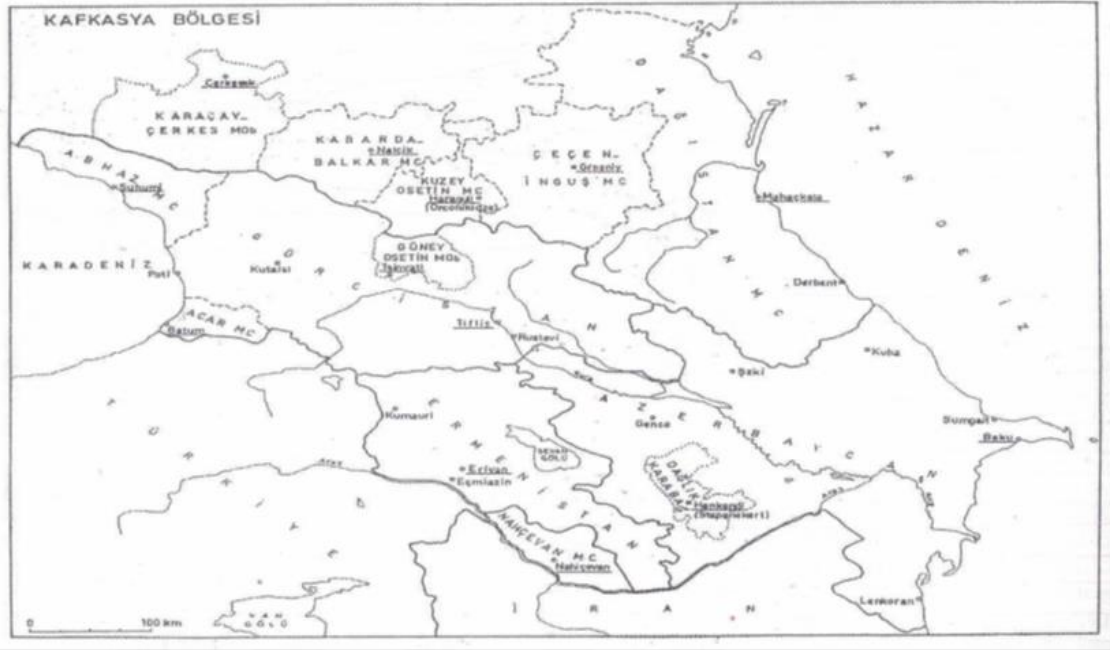
³³ Nadir Muhammedov, *Azerbaycan’da Yer Adları*, Bakü, 1993, s. 138.

³⁴ Yıldız, s. 29.

³⁵ Tuba Tombuloğlu, *Kafkasya’nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 2.

³⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşanın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1998, s. 1.

2.2. Kafkasya'nın Sınırları ve Coğrafi Yapısı³⁷

Kafkasya bölgesi; günümüzde Rusya Federasyonu'nun hakimiyetinde olan Kuzey Kafkasya ile üç bağımsız cumhuriyetin yer aldığı Transkafkasya (Güney Kafkasya)'dan oluşur. Kuzey Kafkasya; doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneydoğuda ise, Samur Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerden, İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar uzandığı kabul edilen doğal bir sınır hattı ile çevrili coğrafi bölgeye denir³⁸. Kafkasya'yı, bu tabii sınırların merkezini teşkil eden ve Hazar Denizi ile Karadeniz arasında boydan boya uzanan Kafkas Sıradağları ikiye ayırır³⁹. Transkafkasya ya da Güney Kafkasya denildiğinde, bir coğrafi bölge kastedilmekte, bu bölge Büyük Kafkasların doruklarından başlayarak, Küçük Kafkasların güney eteklerine kadar uzanmakta olup; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, bu bölgede yer alan ülkelerdir⁴⁰.

Kafkasya'nın çatısı konumunda olan ve kuzey-batıdan güney-doğuya doğru hilal biçiminde uzanan 486.000 km² büyüklüğündeki bu dev coğrafyayı kuzey ve

³⁷ Nadir Devlet, "Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Yıl 3, S. 16, (1997), s.1926.

³⁸ Ali Çurey, "Bilinen Dünyanın Bilinmeyen Ülkesi: Kuzey Kafkasya ve Çerkesler (1)", *Kafkasya Yazıları Dergisi*, Yıl. 2, S. 5, (1998), s.57.

³⁹ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958 s. 4; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979, s. 3.

⁴⁰ Fahrettin Çiloğlu, "Kafkasya Konusunda Yanılgılar ve Yanlışlar", *Kafkasya Yazıları Dergisi*, Yıl. 1, S.3, (1998), s. 41.

güney olarak ikiye bölen Kafkas Dağlarının en yüksek noktasını Elbruz Dağları oluşturur. Kafkasların bu en yüksek noktası, yükseklik ve genişlik bakımından yüz kilometrenin üzerinde bir genişliğe uzanır. Zirveye varıldığında ise bu genişlik altmış km'ye kadar düşer. Doğuya doğru gidildikçe dağın kapladığı alan tekrar genişleyerek Dağıstan'da 132 kilometreye yakın bir genişliğe varır. Elbruz Dağlarının yüksekliği 5629 m'ye kadar yükselir. Kafkasya'da dağların kuzey yamaçlarında, nehir yataklarının açtığı uzun vadiler ve boğazlar oluşmuştur. Dağların eteklerinin bittiği yerden kuzeye doğru gittikçe, nehirlerin oluşturduğu geniş ve mümbit ovalar görülür. Terek ve Kuban nehirlerinin kuzeyinden, Volga ve Don nehirlerine kadar uzanan arazi parçası ise step bir özellik arz etmektedir. Kafkasya, nehirler bakımından da oldukça zengin bir ülkedir. Kafkasya'nın en önemli nehirleri, Azak Denizine dökülen Kuban Nehri ile Hazar Denizi'ne dökülen Terek, Kuma ve Sulak Nehirleridir. Güney Kafkasya'da akan Kura Nehri de Hazar Denizine dökülür. Bölgede yer yer küçük göller görülür⁴¹.

Kafkasya'da iklim; genel olarak Kuzey Kafkasya'da ılıman bir yapıya sahiptir. Doğu Kafkasya'da karasal iklim, Hazar Denizi kıyılarında ise ılıman iklim görülür. Kuzey kesimlerde denizden uzaklaştıkça sıcaklık sahil şeridinde göre düşük seyreder. Yağışlar iç kesimlerdeki düzlüklerde sahil ve dağlık kesimlere göre daha azdır. Buna bağlı olarak iç bölgelerde bazen kuraklığa rastlamak mümkündür. Dağların zirvelerinde yüksekliğin ve sert iklimin etkisiyle karın varlığı hemen hemen hiç eksik olmaz⁴².

Coğrafi olarak Kuzey Kafkasya, daha çok Kıpçak Bozkırlarına, Güney Kafkasya ise Anadolu'ya yakın görünmektedir. Bu nedenle Kuzey ve Güney arasında tarihsel olarak çoğunlukla birbirinden farklı yapılar seyretmektedir. Tarih boyunca Kuzey ve Güney halkı da farklı siyasi yapıların hâkimiyetleri altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu iki bölgeyi ayıran sıradağların aşılmasının güç olması kuzey ve güney bölgeleri arasındaki iletişimi olumsuz etkilemiştir. Kuzey ve güney arasında irtibatı sağlayan iki önemli geçit vardır. Bunlardan birincisi Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yer alan "Derbent" (Demir Kapı) geçidi, ikincisi ise Orta Kafkasya'da bulunan "Daryal" geçididir. Bu iki geçit sayesinde her iki coğrafi bölgenin ilişkisi sağlanabilmiştir. Bu iki geçit dışında iletişimi sağlayan başka bir yol

⁴¹ Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara, KAFDAV Yayıncılık, 1995, s. 45.

⁴² Özbay, s. 50.

olmadığı için iki bölgenin halkları birbirinden farklı ve kendilerine has ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel yapılar oluşturmuşlardır⁴³.

Bölgenin coğrafi bağlamda başka bir özelliği, büyük devletlerarasında bir tampon oluşturmasıdır. Bölgede komşu olan Araplar, İranlılar, Ruslar ve Türkler tarih boyunca, Transkafkasya ile ilgilenmişler ve bu nedenle de zaman zaman çeşitli güçler bölgeyi kendi egemenlik alanı haline getirmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bölgenin coğrafi yapısına ilişkin son özellik ise, ticaret ve ulaşımında büyük köprü teşkil etmesidir. Bölge bir anlamda, kuzey ve güneyin bağlantısını sağlamaktadır⁴⁴.

Güney Kafkasya bölümü Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri gibi devletlerin toprakları içinde kalmaktadır. Kuzey Kafkasya bölümünde ise Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarday-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya, Çeçenistan, Abhazya gibi Cumhuriyetleri bulunmaktadır. Bölge ile aynı adı taşıyan dağlar, maden yatakları ve yer altı kaynakları açısından oldukça zengindir. Aynı zamanda Azerbaycan'ın Stavropol ve Krasnodar bölgelerinde petrol çıkartılır. Transkafkasya'da bulunan Aras ve Kura havzaları ise verimli tarım alanlarıdır. Kafkasya etnik bakımdan çeşitliliğe sahip bir bölgedir⁴⁵.

Kafkasya; Asya, Avrupa, Afrika kıtalarının arasına girmiş, 5000 km uzunluğunda olan Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar, Karadeniz ve Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin oluşturduğu bir su koridorunun ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi ile Orta Asya'ya bağlanmış durumdadır. Ayrıca bu önemli coğrafya, kuzey ile güney ve batı ile doğu yollarının kesiştiği bir geçit konumunda yer almaktadır. Bahsettiğimiz coğrafi konum özelliğinden dolayı Kafkasya, doğu ile batı ve kuzey ile güneyin yollarının kesiştiği bir bölge özelliği taşımaktadır. Bu nedenle bölge, Hazar Denizi ile Orta Asya'ya, Karadeniz ve kuzeyi ile Avrupa'ya, Anadolu ile Akdeniz'e, İran ile de Basra Körfezi'ne bağlanan yol ve geçitlerin merkezinde yer almaktadır. Kafkasya'nın bu coğrafi konumu tarihin

⁴³ T. Muhammet Karakhi, *Kafkas Mücahidi İmam Şamil'in Gazavâtı*, Çev. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 1987 s. 180.

⁴⁴ Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Transkafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, Haziran 2003, s. 59-60.

⁴⁵ Davut Dursun, "Kafkasya" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s.157.

akışına çok etkili olmuştur. Bu nedenle tarih boyunca Kafkasya önemini her dönemde korumuştur⁴⁶.

Tarih boyunca Kafkasya üzerinde büyük devletlerarasındaki hâkimiyet mücadelesinin hiç eksilmediğini görüyoruz. Kafkasya, dünya enerji kaynaklarının yarısından çoğunun bulunduğu Avrasya'nın önemli bir geçidi ve kapısıdır. Tarihte orduların doğudan batıya, batıdan doğuya geçtikleri bir geçit olma özelliği taşımaktadır⁴⁷.

2.3. Kafkasya'nın Etnik Yapısı

Kafkasya, bulunduğu konum itibariyle çeşitli kavim ve milletlerin karşılaştıkları bir bölgedir ve tarih boyunca da istilaya uğramıştır. Buna bağlı olarak bölgede çeşitli kültürler etkili olmuştur. Arap coğrafyacıları Kafkasya'ya “Cebel-ül Elsan” (Dillerin Dağı) adını vermişlerdir. Kafkaslarda 30 ile 360 arasında dil varyasyonunun var olduğu tahmin edilmektedir. Romalıların buradaki ticari faaliyetlerini rahatça sürdürmek için 354 tercüman kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Şemsettin Sami, *Kamus-ül Alam* adlı eserinde Kafkasya'da 70 civarında dil konuşulduğunu yazmaktadır. Bu dillerden bir kısmı Kafkasya'dan geçen kalıntılardır ve bir kısmı birkaç köyde konuşulmaktadır.

Coğrafi yapının etkisiyle çok sayıda özgün ve farklı dil ile birlikte özgün ve farklı kültürlerde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kafkasya sadece “Dillerin Dağı” değil aynı zamanda “Kültürlerin Dağı” olarak da anılmaktadır. Ancak bu çok kültürlülük ve farklılık milletleşme ve devletleşmenin önüne geçmiştir. Kafkasya'da yaşayan kavimleri şu şekilde sıralayabiliriz. Çerkesler, Abhazlar, Çeçen-İnguşlar, Avarlar, Lezgiler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Karapapaklar, Osetler, Ermeniler, Ruslar⁴⁸. Şimdi Kafkasya'da yaşayan bu kavimlerden bir kısmının tarihine ve etnik kökenine biraz değineceğiz.

⁴⁶ Yıldız, s. 24.

⁴⁷ Muhammet Kemaloğlu, “Kafkasya Tarihi, Geçmişi Etnik ve Dini Yapısı, Terekeme (Karapapah) Türkleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı:32, (2012), s. 3-4.

⁴⁸ Yağcı, s. 9-10.

2.3.1. Çerkesler

Çerkesler, Grek ve Latin yazarları tarafından Karketai, Karketei, Zigoï ve Zinnkoi gibi isimlerle adlandırılmıştır⁴⁹. Kafkasya'nın kuzeybatısında Karadeniz sahilleri ile dağlık bölgede yaşayan halk "Çerkes" olarak adlandırılmaktadır. Çerkesler'in Kafkasya'ya ne zaman ve nereden geldikleri konusu tartışmalıdır. Bu tartışmalarla birlikte M.Ö. 6. Yüzyılda Karadeniz'in doğu sahillerinde yaşadıkları tahmin edilmektedir⁵⁰. Tarihleri boyunca Yunanlılar, Romalılar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kıpçaklar, Altınordu, Kırım ve Osmanlı Devleti ile temasa geçen Çerkeslerin ilişkilerinin bazıları geçici olurken bazıları yüzyıllarca devam etmiş tarihte derin izler bırakmıştır⁵¹.

2.3.2. Abhazlar (Abazalar)

Batı Kafkasya'da Karadeniz sahillerinde oturan bir kabile olan Abhazlar, Kafkas Dağları ile Karadeniz sahili arasında ve Kuzey Gagry ile güneyde İğnur arasındaki bölgeyi yerleşim yeri olarak kullanmışlardır. Eski çağlarda, Abaskoi (Arrien) veya Abasgi diye adlandırılmaktadır. V. Yüzyılda Lazların (Lazoi) hâkimiyeti altında bulunmuşlardır. Hazarlar döneminde kurdukları akrabalık ilişkileri yoluyla bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Abbasiler döneminde ise Araplara vergi verdikleri söylene de Abhazlar Mingrel, İmeret ve Kartalin memleketlerinde hâkimiyet kurarak Ermenistan içlerine kadar ilerlemişlerdir⁵².

Abhazlar, bugünkü Abhazy'a'nın kuzey batısında yaşarlarken, milattan 1000 sene sonra Sanıgı, Apsıl, Berakay gibi aile gruplarından oluşmaktaydı. Bütün Abhaz ailelerinin birleştirilmesi için çeşitli girişimler sebebiyle aralarında anlaşmazlıklar çıkması üzerine Abhazların bir kısmı anavatanlarını terk etmişlerdir⁵³.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in doğu sahillerine yerleşmesinden sonra Abhazlar Türk hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Abhazlar arasında bu dönemde İslam'ın yayılmaya başladığı söylene de nüfusun büyük çoğunluğu Hıristiyan'dır. Abhazlar arasında İslam 18. Yüzyıldan itibaren kabul edilmiştir. Bu dönemde

⁴⁹ Gökçe, s. 7.

⁵⁰ Mirza Bala, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, c.3, s. 375.

⁵¹ Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, İstanbul, Sabah Yayınları, 2000 s. 175.

⁵² W, Barthold, "Abazalar", *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, 1997, s. 7.

⁵³ "Abhazlar", *İnönü Ansiklopedisi*, c.1, s. 75.

Gürcistan'dan bağımsız hareket eden Abhazlar'a Osmanlı Devleti tarafından Sohum Kalesi Türk hâkimiyetini tanımaları karşılığında verilmiştir.

1800'lü yıllarda Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması ile güçlü komşularla mücadele etmek zorunda kalan Abhazlar, zamanla Rus hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. Rus hâkimiyetinden sonra Sohum, özel idareye sahip bir sancağa dönüşmüştür⁵⁴.

Dil ailesi olarak Kafkas dil grubunun kuzeybatı bölümünün bir kolu olan Abhaz dili, Kafkas dilleri arasında telaffuz açısından en zor ve en ahenksiz olan dildir. Abhaz dilinin geçmişi M.Ö. 2000'li yıllara kadar uzanmakta ve Kafkas dilleri arasında alfabeyle sahip olan en eski dil olma özelliğini taşımaktadır⁵⁵.

2.3.3. Çeçen-İnguşlar

Doğu Kafkaslarda, Terek Irmağı'nın kolları olan Sunja ve Argun ırmakları arasında yaşayan Çeçen-İnguşlar, Tuslarla birlikte Vaynah (Vaynax) adıyla anılmaktadırlar⁵⁶. Ruslar'ın verdiği Çeçen adıyla tanınan, ancak kendi dillerinde adları Nahçiy olan Çeçenler'in millî dili, Kafkas-İberya dil ailesinin Nah grubundan Nahçiço'dur (Çeçence). Kafkasya'nın en eski halklarından biri olan ve Çeçenistan'da büyük çoğunluğu teşkil eden Çeçenler'in bir kısmı İnguş Cumhuriyeti ve Dağıstan gibi komşu ülkelerle Türkiye, Suriye, Ürdün, Kazakistan ve bazı Batı ülkelerinde yaşamaktadır⁵⁷.

Çeçenler'in Türk ırkından geldiklerini iddia eden bazı bilginler vardır. Onlara göre: Nuh'un teorisinin açıklamalarına göre bugün ki insanlar, Kafkasya'nın güneyinde, Ağrı Dağı üzerinde karaya oturan gemide bulunan Nuh'un üç oğlu Ham, Sam, Yafes'ten türemişlerdir. Yafes'in yedi oğlundan birinin adı Türk olup bunun nesli Dağıstan'da çoğalarak buradan doğuya doğru yayılmıştır. Çeçenlerin Türk ırkından geldiğini savunan W.Eberhard, Çeçenler'den "Juan-Juanlar" diye söz eder. Ona göre Tu Cüe'ler (Türkler) Juan Juanların demircileridirler ve Türklerle aynı ırktan gelmişlerdir. Ancak Prof. Ahmet Caferoğlu, Kafkasya sınırları içinde milli

⁵⁴ Barthold, s. 7.

⁵⁵ Georgi Turçaninov, *Kafkasya'da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, Çev. Kayhan Yükseler, Ankara, Kafdav Yayıncılık, 2009, s. 26.

⁵⁶ Hayri Ersoy, Aysun Kamacı, *Çerkes Tarihi*, İstanbul, Tüzmamanlar Yayıncılık, 1992, s. 102.

⁵⁷ Jamuhanov Suleyman Sultanoviç, "Çeçenistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 245.

varlıklarını bugüne kadar koruyan Türk Boylarını sıralarken Çeçenlerden bahsetmez. Onun sıralaması şu şekildedir;

1- Nogay Türkleri 2- Kundurlar 3- Karaçaylılar 4- Balkarlar 5- Kafkasya (stavropol) Türkmenleri 6- Kumuklar 7- Azeri Türkleri⁵⁸.

İslâmiyet’i kabul etmeden önce putperest bir halk olan Çeçenler’in bu dönemleriyle ilgili fazla bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar, eski mâbedlerin duvarlarında bulunan haçlarla diğer dinî tasvirlerle bakarak Hıristiyanlığı benimsemiş olduklarını ileri sürmüşlerse bu dinin Çeçenler arasında fazla tutunmadığı bilinmektedir. Bazı belgelerden anlaşıldığına göre Çeçenler İslâmiyet’i VIII-IX. yüzyıllarda meydana Arap-Hazar savaşları sırasında tanımışlar ve çok yavaş olmakla birlikte ilk defa bu dönemde kabul etmeye başlamışlardır. Çeçenler’in İslâmiyet’i benimsemeleri asırlar boyu devam etmiştir. Çeçenistan’daki İslâmiyet’in yayılışı nihayet XVIII. yüzyılda tamamlanmış ve bu asrın ortalarında Çeçenler’in akrabaları olan İnguşlar arasında Müslümanlığı yaymalarıyla İslâmiyet bölgenin hâkim dini haline gelmiştir⁵⁹.

2.3.4. Avarlar

Sovyetler Birliği’nin müttefik cumhuriyetlerinden Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti’ne dâhil Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin dağlık yöresinde Sulak nehrinin kolları olan Koysu Andi, Koysu Avar ve Kara Koysu havzalarında ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kuzey kısmında yaşamaktadırlar. Şâfiî mezhebine mensup olan Avarlar’ın 1979’da nüfusları 483.000 idi. Bu Avar zümresi, tarihte önemli bir rol oynamış olan Avar Hakanlığı’nı kuranların torunları kabul edilmektedir. Avarlar, Hunzah platosunun kuzeyindeki Maarulal ve güneydeki aşiretlerin birleşmesinden meydana gelen Bagaulal olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır. Doğuda Kazi-Kumuklar, batıda ise Çeçenler ile komşudurlar⁶⁰.

Avarlar, taşıdığı isimden dolayı Macaristan’a yerleşen Avarlar ile aynı kavim oldukları kabul edilmektedir. Ancak kendilerini Gimri’den gelerek Kırım’a yerleşen

⁵⁸ Tombuloğlu, s. 11.

⁵⁹ Sultanoviç, s. 245.

⁶⁰ Nâdir Devlet, “Avarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 110.

oradan da Dağıstan'a yerleşen Avarlar, Kafkas kavimlerinin özelliklerini taşımaları nedeniyle Macaristan Avarlarından ayrılmaktadır⁶¹.

Avarlar, Hunzah Platosu'nun kuzeyindeki Maarulal ve güneydeki aşiretlerin birleşmesinden meydana gelen Bagaulal olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır. Dağıstan'ın az geçit veren dağlık bölgesinde yerleşmiş olan Avarlar, konargöçer koyun besiciliği ve vadilerde de ufak çapta tarımla meşgul olmaktadır. Geleneksel el sanatları çok gelişmiş olup dokumacılık, halıcılık, bakır işçiliği, dericilik, altın işçiliği, tahta oymacılığı ve demircilik yapılmaktadır.⁶²

Avarlar, Dağıstan'daki diğer kabileler gibi İslam ile tanıştıklarında bu dini hoşgörü ile karşılamış ve kolay kabul etmişlerdir⁶³.

2.3.5. Lezgiler

Lezgiler, Kafkasya'da yaşayan en eski topluluklardan biridir. Herodot'un M.Ö. 450 yılında yazdığı "İstoriya" adlı tarih eserinde aynı isimle anılmaktadır. Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda, Samur çayı havzasında yaşamaktadırlar. Güneyde Azeriler, kuzey ve kuzey batıda ise Lak ve Avarlarla komşudurlar⁶⁴. Lezgiler'e Latin müellifleri Legea, Gürcüler Leki / Lekzi, İranlılar ile Araplar Lekz ve Ruslar Lezgin adını vermişlerdir. Bir Gürcü efsanesine göre Lezgiler'le Kartveller (Gürcüler), Likos ve Kartlos adlı iki kardeşten türemişlerdir ve adları bu iki kardeşin adlarından gelmektedir⁶⁵.

Bölgenin göç yolu üzerinde bulunması, çeşitli kavimlerin Lezgiler'in yaşadıkları bölgeden geçmesine veya yerleşmelerine sebep olmuştur. Birçok kavimle karşılaşmalarına rağmen Lezgiler, benliklerini koruyarak asimile olmadan günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. Lezgiler, aynı zamanda etrafındaki komşularını da aralarına alarak eritme başarısını göstermişlerdir. Doğudan batıya büyük göç dalgalarının buralarda bıraktığı kalıntılar ve Arap fetihleri sonucu bölgeye yerleşen

⁶¹ Berkok, s. 144.

⁶² Sultanoviç, s. 245.

⁶³ Berkok, s. 145.

⁶⁴ Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, İstanbul Matbaası 1961, s. 17.

⁶⁵ Davut Dursun, "Lezgiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 169.

Araplar bile Lezgiler'in arasına karışarak, dillerini ve benliklerini kaybederek Lezgiler arasında asimile olmuşlardır⁶⁶.

Cesur, muharip ve genelde uzun ömürlü olmalarıyla tanınan Lezgiler'in tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Yüzyıllardır aynı bölgede yerleşmiş oldukları ve tarih boyunca başka devletlerin otoritesi altına girmeden serbest halde yaşadıkları bilinmektedir⁶⁷.

Şehirleşme oranının düşük olduğu Lezgiler'in en önemli kültür ve ekonomi merkezleri Dağıstan'daki Kurak şehridir. Nüfusun % 80 kadarı köylerde yaşamakta ve daha çok tarım ve hayvancılıkla ilgilenmektedir. Yaz aylarında yüksek yaylalara çıkarak hayvancılıkla uğraşanlar, kışın Bakü, Şemaha ve Kuba gibi şehirlerde çalışırlar. Evlerde halı ve kilim dokumacılığı gelişmiştir.

Lezgiler, Kafkas dillerinin Kuzeydoğu öbeğinde yer alan Çeçen-Lezgi kolundan Lezgice'yi konuşurlar. Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusça'nın etkisinde kalan Lezgice Küri, Ahtı ve Kuba olmak üzere başlıca üç diyalekti içine alır. Kuba diyalekti Azerbaycan'ın kuzeyinde, Ahtı ve Küri de Dağıstan'ın güneydoğusunda yaygındır. 1928 yılına kadar Arap, bu tarihten 1938'e kadar Latin ve 1938'den itibaren Kiril alfabesiyle yazılan Lezgice halen radyo ve televizyon yayınlarında, yazılı yayıncılıkta ve eğitim alanında kullanılmaktadır⁶⁸.

Arap ordularının bölgeye gelmesiyle VII ve VIII. yüzyıllarda Müslüman olmaya başlayan Lezgiler'in tamamının İslam dinine girişi, XV. yüzyılın ortalarında Lezgi bölgesinin Lezgiler'in çoğunluğunu Sünnî Müslümanlar oluşturmuştur. Lezgiler'in çoğunluğunu Sünnî Müslümanlar oluşturmasına rağmen, özellikle Azerbaycan'da gözle görülür bir Şii azınlık bulunmaktadır⁶⁹.

2.3.6. Kumuklar

Kumih, Kumuh, Kumık, Gumık veya Gumuh olarak da adlandırılan Kumuklar, Dağıstan'da yaşayan bir Türk kabilesidir⁷⁰. Kumık, Kumih, Kumuh, Gumık ve Gumuh şekillerinde de yazıldığı görülen ismin geçtiği en eski kaynak bir

⁶⁶ Dursun, s. 170.

⁶⁷ Dursun, s. 169-170.

⁶⁸ Dursun, s. 169-170.

⁶⁹ Yıldız, s. 46.

⁷⁰ Bala, s. 986.

bey adı olarak kaydedildiği Dîvânü Lugâti't-Türk⁷¹ olduğu düşünölmekle birlikte Kumukların kökeni hakkında değişik görüşler vardır.

19. yüzyıl başlarında Kafkasya'da araştırmalar yapan Macar dilbilimcisi J. Klaproth, Kumukları Hazarların torunları olarak kabul etmekle birlikte, Vambery ve W. Barthold gibi bilim adamları Kumukların kökenini Dağıstan halklarından Kazi-Kumuklar arasında aramışlardır. Kendilerine "Lak" adını veren, komşu halklar tarafından Kazi-Kumuk (Gazi Kumuk)⁷² adıyla tanınan bu Dağıstan halkından bazı grupların dağlardan ovalara inerek burada yaşamakta olan Türk boylarına karışıp Türkleştiklerini ve onlara Kumuk adını verdiklerini ileri süren bu bilim adamlarının görüşlerine karşılık, Kumuk Türkçesi üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan Bekir Çobanzâde, Kumukların Hazarlar zamanında bu bölgeye yerleştiklerine hükmetmenin mümkün olmayacağı ve bunların Karaçay-Malkar ve Kırım Türklerinden ayrılmış bir boy oldukları kanaatine varmaktadır. Onun bu görüşüne katılan ünlü Rus Türkolog A. Samoyloviç de Karaçay-Malkarlıların olduğu gibi, Kumukların da Türklerden önce bölgede yaşayan Kafkasya yerlilerinin Türkleşmesi neticesinde teşekköl eden karışık bir kabile olduğu hakkında N.Y. Marr'ın ileri sürdüğü nazariyeyi kabul etmektedir⁷³.

Kumuklar, Dağıstan Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda Hazar Denizi sahili boyunca yüksek kesimlerde yaşamaktadır. Bir kısmının Sovyetler Birliği döneminde Türkiye, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Suriye ve İran topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Kumuklar, Dağıstan'da başta Mahaçkale olmak üzere Temürhan-Şura, İzberbaş, Kaspiysk, Kızılyurt, Hasavyurt ve Kızılyar gibi şehirlerde otururlar;

⁷¹ Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 26, s. 372.

⁷² Dağıstan halklarından olan Gazi Kumuklar (Laklar), Dulti Dağı'nın güney ve güneybatısında, Sulak Nehri'nin kolları arasında varlık göstermektedirler. Bunlar VIII. yüzyılda İslamiyet'i benimsemişlerdi. Kafkasya'da İslamiyet'i yaymak için verdikleri uğraş neticesinde kendilerine Araplar tarafından "Gazi" unvanı verilmiştir. Gazi Kumuk liderleri şavkal, şamhal gibi unvanlar kullanmışlardır. Onlara İslamiyet'i kabul etmeden önce şavkal, İslamiyet'in kabulünden sonra ise şamhal diye hitap edilmiştir. Bu söz onların dilinde "Şerefli yerde" anlamına gelmektedir. Gazi Kumuklar; Kumuk şamhallığı, Tarku şamhallığı, Mecâlis/Khaydak şamhallığı, Derbent şamhallığı olmak üzere dört bölgeye ayrılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bunların yönetimlerinde bozulmalar meydana gelmiş, Rus hâkimiyetine girenleri bucak müdürü konumuna gelmiş ve zamanla da bu idareciler ortadan kalkmıştır. Ömer Karataş, Serdar Işık, "Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 13, S. 1, (2015) s. 380.

⁷³ Ufuk Tavkul, "Kumuk Türkleri", *Kırım Dergisi*, 13 (50), (2005), s. 29.

bunların nüfusu 251.000 (1996), Dağıstan dışındakilerin nüfusu ise 100.000 civarındadır⁷⁴.

Kumuklar arasında antropolojik açıdan iki farklı fizikî tip dikkati çekmektedir. Dağıstan'daki Sulak Irmağı'nın kuzeyindeki düzlüklerde yaşayan Kumuklar arasında sarışın ve mavi gözlülere daha sık rastlanırken, güneydeki dağlık bölgeye yakın olan Kumuklar arasında esmer, siyah saçlı ve koyu renk gözlüler hâkimdir. Dış görünüşlerindeki farklılık Kumukların hayat tarzlarına ve dillerine de yansımıştır. Kumuk Türkçesinin üç farklı diyalekte ayrılmasında bu farklılığın önemli rolü vardır⁷⁵.

Kumuk tarihi Kafkasya'da bulunan birçok etnik grubun tarihiyle iç içedir. Mîlâdî VII. yüzyılda bölgenin Hazar Devleti sınırları içinde kalmasıyla birlikte Oğuz-Kıpçak boylarının kaynaşması sonucunda teşekkül eden Kumuklar'ın XII. yüzyılda, buranın önceki sakinleri olan Kazı Kumuklar'ı dağlara sıkıştırarak bu toprakları kendilerine yurt edindikleri söylenmektedir. Hazarlar'ın yıkılmasından sonra Kumuklar'ın kurduğu ilk siyasî birlik "şam-hallık" denilen feodal bir beylik hüviyetindeydi ve sınırları güneyde Derbend'den kuzeyde Kabartay'a kadar uzanıyordu. Bu beyliğin Dağıstan'ın en kuzeyinde yer alması, Kazan ve Astarhan hanlıklarının yıkılmasının ardından daha güneye inme fırsatı bulan Ruslar'la Kumuklar'ın karşı karşıya gelmesine yol açtı. Kumuklar, 1586 yılından itibaren başlayan Rus saldırılarına ve işgal hareketlerine karşı, diğer müslüman Kafkas kavimleriyle birlikte XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlılar'ın da desteğini alarak XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürekli karşı koydular⁷⁶.

Sınırları Derbent'ten Kabardey ülkesine kadar uzanan Kumuk Şamhallığı 1813 yılında Rusya'nın istilasına uğramıştır. 19. Yüzyıl ortalarına doğru Kumuklar millî idarelerini kaybetmişler, 1867 yılında Rusya'nın Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesiyle de Kumuk Şamhallığı ortadan kaldırılmıştır. Kumuk bölgesini Kafkasya'da Rusya'ya bağlı olarak kurulan Terskiy (Terek) ve Dağıstan vilayetlerine bağlayan Rusya imparatorluğuna karşı, Kumuklar diğer Kafkasya halkları ile birlikte bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdi. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki

⁷⁴ Kurtuluş, s. 373.

⁷⁵ Tavkul, s. 29.

⁷⁶ Kurtuluş, s. 373-374.

hareketlere katılarak kendi millî devletlerini kurmak için savaşmaya devam eden Kumuklar, 1918 yılında kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyetinde de en önemli unsurlar arasında yerlerini almışlardı. Bu devletin hükümet başkanlığı, parlamento başkanlığı, dışişleri bakanlığı, içişleri bakanlığı, maliye bakanlığı ve savunma bakanlığı gibi önemli görevlerine Kumuklar getirilmişti. 1920 yılında Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirek Sovyetler Birliğini kurmalarının ardından, Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti dağıtılmış ve Kumuklar Sovyetler Birliğine bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlanmışlardı⁷⁷.

2.3.7. Karaçaylar ve Balkarlar

Karaçay-Balkarlar'ın (Balkarlılar/Malkarlar) menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu toplulukların esas unsurunu Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türkeri'nin teşkil ettiğini tarihî, antropolojik ve sosyolinguistik araştırmalar ortaya koymaktadır⁷⁸. Elbruz Dağı civarı, Laba ve Çerek ırmakları arasında yaşayan Karaçay Balkarlar Türk topluluklarıdır. Elbruz Dağı'nın batısında Karaçaylılar yaşarken, Malkarlılar bu dağın doğu kısmında varlık gösterirler. Yaşadıkları arazinin ismine göre isimlendirilip gruplara ayrılırlar. Bashanlılar, Çegemliler, Holamlılar, Bızıngılılar, Malkarlılar (bu beşine Ruslar Balkar der) ve Karaçaylılar yaşadıkları yer isimlerine göre aldıkları adlardır. Bunlar tarihsel süreç içerisinde pek çok farklı isimle anılmışlardır. Kabardeyler “Kuşha”, Kırım Tatarları “Kara Çerkes”, Adigeler “Karaşey”, Abhazlar “Akaraç”, Abazalar “Karça”, Gürcü-Svanlar “Mukrçay”, Osetler “Asi”, Gürcü- Megreller “Alani”, Gürcüler “Karaçiolı” ifadelerini kullanırken, Ruslar XIX. yüzyılda onlara Gorskiy Tatar (Dağlı Tatar), Gortsı (Dağlı), Dağlı Kabardeyler demişlerdir. Karaçaylılar ise kendileri için “Tavlu” ifadesini kullanmışlardır⁷⁹.

Kendilerini Tavlu (dağlı) olarak adlandıran Karaçay ve Balkarlar dil, örf, âdet, din, içtimaî teşkilât, folklor, edebiyat ve tarih itibarıyla tek topluluktur. Elbruz (Mingi Tav) dağının bir yamacında Karaçaylar, diğer yamacında Balkarlar

⁷⁷ Tavkul s. 29-30.

⁷⁸ İsmail Türkoğlu, “Karaçay-Balkarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 380.

⁷⁹ Karataş, Işık, s. 381.

yaşamaktadır. Coğrafi ayrılık dışında bu iki kardeş topluluk arasında önemli bir farklılık yoktur⁸⁰.

Karaçay-Balkar halkının XV. yüzyıldan önceki tarihleriyle ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Karaçay adına Osmanlı kaynaklarında XVI. yüzyılda, Rus ve Avrupa kaynaklarında ise XVII. yüzyılda rastlanır. 1582'de Kabartay'da Osmanlılar'a yaptıkları hizmet dolayısıyla taltif edilen beyler arasında Karaçay Mirza'nın adı geçer. Bu zatın Karaçayların beyi olduğu söylenebilir.

1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından alınması ve Kabartaylar'ın baskısı Karaçay-Balkarlar'ı Osmanlı Devleti'ne yaklaştırdı. Kırım ve Abhazya'dan sonra Kuban vadisinin de Ruslar tarafından işgal edilme tehlikesi Osmanlı Devleti'ni bölge halklarına yardıma etmeye yöneltti. Rus istilâsına karşı Karaçay-Balkarlar da Osmanlı Devleti tarafında yer aldılar ve 1790 yılında Battal Hüseyin Paşa tarafından bölgeye yapılan seferi desteklediler. 1804'te bütün Kafkas halklarıyla Ruslar arasında meydana gelen Çegem Savaşında Karaçay-Balkarlar ön safta çarpıştılar. Ancak 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yapılan Bükreş Antlaşması ile Ruslar'ın idaresine girdiler. 1822, 1835-1837, 1845-1846 ve 1853-1855 yıllarında Ruslar'a karşı gerçekleştirilen ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırıldı. 1860'tan itibaren bölgeyi ele geçiren Ruslar özel bir idarî sistem kurarak Karaçay-Balkar halkını ikiye böldüler. Karaçaylar'ı Kuban, Balkarlar'ı da Terek eyaletine bağladılar. 1873 ve 1900 yıllarında yeniden ayaklanma girişiminde bulunan Karaçaylar'ın toprakları ellerinden alındı ve bir kısmının Türkiye'ye göç etmesine izin verildi. Türkiye'ye göç eden Karaçaylar bugün yoğun olarak Konya, Eskişehir, Tokat, Kayseri ve İstanbul gibi şehirlerde yaşamaktadır. 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'den Amerika Birleşik Devletleri'ne çok sayıda Karaçay göç etmiştir.

11 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Şimâlî Kafkasya Cumhuriyeti'nde yer alan Karaçay-Balkarlar önce çar taraftarı Beyaz Rus generallerinin, ardından kızılıların darbelerine mâruz kaldılar. Şimâlî Kafkasya Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması üzerine 1922 yılına kadar silahlı mücadelelerine devam ettilerse de bunda başarılı olamadılar. Bolşevikler, bölgedeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdıktan sonra Şimâlî Kafkasya Cumhuriyeti'ni meydana getiren toplulukları kabile esasına göre bölgelere

⁸⁰ Türkoğlu, s. 380.

ve cumhuriyetlere ayırdılar. Karaçaylar, Karaçay-Çerkez Muhtar Bölgesi'nde, Balkarlar da Kabarday-Balkar Muhtar Cumhuriyeti'nde kaldılar⁸¹.

2.3.8. Nogaylar

Nogay kelimesi bir şahıs adı olup, 1270-1299 yılları arasında Altın Orda Devleti'nde büyük nüfuz kazanmış bir emirdir. Ona tabi olanlara "Nogay" adı verilmiştir. Zeki Velidi Togan'a göre Nogay, Cengiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türk Tatarlara verilen bir isimdir⁸².

Nogaylar, Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda Tabol ve Yaik arasındaki sahada, sonraki süreçte Astrahan civarında ve Rus çarı I. Petro zamanında Kuban ve Kuma'da yaşamaya başlamışlardı. Etnik ve kültürel manada Kafkas halkları grubunda olmasalar da coğrafi açıdan Kafkasya'nın kuzey kısmında yaşamaları münasebetiyle Kafkasya çevresinde varlık gösteren Türk boylarından biri olarak kabul edilmektedirler⁸³. Nogayların Kazak, Özbek ve Başkırtlarla kabile ilişkileri bakımından önemli bağları vardır. Bunlar hemen hemen aynı boylardan oluşmuştur. Bu sebeple söz konusu topluluklardan bazı boyların diğerine katılması sırasında farklılıklar yaşanmamıştır. XVI. yüzyılda Nogay ordasında on sekiz değişik kabilenin bulunduğu tespit edilmiştir⁸⁴. Nogayların Kuzey Kafkasya'ya gelişleri, yaşam alanları dönemin seyahatnamelerinde açıkça belirtilmiştir. Buna göre, 1830'lu yıllarda Kafkasya'ya görevli olarak giden Rus subayı Feodor Feodoroviç Tornau Nogayların Kuban'ın sol kısmında yaşadıklarından, buraya Ruslar tarafından göç ettirildiklerinden, nüfuslarının tahminen 12.000 kişi olduğundan ve Kelimbet, Mansur, Kıpçak, Karamirza, Navruz isimlerinde beş prens sülalesini tanıdıklarından söz eder⁸⁵. 14. Yüzyılda Altın Orda'dan ayrılan Nogaylar 16. Yüzyıla kadar Volga Nehrinin doğusunda göçebe olarak yaşamışlardır. Bu dönem Nogaylar açısından rahat bir şekilde yaşadıkları bir dönemdir. Bu dönemde Nogay hükümdarı Yusuf Osmanlı Devleti ve çevresindeki diğer Türk hanlıkları ile iyi ilişkiler kurmuştur. 17. yüzyılın başında Büyük Nogaylar, Kırım Hanlığı'nın aracılığı olmadan Osmanlı Devleti ile görüşmeler yapmak, Rusya ve İran ile çıkarlarına uygun siyaset izlemek

⁸¹ Türkoğlu, s. 380-381.

⁸² , Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 20, s. 556.

⁸³ Karataş, Işık, s. 336.

⁸⁴ Mehmet Alparğu, "Nogaylar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, s. 202.

⁸⁵ Karataş, Işık, s. 337.

istediyse de bunda başarılı olamadı. 17. yüzyılda Nogaylar önemli sıkıntılar yaşadılar. Bunların başında Kalmuk istilâsı geliyordu. Kalmuklar'ın ağır baskısı sonucu Nogaylar'dan bir bölümü Osmanlı-Kırım koruması altındaki alana kaçtı; bir bölümü de Kalmuklar'ın idaresi altına girdi. 18. yüzyıl başlarında Nogaylar daha da parçalandı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Nogay problemi de Kırım Hanlığı meselesine bağlı olarak sürdü. Kırım'ın Rusya'nın denetimi altına sokulmasından sonra Nogaylar kendilerine yapılan muameleye tepki gösterdilerse de 1783'te General Suvarov ve Leontyev kumandasındaki kuvvetler onları ağır bir yenilgiye ve kıyıma uğrattı⁸⁶. 19. yüzyıl içinde Nogaylar'ın hayatını etkileyen en önemli unsur göç olayıdır. Rus Çarlığı Nogaylar'ın göçlerini özellikle teşvik etmiştir. 1850'li yılların sonunda Kuban ve Stavropol Nogayları, ardından Tavrida (Kırım) Nogayları göç etmeye başladı. 20. yüzyılın içinde sayıları önemli ölçüde azalmış olarak Rusya'da kısmen toplu bir yerleşim manzarası gösteren Nogaylar'ın yaşadığı bütün topraklar 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği sınırları içine alındı. Nogaylar'ın ihtilâlden sonra başlıca merkezlerinden biri Terskoy bölgesiydi. Nogaylar'ın birinci kurultayı 1922'de Açıkulak'ta yapılmıştı; bu yılın Nisan ayında yapılan bir başka toplantıda yetkililer Nogaylar'a hangi bölgede kalmak istediklerini sormuşlar, Nogay temsilcileri de Dağıstan topraklarında kalmayı tercih etmişlerdi. Aynı toplantıda Nogaylar'a kısmî özerklik vaadinde bulunulduysa da bu söz yerine getirilmemiştir⁸⁷.

2.3.9. Karapapaklar

Karapapağ, Karapapah gibi isimlerle de anılan Karapapaklar⁸⁸ (Terekemeler) bir kısmı Azerbaycan'ın kuzeyinde yaşamaktadır⁸⁹. Diğer bir kısmı ise Dağıstan'da yaşamaktadır. Karapapaklar, muhtemelen asıl vatanları olan Orta Asya'dan göç ederek Kafkasya'nın Daryal ve Derbend boğazlarından geçip Gürcistan'a gelmişler

⁸⁶ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar", *Ankara Üniversitesi Tehlikedeki Diller Dergisi*, Ankara, 2003, Yaz, s.341-343.

⁸⁷ Alpargu, s. 203.

⁸⁸ Karapapak, Karapapah, Borçalı ve Terâkime / Terekeme gibi çeşitli isimlerle anılan bu topluluk başlarına siyah kuzu derisinden serpuş giydikleri için bu adı almışlardır. Karapapaklar, Şah İsmâil'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerine giydirdiği, on iki imamın adı yazılı on iki dilimli "taç" adlı kızıl kavukları reddederek Sünnîliklerini belirtmek üzere ısrarla "kara papak" giymişlerdir. Özbekistan'ın Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamakta olan Karakalpaklarla akrabadırlar. Bu iki grubun Kuman-Kıpçak ve Bulgar-Hazar Türklerinin devam olduğu ve Karapapaklar'ın Hazar kağanlarına kız veren en itibarlı Kıpçak boylarından birini teşkil ettiği ileri sürülmektedir. Daha geniş bilgi için Bkz. Kırzioğlu, s. 467.

⁸⁹ Mirza Bala, "Kara-Papak", *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 330.

ve daha sonraki yıllarda bölgeye yayılmışlardır. Kafkasya bölgesinin Osmanlı Devleti tarafından fethi sırasında çoğu zaman Türklerin yanında yer almışlardır⁹⁰.

Terekemeler dil, lehçe, mutfak ve müzik kültürü gibi konularda Azerbaycan Türklerine çok yakındır. Sadece ağız farklılıkları vardır. Buna rağmen Türkiye'deki her iki kesim de birbirlerini genellikle farklı nitelendirmektedirler. Azerbaycan'da Azerilik adı, Borçalı'da Karapapaklık adı öne çıkmaktadır. Gerçek şu ki, Türk toplulukları arasında yaşam biçiminden ve coğrafi şartlardan kaynaklanan bazı farklılıklar vardır. İran'da da çok sayıda Karapapak Türkü'nün olduğu bilinmektedir. Karapapaklar İran'da Sulduz bölgesinde yaşamaktadır⁹¹.

Karapapaklar, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra yurtlarını terkederek Türkiye ve İran'a göçmüşlerdir. Karapapaklar'ı Sulduz'a getirerek burada aşireti kuran Mehdi Han Borçalı da Tarkavün boyundandır. 1908-1912 yıllarında Türk hâkimiyetine geçen bölge I. Dünya Savaşı sırasında bazan Türk, bazan da Rus idaresine geçmiş, 1919'da Ruslar'ın çekilmesinin ardından eskisi gibi İran'a kalmıştır. Sayıları bugün yaklaşık 50.000 civarında olduğu tahmin edilen İran Karapapakları Anadolu'dakilerden farklı olarak hâlâ aşiret hayatı sürmektedir. Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde İslâm dinini kabul eden Karapapaklar'dan İran'da yaşayanların çoğunluğu Şîî, Türkiye'dekiler ise Sünnî'dir⁹².

Osmanlı Devleti zamanında Kars'a yerleştirilen Karapapaklar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kumandası altında büyük yararlıklar göstermişlerdir. Ancak Kars'ın Ruslar tarafından işgali üzerine I. Dünya Savaşı sırasında Karapapaklar yeniden göç etmişler ve Sivas, Tokat, Amasya gibi vilâyetlere yayılmışlardır. Günümüzde bu şehirlerin dışında Kars, Ağrı, Muş ve Erzurum'da yaşamakta olan Karapapaklar aşiret özelliklerini kaybederek yerli halkla kaynaşmışlardır. Ziraat, halıcılık, hayvancılık gibi işlerle uğraşmakta ve göçebelikten kalma bazı inançlar bugün de varlığını korumaktadır⁹³.

⁹⁰ İsmail Türkoğlu, "Karapapaklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt, 24, 2001, s. 470

⁹¹ Muhammet Kemaloğlu, "Terekeme-Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı 1/3 (2012), s. 58.

⁹² Türkoğlu, s. 470.

⁹³ Türkoğlu, s. 470.

2.3.10. Ruslar

Rus adının kökeni konusunda birçok görüş olmakla birlikte Rus eski şekli Rusi olarak kabul edildiğinden bu ismin Fince'deki Ruotsi kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Finler günümüzde bile İsveçlilere Ruotsi olarak hitap ederler. Bu nedenle Rusların kökeninin İsveç'ten gelen Normanlara dayandığı düşünülmektedir⁹⁴.

Fince olan Ruotsi kelimesi Slavcaya "Rusi" olarak geçmiş daha sonra "Rus" şeklini almıştır. Genel olarak Slavlar İsveç'ten gelenleri "Rus" (Rusi) şeklinde tanımlamışlardır. İsveç'ten gelenler zamanla Slav halkı arasında hâkim sınıf derecesine gelmiş ve böylece "Rus" ismi giderek siyasi bir karakter kazanmıştır. Zamanla Rus knezlerinin hâkimiyetlerinin güçlenmesiyle Orta Dinyeper bölgesi Rus Yurdu adını almıştır. Ancak Sonraki süreçte Normanların sayısının azalması, Normanların yeni göçlerle desteklenmemesi ve Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle Slavlar ile Ruslar arasında bir bütünlük sağlanmıştır. Rus adı yerli Slavlar için de kullanılmaya başlanmıştır⁹⁵.

2.3.11. Osetler

Osetler, köken olarak İrani bir halk olarak kabul edilen Alanlar ile yine İrani kökenli bir halk olan Aslarla birleşmelerinden oluşmuşlardır. Tagavur, Digor, Alagir ve Kartalin olmak üzere dört kabileye ayrılır ve İron ile Digor olmak üzere Osetçenin iki lehçesini konuşurlar⁹⁶.

Orta Kafkasların dağlık kesimleri ile kuzey düzlüklerinde yaşayan Osetler, kendilerine İron adını verirler. Oset kelimesi ise Gürcüce Osların ülkesi anlamındadır. Hint-Avrupa dil grubunun İron koluna bağlı bir dil konuşan Osetler, gerek dil gerekse kültür olarak Kafkas ve Türk etkisini yoğun olarak hissetmişlerdir. Buna rağmen dillerindeki ana gramer yapısını ve kelime varlığını korumuşlardır⁹⁷.

⁹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK, 2014, s. 17.

⁹⁵ Kurat, s. 18.

⁹⁶ M. Sadık Bilge; *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2005, s. 22.

⁹⁷ Ufuk Tavkul; *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul. Selenge Yayınları, 2007, s. 161.

2.3.12. Gürcüler

Kafkasya'da kendi isimleri ile anılan bölgede yaşayan Gürcüler, Kafkasya'nın en eski topluluklarından biridir. Gürcülerin etnik yapılarının oluşmasında Kafkasyalılar, Latinler, Yunanlılar, Araplar, Türkler ve Moğollar etkili olmuştur⁹⁸. Kendi iddialarına göre Yafes'in torunu olan ve milattan 2100 yıl önce yaşamış olan Kartlos adında bir kimseden gelmektedirler. Kur ve Arguy ırmakları arasında yerlesen Kartlos ve ailesinden Kartvel milleti yani Gürcüler ortaya çıkmıştır⁹⁹. Gürcüler M.Ö 8. Yüzyıla kadar günümüz Gürcistan'ından Anadolu'nun doğusunda Van ve civarına kadar olan bölgede yaşamışlardır¹⁰⁰. Bu yüzyıldan sonra Ari kavimlerin, Orta Asya'dan ya da İran'dan gelen istila hareketlerinin sonucu olarak kuzeye doğru çekilerek Kafkas Dağlarının güneyine yerleşmişlerdir. Gürcülerin, köken olarak Turan menşeli olduklarına ilişkin iddialar varsa da dil bakımından, Kafkas halkları gibi Kafkasya dışından bir milletle dilsel bağları yoktur¹⁰¹.

2.3.13. Ermeniler

Ermenilerin kökeni hakkında Ermeni tarihçiler arasında dahi bir birlik yoktur. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir menkıbeye göre Ermeniler, Nuh'un torunu olan Hayk'tan gelmektedirler. Bu görüş sahipleri Nuh'un gemisi Ağrı Dağı'na oturduğundan Ermenilerin ana yurdunun Doğu Anadolu Bölgesi olduğunu iddia ederler. Bir kısım tarihçiler Ermenilerin kökenini Urartular'a dayandırırken bir kısım Ermenilerin bir Turan ırkı olduğunu iddia etmektedirler. Bir kısım tarihçiler ise Ermenilerin Balkan kökenli ve Trak-Frig soyuna ait olduklarını söylerler¹⁰².

Kafkasya'nın bir kısmı ile birlikte Doğu Anadolu'daki bazı vilayetlerimizi içine alan ve Ermenistan denilen bölgenin bu ismi nereden aldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu bölgenin Ermenistan olarak adlandırılmasının nedeni, üzerinde Ermenilerin yaşaması değildir. Çünkü Ermeniler kendilerini "Hayk" diye isimlendirir ve ülkelerine "Haystan" derler. Bugün Ermeni denilen topluluğun M.Ö. IV.

⁹⁸ Mirza Bala, "Gürcistan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 837.

⁹⁹ Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Ankara, Adige Yayınları, 2002, s. 31.

¹⁰⁰ Gökçe, s. 9.

¹⁰¹ Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Çev. Fahri Huvaj, İstanbul, Adige Yayınları, 2002, s. 31.

¹⁰² Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Remzi Kitabevi, 1985, s. 10.

yüzyıldan itibaren bu bölgede yaşadıkları sanılmaktadır. Ermeniler birbirlerine vatan hissi ile değil, gelenekleriyle, konuştukları dille ve dinleriyle bağlıdırlar¹⁰³.

2.4. Rus Hâkimiyetine Kadar Kafkasya'nın Tarihçesi

2.4.1. İlk Çağlarda Kafkasya

Kafkasya, bulunduğu coğrafya nedeniyle büyük devletler ile sınırı olan bir bölge olmuştur. Büyük devletlerle sınırı olması Kafkasya'yı sürekli bir mücadele sahası haline getirmiştir. Bu mücadelelere Kafkas Dağları sınır konumunda yer almıştır¹⁰⁴. Kafkasya, Büyük devletlerin mücadele sahası olmasının yanında, tarihin ilk çağlarından itibaren dış etkilerin altında kalmış ve birçok farklı topluluk bu sahada hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır. Süreklilik gösteren bu dış etkiler bölgede siyasi yapıların ve etnik hareketlerin meydana gelmesine neden olmuştur¹⁰⁵. İki grup halinde ele alabileceğimiz bu akınların birincisi M.Ö. IV. yüzyıla kadar devam etmiş ve genel olarak Ari kavimlerin oluşturduğu hareketlerdir. İkincisi ise Türk kavimlerin yaptığı akınlardır¹⁰⁶.

İlk çağlarda M.Ö. VII. ve IV. yüzyıllardan itibaren İskitlerin¹⁰⁷ yanı sıra Sarmatlar¹⁰⁸, Gotlar¹⁰⁹, Fin-Ugor Kavimleri¹¹⁰ ve Slavların¹¹¹ yerleştiği

¹⁰³ M.Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 4.

¹⁰⁴ Saydam, s. 25.

¹⁰⁵ Berkok, s. 121-122.

¹⁰⁶ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, ANKARA, 1972, s. 1.

¹⁰⁷ İskitler, M.Ö. VII-IV. yüzyıllarda Azak Denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz'in kuzeyinde, Orta Don ve Dinyeper nehirlerine ve Tuna'ya kadar uzanan bölgede hâkim olmuşlardır. İran kökenli olan İskitler diğer ırklardan unsurları da içlerinde barındırmışlar ve bunlar arasında Türk grupların da bulunduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 7.

¹⁰⁸ İran kökenli oldukları bilinen Sarmatların yaşadıkları sahalarda, Orta Dinyeper bölgesinden Karpatlar'a kadar uzanmıştır. Sarmatların bir kısmını teşkil eden Roksolanların (Roks-Alan) İran kökenli oldukları açık olmakla birlikte, yine Sarmatlara ait olan Yazıgıların İran menşeli oldukları iddia edilmişse de bunların Türk olma ihtimalleri de düşünülmektedir. Bu zümrenin Macaristan'a kadar gittiği ve oralarda IV. yüzyıla kadar faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 8.

¹⁰⁹ Germen kökenli Gotlar M.S. 180 yıllarında Baltık sahillerinden Karadeniz Kıyılarına gelmişlerdir. Dinyeper nehrinin doğusu ve batısına yerleşen Gotların doğuda kalan kısmına Ostrogotlar, batısında kalan kısmına ise Vizigotlar denilmiştir. Vizigotlara göre daha teşkilatlı olan Ostrogotlar Karadeniz'in kuzeyinde bir devlet kurmuşlar ve bölgedeki kavimleri hâkimiyet altına almışlardır. Gotlar Hun göçü sonrasında Avrupa içlerine göç etmişlerdir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 8.

¹¹⁰ Batı Sibir'den Fin Körfezi ve Baltık Denizi sahillerine kadar olan bölgede dağınık halde yaşayan kavimlerdir. Teşkilatlı yapısı olmayan bu kavimler ormanlık alanda basit uğraşlar ile geçimlerini sağlamışlardır. Doğu Slavları ile karışmaları sonucu Büyük Ruslar denen kavim ortaya çıkmıştır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 8.

görülmektedir. Saydığımız kavimlerin dışında M.S. III. ve IV. yüzyıllardan itibaren Hunlar¹¹², Avarlar¹¹³, Hazarlar¹¹⁴, Kıpçaklar¹¹⁵ ve Peçenekler¹¹⁶ gibi Türk kavimleri de Kafkasya’da hâkimiyet mücadelesine dâhil olmuştur.

İlk çağda Kafkasya’ya yönelik Romalılar ve Persler gibi büyük devletlerin de akınlarını görmekteyiz. Ortaçağa geldiğimizde İskit, Roma ve Pers akınları yerini Bizans, Sasani ve Hazar Hakanlığı mücadelesine bırakmıştır¹¹⁷.

Hazarlar ve Sasaniler bölgedeki mücadelelerinde istedikleri sonuçları elde edememişlerdir. Bunun oluşmasındaki en büyük etken, Kafkas Dağları’nı iki taraf arasında bir sınır oluşturarak birincisinin güneye inmesine ikincisinin ise kuzeye çıkmasına doğal bir set olmasıdır. Sasani topraklarını fethettikten sonra 737 yılında Hazarları mağlup edip başkentleri Bayda’yı alan Araplar bile bölgede istedikleri hâkimiyeti oluşturamadılar. Buna karşın Araplar kuzeyde oluşturamadıkları hâkimiyeti Güney Kafkasya’da oluşturmayı başardılar¹¹⁸.

¹¹¹ Slavlar esas itibarıyla Ari ırka mensup bir kavimdir. Eski Slavların çoğunlukla sarışın oldukları tespit edilmekle birlikte aralarında kumral, orta boylu ve esmer olanlar da bulunmaktaydı. Bu bağlamda erken dönemlerden itibaren Fin ve Türk ırkından kavimlerle temasa geçtikleri ve zamanla Turanî özellikler gösterdikleri anlaşılıyor. İlk Slav vatani olarak Pripet Havzası ve Orta Dinyeper sahası gösterilmektedir. Slavların tarih sahnesine çıkmalarına ve kültür seviyesi olarak yükselmelerine Türk ve Germen menşeli kavimlerin amil olduğu iddiaları, Slavların, bu kavimlerin tesirine maruz kalmaları ile bir dereceye kadar açıklanabilir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 10.

¹¹² Hunların Kafkasya’daki varlığı ve faaliyetleri hakkındaki ayrıntılı bilgi için bakınız, Tarık Dostiyev, “Kafkasya’da Hunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 922-928. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 12.

¹¹³ Çalışmanın Kafkasya’nın Etnik Yapısı bölümünde Avarlara değinilmiştir. Ayrıca bkz, Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.13. Seda A. Süleymanova, Kafkasya ve Avarlar, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 1, s.674-686.

¹¹⁴ VII. ve X. Yüzyıllar arasında Kafkasya’da güçlü bir teşkilatlı yapı oluşturan Hazarlar için bakınız, Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 13. Mualla Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 1, s. 445-463. Yekov Kuzmin Yumanadi, Hazarlar, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt1, S 464-472.

¹¹⁵ Bilgi için bakınız, Ahmet Gökbek, “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 729-756.

¹¹⁶ Peçeneklerin tarihi ve Kafkasya’daki varlıkları hakkında bkz, Gibor Vörös, “Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 693-708, Necati Demir, Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 709-704.

¹¹⁷ Saydam, s. 25.

¹¹⁸ Saydam, s. 25. Mervan b. Muhammed el-Cezeri tarafından Emeviler tarafından fethedilen Güney Kafkasya’da İslam nüfuzu tesis edilmiştir. Ancak zamanla Emevi ve Abbasi valileri Halifeyi sadece Ruhani Lider olarak görmüş ve siyasi olarak bağımsız hareket etmişlerdir. Aliyev Salih Muhammedoğlu, Kafkasya, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 158.

2.4.2. Arapların Kafkasya'ya Akınları

Arapların Kafkasya'ya yönelik ilk akınları Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Azerbaycan'ın fethinden sonra Şirvan hâkimi Şehriyar ile anlaşılan Müslüman Araplar Kafkasya'da ilerlemeye başladılar. Dağıstan'ın bazı bölgelerini fethederek İslam'ın burada yayılmasını sağlayan Araplar, Gürcistan'daki Gürcü hükümdarları da cizye vergisi vermeye mecbur bırakmışlardır¹¹⁹. Araplar, güneydeki topraklarının güvenliği için Kafkasya hâkimiyetinin önemimin farkına varmışlardı. Bu nedenle Kafkasya'nın en önemli iki geçidinden bir olan Derbent Geçidi'nin ellerinde kalması gerekiyordu. Bu amaçla bölgeye, hem gaza edilerek ele geçirilmeye çalışılmış hem de İslam'ın yayılması sağlanmıştır. Araplar sadece gaza yoluyla bölgeye hâkim olmaya çalışmamış, bazen yerli beyleri de bölgeye tayin etmişlerdir¹²⁰.

Arapların bu bölgedeki hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir. Hazarlar ile Araplar arasındaki mücadelelerde 796 yılındaki büyük bir Hazar saldırısında Araplar büyük kayıp vermişlerdir. Bu savaş sırasında yaklaşık 140.000 Arap askeri ölmüştür¹²¹. Hazarlar ile Araplar arasındaki mücadeleler yaklaşık 200 yıl devam etmiş ve sonuç olarak Araplar üstünlüğü tekrar ele geçirmişleridir. Araplar Kafkasya'ya tekrar girerek önce Çerkesleri hâkimiyet altına almış, ardından da Dağıstan'a girerek İslam'ı burada yaymaya çalışmışlardır. Müslüman Araplar bölgeye hâkim olduktan sonra burayı genelde Azerbaycan ve Ermeni valileri aracılığıyla yönetmişler ve bu durum Abbasi devrinde de devam etmiştir¹²². IX. yüzyılın sonlarına doğru Abbasîlerin bölgedeki hâkimiyeti zayıflayarak çeşitli şehirlerde küçük yerel devletler kurulmuştur¹²³.

2.4.3. Selçukluların Kafkasya Fetihleri

Selçukluların Kafkasya'ya girişleri, Sultan Tuğrul'un amcası Musa Yabgu'nun Oğlu ve Selçuklu Meliklerinden Hasan'ı Azerbaycan'ın fethi için görevlendirmesiyle başlar. Bu olay 1048 yılına denk gelmektedir. Bu fetih hareketi sırasında Hasan'ın Gürcüler tarafından öldürülmesi üzerine Selçuklular Anadolu ve

¹¹⁹ Bala, s. 838.

¹²⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1966, c. 1, s. 276-277.

¹²¹ Gökçe, s. 20.

¹²² Gökçe, s. 21.

¹²³ Muhammedoğlu, s. 159.

Kafkasya'nın fethine daha fazla önem vermeye başladılar¹²⁴. Bu olaydan sonra Selçuklu orduları tarafından Kafkasya'nın fethinin zamanı gelmişti. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasıyla Sultan Tuğrul, batı yönündeki fetihleri yürütme görevini bizzat üstlenmiş ve devletin başkentini Nişabur'dan, Bağdat ve Kafkasya yollarının kesiştiği noktada bulunan Rey şehrine taşımıştır. Böylece Selçukluların Kafkaslara yönelik fetihleri başlamış oldu. 1054 yılında Tuğrul Bey, büyük bir orduyla Kafkasya üzerine yürümüş ve Tebriz'e girmiştir. Böylece Tuğrul Bey burada Gence ve Tebriz Emiri Ebu Mansur ile Arran Emiri Ebu'l-Asvar'ın yıllık vergilerini ödemeleri şartı ile kendisine bağlı olmalarını kabul ederek ve burada adına hutbe okutmuştur¹²⁵.

Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına geçen Sultan Alparslan da Tuğrul Bey'in genişleme siyasetini devam ettirmiştir. Alparslan, 1064 yılında ordusuyla Gürcistan seferine çıkmış ve Gürcistan'ı hâkimiyet altına almıştır. Bu durum Alparslan'ın bölgeden ayrılmasıyla değişmiş bunun üzerine 1067 yılında Gürcistan'a ikinci defa sefer yaparak hâkimiyet altına almıştır¹²⁶. Ancak Selçuklu Sultanı Alparslan'ın talihsiz bir şekilde genç yaşta öldürülmesi devletin Kafkaslara yönelik faaliyetlerini bir süre aksatmıştır. Çünkü Selçuklu melikleri arasında taht kavgaları başlamış ve bu süreçte Selçuklular bu dönemde iç meseleler ile uğraşmışlardır¹²⁷.

Melikşah tahta çıktıktan sonra, Selçuklulara bağlılık bildiren ancak daha sonra Bizans'a yeniden tabi olan Gürcüleri tekrar kendine bağladı. Ancak tekrar Selçuklu tabiiyetini reddeden Gürcüler, Kars'a saldırarak şehri ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Danişmendlilerin kurucusu Ahmet Gazi tarafından Kars geri alınmıştır¹²⁸.

Sultan Melikşah, 1076 yılında Kafkasya bölgesine yapmış olduğu sefer ile Arran bölgesindeki ovalar, yaylalar, kışlaklar ve şehirler tamamen Türkmenler tarafından işgal edilmiştir. 1078 ve 1079 yılları arasında Melikşah Aras Nehri yoluyla Gürcistan'a girip Şamşolde'yi kuşatarak almış ve Gürcü Kralı Liparit'in oğlu Yuane'yi esir etmiştir. Melikşah bundan sonra fetih görevini Sav Tekin'e bırakarak

¹²⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 1989, 245-246

¹²⁵ Yaşar Bedirhan, Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya Ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri, *Turkish Studies*, Volume 9/4, (2014), s. 170-171.

¹²⁶ Köymen, 255-260.

¹²⁷ Bedirhan, s. 173.

¹²⁸ Bedirhan, s. 173.

başkente geri dönmüştür. Sav Tekin, Sultan'ın kendine bıraktığı güçler ile Gürcülerin üzerine yürümüş ancak bu defa yapılan savaşta Gürcüler galip gelmiş ve Türkler bozguna uğrayarak kaçmışlardır. Melikşah artık müzmin bir hâl alan bu duruma bir son vermek amacıyla Emir Ahmed idaresinde mühim bir kuvveti Arran'a göndermiş ve Gürcü Kralı'nı ağır bozguna uğratarak Kars'ı kuşatarak kesin olarak geri almıştır.

Kafkasya harekâtı, Melikşah zamanında diğerlerinde olduğundan daha fazla önem kazanmıştır. Kafkasya harekâtı, devletin kuzey yanını emniyet altına alma siyaseti sayılabileceği için, sultanlar Kafkasya'yı sürekli olarak imparatorluğun batı siyaseti içerisine dâhil etmişlerdir.

Sultan Sencer dönemine gelindiğinde Selçuklular içerisinde bölünmeler yaşanmıştır. Bundan dolayı Sultan Sencer bir taraftan devleti bir arada tutmaya çalışırken diğer taraftan da dış siyaseti yürütmeye çalışmıştır. Bu süreç içerisinde Kafkasya'ya gereken önem verilemediği için Kafkas toprakları Selçuklu hâkimiyetinden çıkmaya başlamıştır¹²⁹.

2.4.4. Kafkasya'da Moğol Fetihleri ve Altın Orda Devleti

Büyük Türkistan seferini bitiren Cengiz Han, Kafkasların geçilerek Kuzey Kafkasya'nın fethedilmesi emrini vermişti. Moğol orduları 1223 yılında Kalka Muharebesinde Kuman ve Rus ittifakını yenerek Kafkasya üzerinden Karadeniz'in kuzeyine doğru ilerleyişlerine başladılar.

1235 yılında yapılan büyük kurultayda, Moğollar "Batı Seferine" karar verilmişti. Batu Han komutasındaki Moğollar, 1236 yılında harekete geçerek 1237 yılında Rus yurduna girerek Rus Knezliklerini bir bir ele geçirerek ilerlediler. Sırasıyla Ryazan, Vladimir, Kostroma ve Galiç şehirleri ele geçirildi. Büyük Rus Knezi'nin ordusu ve kendisi imha edildikten sonra Volga Nehri'nin kuzeyinden ilerleyerek Tver şehrini aldı. Batu Han'ın hedefinde Novogrod vardı. Ancak kışın bitmesi ve karların erimesiyle yollar geçilmez hale gelmişti. Bu yüzden Novograd'ın kuşatılmasından vazgeçildi¹³⁰.

Bir Moğol kolu yukarıda saydığımız şehirleri alırken diğer kol Kırım'a ilerlemiş Suğdak şehrini yağmaladıktan sonra İdil ile Dyneper arasındaki bölgenin

¹²⁹ Bedirhan, s. 175.

¹³⁰ Kurat, s. 77-81.

tamamına hâkim olmuştur. Dyneper'in ötesine geçmek isteyen Moğollar arkalarında herhangi bir tehlike bırakmamak için 1239 ve 1240 yıllarında Pereyaslavl ve Çernigov şehirleri alınarak buradaki knezliklere son verilmiştir. Bu iki şehir alındıktan sonra Moğollar Kiyef'e doğru harekete geçtiler. Moğollar adetleri olduğu üzere şehre elçi göndererek teslim olmalarını istemiş ancak bu istek reddedilmiştir. Ruslar şiddetli bir direniş gösterdiler. Bunun üzerine Kiyef şehri ele geçirilerek yağmalandı. Kiyef alındıktan sonra Batu Han Macarlara sığınan Rus ve Kumanlar ile birlikte Macarları cezalandırmak için 1241 yılında Macaristan'ı fethetmiştir.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ögeday'ın ölüm haberini alan Batu Han, imparatorlukta konumunu korumak için imparatorluk sınırına yakın bir yerde bulunması gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle ordusunu İdil'e çekti. Bu olaydan sonra Aşağı İdil boyunda duran Batu Han Altın Orda Devleti'ni kurmuş oldu¹³¹. Devletin adı Arapça kaynaklarda "*Kıpçak Sultanlığı*", Farsça ve Türkçe kaynaklarda ise Ak-Orda olarak geçmektedir. Ak/Altın Orda Cuci¹³² ailesinin unvanıdır ve bu nedenle devletin adı olmuştur¹³³.

Cuci'nin oğullarından Batu Han, devletin başına geçerek halkının çoğunluğu Moğollardan oluşmamasına rağmen kısa zaman içinde büyük ordular oluşturarak güçlü bir devlet kurmuştur. Batu Han'ın ölümünden sonra oğulları küçük yaşta olduğu için yerine amcalarından Berke halef olmuştur. Berke Han, 1257 yılında devletin başına geçtikten sonra Müslümanlığı kabul eden ilk Altın Orda hanı olmuştur. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bölgede tam hâkimiyet sağlanmış ve İslamiyet burada hızla yayılmıştır.

Berke Han döneminde Cengiz Han'ın oğulları arasında kağanlık mücadelesi başlamıştır. Büyük kağanlık mücadelesinde Kubilay Han'ın galip gelmesiyle Berke Han ile Büyük Kağan'ın bağlantısı kesilmiştir¹³⁴. Böylece Büyük Kağan ile bağlantısı kesilen Altın Orda bağımsız bir devlet haline geldi.

Berke Han, Kafkasya'ya hâkim olma düşüncesindeydi. Bu nedenle Çağatay Hanlığı'nın kendisine bağlı bulunan Harezm Bölgesini ele geçirmesiyle pek

¹³¹ Kurat, s. 82-83.

¹³² Cengiz Han'ın büyük oğlu.

¹³³ Aydın Çelik - Önder Güler, Altın Ordu İmparatorluğu, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 188, (2010), s. 141.

¹³⁴ Çelik - Güler, s.141-142.

ilgilenememiştir. Çünkü Berke Han bu sırada Azerbaycan'a hâkim olmakla meşguldü. Azerbaycan meselesi, Altın Orda ile İlhanlıların arasının açılmasına sebep olmuş ve bu nedenle iki taraf 1264 yılında savaşmak durumunda kalmışlardır. 1264 yılındaki savaşta Berke Han, İlhanlılar'ı büyük bir bozguna uğratmıştır. Ancak bu savaş iki taraf arasındaki mücadeleyi bitirmek bir yana daha da uzatmıştır. Sonuç olarak Altın Orda ve İlhanlıların Kafkasya için mücadeleleri Berke Han'ın iktidarı boyunca devam etmiştir. Berke Han'ın ölümünden sonra yerine Mengü Timur geçmiştir. Ancak bu dönemden başlayarak Tuda Mengü, Tula Buka ve Tohta Han dönemlerinde Berke Han'ın yeğeni Emir Nogay'ın yönetimdeki etkinliği göze çarpmaktadır. Emir Nogay tahta direk çıkmamasına rağmen yaklaşık 40 yıl boyunca devleti dışarıdan bir hükümdar gibi yönetmiş ve istediği kişiyi tahta çıkarmıştır. Bu durum Tohta Han'ın hükümdarlığının ilk yıllarında da devam etmiştir. Ancak ilk başlarda Nogay'ın tüm isteklerini yerine getiren Tohta Han ile Nogay'ın arası açılmış ve Tohta Han 1299 yılında Kafkas Dağları'nda Emir Nogay'ı yenmiş ve 1300 yılında Nogay'ın öldürülmesiyle bu durum son bulmuştur¹³⁵.

Tohta Han'ın 1312 yılında ölümünden sonra Altın Orda tahtına han sülalesinde güçlü bir isim olan Kutluğ Emir'in yardımıyla Özbek Han geçti. Tahta çıktığında 30 yaşında olan Özbek Han'ın saltanatı 28 yıl sürmüştür. Özbek Han, ülkesinde İslam'ı yaymanın yanı sıra Rus prenslerini baskı altında tutmuş ve Azerbaycan'a hâkim olmuştur. Tahtta kaldığı süre ve yürüttüğü siyaset sayesinde Berke Han'dan sonra en şöhretli hükümdar olmuştur. Özbek Han'ın 1341 yılında ölümünden sonra tahta önce oğlu Tinibeg geçmiş bir yıl sonra ise diğer oğlu Canı Beg geçmiştir.

Canı Beg, Altın Orda Devleti'nin son hükümdarı olarak kabul edilmiştir. Canı Beg İlhanlıları mağlup ederek Azerbaycan'ın tamamına hâkim olmuş ve Tebriz'e girerek adına para bastırmıştır. Canı Beg'in 1357 yılında ölmesinden sonra Altın Orda Devleti'nde fetret devri başlamıştır. Bu dönem içerisinde bazı kaynaklara göre 14, bazı kaynaklara göre ise 20 han tahta geçmiştir. Fetret dönemi, 1357 ile 1380 yılları arasını kapsar. 1380 yılında Timur'un desteğini alan Toktamış Han'ın Altın

¹³⁵ Çelik - Güler, s.142-144.

tahtını ele geçirmesiyle fetret devri sona ermiştir¹³⁶. Timur'un yardımıyla tahta çıkan ve faaliyetlerini yürüten Toktamış Han'a Timur'un desteği devam etmiştir.

Timur, 1396-1397 yıllarında Toktamış Han'a destek olmak amacıyla Kafkasya'ya büyük bir akın yapmış; Demirkapı'yı zapt ederek Toktamış Han'a teslim etmiştir. Toktamış bir süre sonra Timur'a isyan etmiştir. Buna karşı Gürcistan hanları ile ittifak kuran Timur, Toktamış Han'ın üzerine yürümüş ve Toktamış'ı yenilgiye uğratmıştır¹³⁷. Timur'un Toktamış'ı Kundurça ve Terek Savaşları'nda yenmesinden sonra Altın Orda Devleti yıkılış sürecine girmiş ve devlet sonrasında Kırım, Kazan, Astrahan, Nogay ve Sibir Hanlıklarına bölünmüştür. Bu durum Türklerden ziyade Rusların işine yaramıştır¹³⁸.

2.5. Rusların Kafkasya Hâkimiyeti

Rusların Kafkasya'yı hâkimiyet altına almasına girmeden önce Altın Ordu sonrası hanlıkları ele geçirme sürecine değinmemiz gerekir. Zira Kafkasya'nın Ruslar tarafından fethi ile hanlıkların yıkılması birbiriyle bağlantılı olaylardır.

2.5.1. Rusların İdil-Ural Bölgesine Girişleri

İdil-Ural bölgesi bu günkü Rusya Federasyonu'nun güneyinde yer alan ve çoğunluğu çeşitli Türk boylarından oluşan farklı etnik unsurların bulunduğu bir coğrafyadır. Yüzölçümü 220.000 km² olan bu coğrafyada günümüzde Tatar¹³⁹, Başkurt¹⁴⁰, Çuvaş¹⁴¹ gibi Türk topluluklarının yanında Fin-Ugor kavimleri ile Slav unsurlar bir arada yaşamaktadır¹⁴².

¹³⁶ Çelik - Güler, s.145-147.

¹³⁷ Gökçe, s. 15.

¹³⁸ Saydam, s. 35.

¹³⁹ Moğol ve Türk topluluklarına verilen genel bir isim olan Tatarlar aslında bir Moğol ulusudur. Tatarların adına ilk olarak Orhon yazıtlarında rastlanır. Çinliler, Cengiz Han'dan önce Moğolca konuşan toplulukların hepsine Tatar adını vermiştir. Moğol hâkimiyetinden sonra Türkçe konuşan bir kısım topluluklara, hatta bazan Türkistan'daki Türkçe konuşan bütün kavimlere Tatar denilmiştir. Günümüzde ise Tatar kelimesi bir Türk boyunun ismi olarak genellikle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırımlılar için kullanılır. Bkz. Faruk Sümer, "Tatarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, s. 168-170.

¹⁴⁰ Türkistan'daki Türk kavimlerinden biri olan Başkurtlar Ural dağlarının kuzey ve doğu kısımları ile İdil (Volga) Havzası'nın kuzey kesimini teşkil eden bozkırlarda yaşamaktadırlar. Yaşadıkları bölge başkenti Ufa şehri olan Başkurdistan Özerk Cumhuriyetidir. A. Zeki Velidi Togan'a göre Başkurt kelimesi Beş Ogur'dan gelmektedir. Başkurtların aslı Türkistan'ı terk ederek kuzeye yönelen ve sonra batıya geçen Kıpçak Türkeri'ne dayanmaktadır. Bkz. Mehmet Saray, "Başkurt", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 130-131.

¹⁴¹ Kendilerini Çavaş olarak adlandıran Çuvaşlar, günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamakla beraber bir kısmı ise Tatar ve Başkurt Özerk Cumhuriyetleri'yle

İdil-Ural bölgesinde Türk-Rus ilişkilerinin geçmişine baktığımızda bu ilişkiler İdil Bulgarları zamanına kadar gitmektedir. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarlar 922 yılından itibaren İslam dinine geçmeye başladılar. Buna karşın Rusların ise Hıristiyanlığı benimsemeye başladıkları görülmektedir. Altın Orda Devleti'nin kuruluşuna kadar bölgedeki Türk Rus ilişkilerinin barışçıl bir ortamda geçmektedir. XIII. yüzyılda Moğolların bölgeye gelerek Altın Orda Devletini kurmasıyla birlikte İslamiyet yayılmaya başladı. Bölgede hâkimiyeti sağlayan Altın Orda Devleti Hıristiyan Rusları itaat altına aldı. Bu durum farklı dinlerden oluşan iki taraf arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Dini farklılık Türkler ile Ruslar arasındaki mücadelenin temel nedenlerinden biri haline geldi¹⁴³. Bu mücadele sadece Altın Orda dönemiyle sınırlı kalmamış, devletin yıkılmasından sonra yerine kurulan olan hanlıklar¹⁴⁴ döneminde de devam etmiştir. Bu hanlıklardan en önemlisi Kazan Hanlığıdır¹⁴⁵.

Kazan Hanlığı bağımsızlığını ilan ettikten sonra siyasi, askeri ve ekonomik açıdan gelişimini devam ettirmek için çalışmalar yaptı. Hanlığın askeri ve ekonomik olarak gelişimini sürdürmenin yanında siyasi bağımsızlığını da devam ettirmesi gerekiyordu. Bu amaçla süregelen rekabetin tarafı olan Ruslarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadelenin başladığı ilk dönemde Uluğ Muhammed'in başarılı bir askeri lider olmasının da etkisiyle Kazan Hanlığı Ruslara karşı galip gelerek hâkimiyeti ele geçirdi. Bu hâkimiyet sürecinde Rus Knezliği bir süre Kazan

Ulyanovsk (Simbirsk) ve Kuybişey özerk bölgelerinde ve dağınık halde Batı Sibirya'da yaşamaktadır. Türk kavmi olan Çuvaşların adı Tatarca Cıvaş (Türkçe yavaş) şeklinde olup "sakin, alçak gönüllü, barışsever" anlamındadır. Bkz. Nuri Yüce, Çuvaşlar, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 388-392

¹⁴² Mileuşa Yusipova, *İdil-Ural Bölgesinde Hıristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 12.

¹⁴³ Ahmet Kanlıdere, *Kuzey Türklerinde Uyanış ve Reform, XIX. Yüzyıl Türk Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere, Eskişehir, 2013, s. 6.

¹⁴⁴ Bahsi geçen hanlıklar Kırım, Kazan, Nogay, Astrahan ve Sibir hanlıklarıdır. Mehmet Saray, s. 540

¹⁴⁵ Kazan Hanlığının merkezi konumunda olan Kazan şehri, Altınordu Devleti döneminden önce bir kale kenti olarak inşa edilmiştir. İdil Irmağı'nın kıyısına kurulan bu kale kenti, konumu sebebiyle kısa zamanda İdil-Ural bölgesinin ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu ticari öneme paralel olarak Kazan'ın siyasi önemi de artmış ve bu bölge, Altınordu Devleti içerisinde önemli bir konuma yükselmiştir. Zamanla Altınordu Devleti'nin siyasi gücü azalmaya başlayınca diğer bazı bölgeler yanında Kazan bölgesi de yarı özerk bir beylik konumuna yükselmiştir. Bu durum, İdil-Ural bölgesi içerisinde Kazan ve çevresinin siyasi, askeri ve ekonomik önemini daha da pekiştirmiş ve Kazan'ı, adeta Altınordu'nun bir alternatifi haline getirmiştir. Altınordu Devleti'nin gerileme döneminde artan iç siyasi çekişmeler sırasında iktidarı Küçük Muhammed'e kaptıran Uluğ Muhammed'in, Kazan bölgesine çekilmesiyle bölgenin kaderi tamamen değişmiştir. Uluğ Muhammed, 1437 yılında Kazan bölgesini kendi denetimine almış ve bağımsızlığını ilan ederek Kazan Hanlığı'nı (1438-1552) kurmuştur. Yusipova, s. 29.

Hanlığı'na vergi ödemek zorunda kaldı¹⁴⁶. Uluğ Muhammed'in ölümünden sonra oğulları tahtı elde etmek için iç mücadeleye girişmiş ve bu durum Kazan Hanlığı'nın güç kaybetmesine neden olurken Rusların ise güçlenmesine fırsat vermiştir. Bu durum Rus –Tatar güç dengesinin değişmesine ve Rusların Tatarlara üstün gelmesine neden oldu. Rusların üstünlüğü sağlamanın sonucunda da 1462 yılından itibaren Kazan Hanları Rusların himayesine girmek zorunda kaldı. Kazan Hanlığı'nın bu zayıflama süreci devam ettikçe Tatarlara ait bölgeler birer birer Rusların eline geçmeye başladı. Sonuç olarak Tatarlar Kazan şehri ve civarını kapsayan küçük bir bölgeye sıkışıp kaldılar. Kazan Hanlığı'nın elinde kalan son toprak parçası da 1552 yılında Rus çarı Korkunç İvan'ın yaklaşık 150 bin asker ve 150 top ile çıktığı sefer sonucunda Ruslar tarafından işgal edilerek ele geçirildi. Böylece Altın Orda Devleti ile bölgede sağlanan hâkimiyeti devam ettiren Kazan Hanlığı'na sona verildi¹⁴⁷.

Kazan Hanlığı'nın yıkılarak bölgenin Rus hâkimiyetine girmesi önemli sonuçlara yol açtı. İdil boyunda VI. yüzyıldan itibaren devam eden Türk hâkimiyeti son buldu. Rusların Hazar sahillerine, Kafkasya'ya ve doğuya yayılmasının önü açılmış oldu. Rusya Kazak bozkırlarına ve Sibiry'a doğru ilerleme imkânı buldu. Doğuya doğru ilerleyerek Sibir Hanlığı'nı ele geçiren Ruslar, 1556'da Astrahan Hanlıđını¹⁴⁸ da ele geçirerek Osmanlı Devleti'yle komşu oldu. Rusya önemli bir yabancı unsuru bünyesine katarak yeni tebaalar edindi. Böylece imparatorluk olma yoluna girdi¹⁴⁹.

Rus Hükümeti Kazan, Sibir ve Astrahan Hanlıkları'nı ele geçirdikten sonra iki yoldan buradakilerin Türklüğünü yok etmeye çalıştı ve bu konuda kısmen başarı da elde etti. Rusların kullandığı bu iki yoldan birincisi, topraklarının zorla ellerinden alarak Rus göçmenlerine vermek; ikinci yol ise zorla Hıristiyanlaştırmak ve din değiştirmeyenleri Kazan kentinden çıkarıp camileri yıkmak veya kapatmaktı. Böylece Müslümanları köle gibi kullanmaya çalıştılar. Rusların uyguladıkları bu yöntemin Türkler üzerinde çok da etkili olduğu söylenemez. Türklerden din

¹⁴⁶ Yusipova, s. 30. Reşit Rahmeti Arat, "Kazan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 509.

¹⁴⁷ Yusipova, s. 30. Kazan Hanlığı'nın istilasını konusunda "Fetih" ve "İstila" kelimeleri Rus kaynaklarında kullanılmayan kavramlardır. Ruslar bu kelimeler yerine "katılma" kelimesini kullanmaktadır. Ayrıca katılmanın Tatarlar için ilerici bir önem taşıdığına inanmaktadırlar. Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, Çev: Mehmet Emircan, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 10.

¹⁴⁸ Daha fazla bilgi için: Reşit Rahmeti Arat, "Astrahan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 680.

¹⁴⁹ Kanlıdere, s. 6.

değiştiren Türklerin sayısının çok az olmasına kızan Rus Hükümeti 1592 yılında bir çar buyruğu yayınladı. Buyruğa göre, bütün camiler büyük bir titizlikle yıkıldı ve yerine yeni cami yapımı ise hükümet iznine bağlandı. Ayrıca Türklerin toprakları da ellerinden alındı¹⁵⁰.

“Kazan Hanlığı” adı Büyük Petro’nun (1672-1725) tahta geçtiği tarihe kadar kullanılmasına rağmen bölgenin nüfus yapısı sistematik bir şekilde değiştirildi. Bölgenin nüfus yapısının değişmesinde Rusların uyguladıkları zorla din değiştirme siyaseti ve buna karşı verilen mücadele etkili oldu. Kazan-Tatar aristokrasisinin bir kısmı bu mücadele sonucunda ölüren bir kısmı da Rus baskısına dayanamayıp Hıristiyanlığı kabul edip Rus aristokrasisine katıldı¹⁵¹.

2.5.2. Rusların Kafkasya’yı İşgali

Rusların Kafkasya’ya ilgilerinin başlangıcı XVI. yüzyılın birinci yarısına kadar gider. Birçok modern tarihçi Rusya’nın 1552’de Kazan Hanlığını zapt edip 1556’da da Astrahan’ı ele geçirmesiyle Kuzey Kafkasya’ya doğru açılmaya başladığını yazmaktadır¹⁵².

Ruslar Türkistan’dan gelen kervanların ve Hazar Denizi yolu ile İran ticaretinin geçiş merkezi olan Astrahan’da bir kale yaptılar. Böylece Terek üzerinden Don Kazakları’nı yerleştirerek Kafkasya’ya uzandılar. Bu da Rusların, Volga bölgesini kontrolleri altında tutarak Kuzey Kafkasya’da hissedilir bir nüfuza kavuşmalarını sağladı. Ruslar bu iskân hareketini gerçekleştirirken Osmanlı Devleti’ni rahatsız edecek esaslı hareketlerden kaçınmayı ihmal etmedi. Meselâ, 1555’te, Çeçen beylerinden bir grup, Moskova’ya kadar giderek Çar’dan himaye talebinde bulundu. Çar IV. İvan, Osmanlı Devleti’nden çekinerek bu talebi kabul etmedi. Buna rağmen Rus birlikleri, Terek Nehri’ne kadar ilerleyerek Kabarday bölgesinde bazı müstahkem karakollar kurmaktan geri durmadılar. 1559 yılına gelindiğinde ise Ruslara bağlı Don Kazakları Azak’taki Türk kalesini tehdit ederek Kırım kıyılarına indikleri görülmeye başladı. Bu, Rusların Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet alanına yaklaşması anlamına geliyordu. Ruslar aynı dönemde, doğu pazarlarına deniz yolları dışında ulaşmak için yeni güzergâhlar arayan ve

¹⁵⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, TTK, 1991, c. III, Kısım IV, s. 268.

¹⁵¹ Ravil Bukharev, “Kazan Hanlığı’nın Düşmesinden Sonra Kazan Tatarları”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 18, s. 695. (<https://ia801606.us.archive.org/14/items/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt18.pdf>).

¹⁵² Kurat, s. 155.

Karadeniz'in kuzeyini kullanmak isteyen İngilizlere destek olmaya çalıştılar. İngilizler, doğu ticaret yolunun Rusya üzerinden geçmesini istiyorlardı. Böylece İngiliz tüccarlar Rusya'da serbestçe ticarî faaliyette bulunabilecekti¹⁵³.

Rusların Azak ve Kırım'a inmesi ve İngiliz-Rus yakınlaşması, Osmanlı Devleti'ni endişelendirmeye başladı. Osmanlı Devleti Kırım, Türkistan ve Kafkasya'ya yönelik Rus ilerleyişini durdurmak ve Karadeniz'in kuzeyi üzerinden gerçekleşecek İngiliz ticaretini kontrol etmek amacıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirmeyi planladı. Böylece, Osmanlı Devleti, Hazar Denizi'nin kuzeyini kontrol edebilecek ve buradan geçen askerî ve ticarî yolları elinde bulunduracaktı. Bu aynı zamanda İran ve Türkistan ticaret yolları üzerinde Osmanlı Devleti'ne stratejik üstünlük sağlayacaktı. Daha da önemlisi, İstanbul üzerinden hacca giden Türkistan Müslümanlarının hac güzergâhının güvence altına alınmış olacaktı. Böylece Türkistan Müslümanları nezdinde halife olarak Osmanlı sultanının dinî ve siyasî itibarını artıracaktı. Ancak 1569'da, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan kanal projesi başarısız oldu. Bu başarısızlıkta Kırım Hanı Devlet Giray'ın Rusların da etkisiyle engelleyici tutumunun büyük etkisi oldu¹⁵⁴.

Güney Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya doğru yavaş ilerlemeye devam etti. Hatta 1586 yılında, Gürcistan Kralı Alexander, Moskova'ya elçiler göndererek Tarku Şemhali'ne karşı yardım istedi. 1587'de Moskova'da yapılan gizli bir anlaşma ile Kral Alexander, Çar Feodor İvanoviç'in (1584-1598) himayesine girdi. Bu gizli anlaşmadan sonra Ruslar, 1594 yılında Boyar Hovorostin komutasında Terek ve Sulak nehirlerini geçerek Şemhal'in başkentine bir sefer düzenleyerek ve şehri ele geçirdiler. Ancak Ruslar, Şehre girmelerine rağmen başarı elde edemediler. Öyle ki Ruslar, Sulak nehri kıyılarına sürülerek 7000 kişilik Rus ordusunun tamamı nehir kıyısında imha edildi. Buna rağmen Çar Feodor İvanoviç, kendisine "Gürcü krallarının, Kabardayların, Çerkeslerin ve Dağlı Prenslüklerin Efendisi unvanını verdi¹⁵⁵. Kafkasya'daki Rus işgali Petro ve Katerina

¹⁵³ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974, s. 9-11.

¹⁵⁴ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi 1441-1569*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, s. 44-57.

¹⁵⁵ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 41.

döneminde yeni bir döneme girdi¹⁵⁶. Çar I. Petro'nun (1689-1725) iktidara gelmesiyle birlikte Rusya, Akdeniz'e oradan da sıcak denizlere inme politikası şeklinde özellikle Osmanlı Devleti aleyhinde yayılcı bir politika izlemeye başladı. 1683 yılında II. Viyana Kuşatması'nda yaşadığı bozgunun sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da Habsburg Hanedanı önderliğinde Papalığın da kutsamasıyla 1684'te gerçekleşen "Kutsal İttifak" Rusya'yı bu konuda cesaretlendirdi. Çok geçmeden, 1686'da, Polonya ve Venedik'le birlikte Rusya'da Kutsal İttifak'a katıldı. Bundan cesaretlenen Rusya, 1696'da Azak'ı zapt ederek Karadeniz'e girdi. Rusya, 1699'da Karlofça'da bir anlaşmaya razı olmuşsa da 13 Haziran 1700'deki İstanbul Antlaşması'yla hedefine bir adım daha yaklaştı¹⁵⁷.

1711 yılındaki Prut yenilgisinden sonra Çar I. Petro, sıcak denizlere Karadeniz ve Boğazlar üzerinden hemen inemeyeceğini anladı. Bundan dolayı Kafkasya'ya yöneldi. Kafkasya, Hazar Denizi'ne kıyısı olması bakımından hem Türkistan'a hem de İran üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşmak için elverişli güzergâhtı. Bu güzergâh, siyasi ve askerî yönünün yanında ticari açıdan da son derece stratejik önemi sahipti. Dahası, her yayılcı devlet gibi Rusya'ya da yeni hammadde ve pazarlar için sömürgeler gerekliydi. Rusya'nın endüstriyel ihtiyaçlarından olan pamuk, keten, üzüm, meyve ve çeşitli metallerin kaynak yeri olarak görmekteydi. Bundan dolayı Hazar Denizi (doğu ve batı kıyılarıyla), Güney Kafkasya, İran, Türkistan ve hatta Hindistan için kilit nokta olarak görüldü. Rusya'yı cesaretlendiren en önemli unsur, Osmanlı Devleti'nin Prut savaşı sonrası Kafkasya'ya yönelik pasif tutumuydu¹⁵⁸.

1725 yılında I. Petro'nun ölümü, Rusya'nın Kafkasya'ya olan ilgisini azalttı. Bunda, Çar'ın aile mensupları arasındaki rekabet ile ülkede baş gösteren ekonomik sıkıntılar önemli rol oynuyordu. Ayrıca, İran'da Nadir Şah iktidara geldi ve bütün dikkatini Kafkasya'ya çevirdi. Nadir Şah, Kafkasya'daki Rus işgallerini sona erdirmeye başladı. 1732 yılında İran ile Rusya arasında yapılan Reşt Antlaşması ile

¹⁵⁶ Kezban Acar, Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketleri, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 18, S. 892. (<https://ia801606.us.archive.org/14/items/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt18.pdf>)

¹⁵⁷ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme), Ankara, İmge Kitabevi, 1993, s. 121-124.

¹⁵⁸ Mustafa Budak, Rusyanın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 18, s.846. (<https://ia801606.us.archive.org/14/items/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt18.pdf>)

Rusya, Dağıstan ile birlikte Hazar kıyılarından çekilmeyi kabul etmek zorunda kaldı. Anlaşmaya göre, Sulak nehri iki taraf arasında sınır kabul edildi¹⁵⁹.

Rusya'da Çariçe II. Katerina'nın (1762-1796) tahta çıkması ile Kafkasya'daki Rus yayılması hızlandı. Ruslar, Terek boyundaki Kazak savunma hattının güçlendirilmesi için Mozdok da bir kale inşa ettiler. Ayrıca Rus Kazakları ile Hıristiyan Kabardayları da bu bölgeye yerleştirdiler¹⁶⁰. Ruslar, Çariçe Katerina döneminde de Kafkasya'nın işgaline yönelik merkezi geçitler üzerinde hâkimiyet sağladılar¹⁶¹. Hatta Mozdok'tan Azak Denizi'ne doğru müstahkem yerler yaparak Orta Kafkasları kontrol altına aldılar. Bu üstün durum Rusya'ya, bir süre sonra başlayacak olan savaşta Kuban bölgesinden Taman yarımadasına doğru harekete geçme imkânı sağladı¹⁶².

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı II. Katerina'ya bu fırsatı verdi. Osmanlı Devleti bu savaşa Lehistan meselesi, Rusların Kabarday bölgesine saldırıları ve Gürcülerin Ruslar tarafından kışkırtılmalarını gerekçe göstererek girdi. Ancak Osmanlı Devleti bu savaşta fazla varlık gösteremedi. Ruslar ise savaştan olabildiğince yararlandılar. Osmanlı Devleti'ni iki taraftan sıkıştırmayı düşünen Ruslar, Kabartay ve Kuban taraflarına General Medem'i tayin ederken Alman asıllı General Todtleben'i de Karteli, Mingreli ve İmeretya'ya göndermeyi planladılar. Plana göre General Todtleben, beraberindeki Rus kuvvetleriyle 1769 yılında Daryal Geçidi üzerinden Tiflis'e ulaştı. 1770'te de Suram dağlarını aşarak İmeretya'nın merkezi Kutayis'i işgal etti ve ardından Poti'deki Osmanlı kalesini kuşattı. Bir başka Rus birliği de, Kura geçidini kullanarak Osmanlıların Ahıska'daki müstahkem yerlerine doğru harekete geçti ancak bir sonuç alamadı¹⁶³. Osmanlı Devleti daha sonra bu bölgedeki Rus ilerleyişini durdurarak ekonomik ve stratejik çıkarlarını korumak için 1781'de Karadeniz'in Asya kıyısında Anapa Kalesi'ni inşa ettirdi. Bu kale Osmanlı Devleti'nin bölgede etkili olmasını sağlıyordu. Buradan, Dağlılar arasında Rusya'ya karşı hareket eden feodal beyler destekleniyor ve akınlar düzenlemek için gerekli hazırlıklar yapılıyordu. Anapa aynı zamanda köle ticaretinde

¹⁵⁹ Yavus Almadov, *Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler*, Çev. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, Sorun Yayınları, 2000, s. 50-51.

¹⁶⁰ Baddeley, s. 59-60.

¹⁶¹ Saydam, s. 33.

¹⁶² Budak, s. 847.

¹⁶³ Baddeley, s. 61-62.

de önemli bir merkezi olmasından dolayı Osmanlı tacirleriyle yerli feodaller arasında ticari işlemlerin yapıldığı yer oldu. Bu ticari ilişkiler Anapa'yı İslam'ın yayılması ve propagandası açısından da önemli bir yer haline getirdi¹⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nin tüm çabalarına rağmen bölgedeki Rus ilerleyişi durdurulamadı. Ruslar özellikle Kuzey Kafkasya'da önemli başarılar elde ettiler. Bu başarılarda işgallerin bir takım sosyal, ekonomik ve siyasi politikalarla desteklenmesinin önemli bir rolü vardı. Bu politikaları özetleyecek olursak başlıca özellikleri şunlardır:

- a) Kafkas topraklarına Kazak askerleri ve köylülerini yerleştirerek stanitsalar¹⁶⁵ kurmak.
- b) Ödüller ve imtiyazlar karşılığında eşraf ve feodal beyleri kendi taraflarına çekerek Kafkas halkları içindeki sınıfsal anlaşmazlıklardan yararlanmak
- c) İslamiyetin Kafkas halkları üzerindeki etkisini azaltmak¹⁶⁶.

Bu politikaları Ruslara Kafkasya'yı işgallerinde yardımcı oldu. Ama yine de Rusların Kafkasya'yı fethi çok kolay olmadı. Özellikle XIX. yüzyılın başından itibaren başlayan Kafkas direniş hareketleri Rusya'nın karşısına çıkan önemli bir engeldi. Ruslar direniş hareketlerine rağmen 1804-1810 yılları arasında Kafkasya'da General P. Tsitsionov'un Kafkasya Komutanlığı döneminde önemli kazanımlar elde ettiler. Karabağ, Şirvan, Şeki hanları ile anlaşmalar imzalandı. Bu anlaşmalara göre, hanlar iç işlerinde tamamen serbest olmayı ve veraset haklarını korumayı sağladılar. Ancak bu kazanımların yanında razı oldukları şartlar kalıyordu. Hanlıklar Rus garnizonlarını kabul etmeyi, nakdi ve ayni haraç ödemeyi, daha da önemlisi, "Pax Russica'ya¹⁶⁷" razı olmayı kabul ettiler. Buna yanaşmayan hanlıklar, Tsitsionov tarafından güç kullanılarak ikna ediliyorlardı. 1804'te Cevad Han'ın destansı direnişine rağmen, Gence işgal edildi. İki yıl sonra Derbend ile Kuba alındı. Ruslar ertesi yıl Bakü'yü kuşattılar ve çok geçmeden de zapt ettiler. Böylece 1810 yılına

¹⁶⁴ Ali-Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara, Kaf-Der: 1995, s. 90.

¹⁶⁵ Rus yayılma politikasına destek amacıyla, işgal edilen bölgelerde ve sınır boylarında kurulan Kozak köylerine verilen isimdir.

¹⁶⁶ Kasumov, s. 30.

¹⁶⁷ Rusya'ya bağlı Hanlıkların savaş ve dış siyasete ilişkin haklarını Rusya'ya teslim etmesi.

doğru Dağıstan ile Kuzeybatı Kafkasya dışında kalan yerlerin tamamı Rus hâkimiyetine girdi¹⁶⁸.

Rusların Kafkasya'da ilerleyişi Kafkas halklarının direnişini de birlikte getirdi. Örnek olarak 1804 yılında Zolka'da Rus-İran Savaşını bahane eden Çerkesler yaklaşık 7000 kişilik bir kuvvetle Ruslara saldırdılar. Ama sayı ve silah bakımından üstün olan Ruslar savaştan galip çıktı. Aynı şekilde, 1809-1810 yıllarında Kabardey köylerinde Ruslara karşı çıkan isyanlar da Ruslar tarafından bastırıldı. Bu isyanlar, Rusların Kafkasya'yı işgalini önlemede yetersiz kalsa da işgallerin zorlaşmasını ve gecikmesini sağladı¹⁶⁹. XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde Kafkas-Rus ilişkilerinden çok, Osmanlı-Rus ve İran-Rus Savaşları belirleyici etken oldu. Osmanlı Devleti ve İran'ın güç kaybetmesi Rusya'nın bölgede daha da güçlenmesini sağladı. Rusya'nın Osmanlı ve İran'a karşı aldığı her başarı Kafkasya'da biraz daha yayılmasının önünü açıyordu. Örneğin, Rus-İran savaşları sonucunda 1813 yılında yapılan Gürcistan Antlaşması ile Gürcistan, Guria, İmeretya, Mingrelya, Abhazya, Dağıstan ve Azerbaycan'ın kontrolü Rusya'nın eline geçti. Benzer sonuçlar İran ile 1828 yılında imzalanan Türkmençayı Antlaşmasında da ortaya çıktı. Rusya antlaşma ile Erivan da dâhil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyindeki bütün toprakları ele geçirdi. Kabardeyler, Osetler ve Gürcülerle yaptığı anlaşmalar sonucunda Daryal Geçidi'nden Orta Kura'ya inmeyi başardı. İmeretler¹⁷⁰ ve Mingrelilerle¹⁷¹ olan dostluğu sayesinde de Rion Havzası'nı ve Suram Dağlarını kontrol eden Rusya Kafkasya'daki kontrolünü sağlamaştırmak istiyordu. Rusya bu bölgeyi Akdeniz'e, Hint Okyanusu'na ve Orta Doğu'ya geçişinde bir üs olarak kullanmak istediği için burada kontrolünü sağlamaştırmak istiyordu¹⁷².

Bu gelişmelerden sonra Rusya için Kafkaslarda Osmanlı Devleti tek rakip olarak kalmıştı. 1792 tarihli Yaş Antlaşması'ndan beri Kuban boylarında yaşayan

¹⁶⁸ Saydam, s. 42.

¹⁶⁹ Acar, s. 890.

¹⁷⁰ Gürcistan'ın yerel kültür gruplarından olan İmeretiler, Gürcüce'nin bir diyalektini konuşurlar ve etnik olarak Gürcü ulusunu oluşturan topluluklardan biridir. Gürcistan sınırları içerisinde Rioni Irmağı'nın yukarı ve orta bölgelerini kapsar. Bölgenin yönetsel merkezi Kutaisi kentidir. Öbür önemli kentler, Samtredia, Çiatura, Tkibuli, Zestaponi, Honi ve Saçhere'dir.

¹⁷¹ Güney Kafkasya halklarından biri olan Mingreller'in konuşma dili Migrelce, yazı dili ise Gürcüce'dir Kuzeybatı'da Abhazya, Kuzey'de Svaneti, Doğu'da İmereti, Güney'de Guria ve batıda ise Karadeniz olmak üzere bu günkü Gürcistan sınırları içinde yer alan bölgede yaşamaktadırlar. Nüfus olarak Gürcistan'ın ikinci kalabalık topluluğudur.

¹⁷² Acar, s. 894.

Abhaz, Çerkes, Nogay ve Kabardey gibi Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına saldırılarından Osmanlı Devleti sorumluydu. 1815-1816 yıllarında Anapa Muhafızı Ahmed Paşa'nın yaptığı gibi bu kabileler bazen Osmanlı idarecileri tarafından itaat altına alınmışlarsa da Ruslar, 1813 Bükreş Antlaşması'nı ileri sürerek karşı çıkmışlardı. 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nın devam ettiği süre içinde, Osmanlı Devleti ile Dağıstan arasındaki ilişkilerin arttığını görmekteyiz. Nitekim 14 Kasım 1827'de, Dağıstan'dan Ali Efendinin Rusların saldırılarından dolayı yardım istemek ve Dağıstan halkının Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmek için elçi olarak İstanbul'a geldiği görülmektedir. Ali Efendi'den bir gün önce de Nusul Han'ın bir mektubu İstanbul'a ulaştı. Yine aynı yıl içinde, Dağıstan hanlarından olan Hatem Han'ın, Erzurum'a geldiği ve kendisini konak ve maaş tahsis edildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra Şemhal Han'ın yeğeni Amalat Han da, Trabzon üzerinden İstanbul'a gönderildi. Bu ziyaretler, Osmanlı Devleti'nin doğrudan Dağıstan'a askeri yardımını sağlamamasına rağmen Osmanlı Devleti'nin bölge halkı üzerindeki manevi itibarını artırdı¹⁷³.

Ruslar 1826-1828 savaşında İran'ı yenilgiye uğrattıktan sonra müttefikleriyle Navarin'de Osmanlı- Mısır ortak donanmasını yakarak imha ettikten sonra 1828 yılında Osmanlı'ya savaş ilan ettiler. Ruslar biri Kafkasya bölgesi, diğeri Balkanlar'da olmak üzere iki cepheden saldırıya başladı. Kafkas cephesinde üstünlük kurarak Osmanlı'yı mağlup eden Ruslar'la 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalandı.¹⁷⁴ Ruslar, Kafkas sahillerinin Osmanlıya ait olduğunu farz ve iddia ederek 1829 Edirne Antlaşmasıyla bu bölgenin mülkiyetinin kendisine devredilmesini sağlamıştır. Ruslar, bu hükmü tatbik etmek için Kuban bölgesine asker yığmışlardır¹⁷⁵. Sonuç olarak Ruslar Karadeniz hâkimiyetini elde etti. Kafkasya bölgesini batıdan abluka altına alarak bu coğrafyayı batı dünyasından koparmaya çalıştı¹⁷⁶.

¹⁷³ Gökçe, s. 221.

¹⁷⁴ Bİ, Mahmut, Kafkas Tarihi, Ankara, Berikan Yayınevi, 2011, c. 2 s. 744

¹⁷⁵ Berkok, s. 418.

¹⁷⁶ Bi, s. 744.

Buna karşılık Kafkasyalılar da bir Misak-ı Milli etrafında birleştiler. İki tarafın giriştiği bu yol nedeniyle 1864 yılına kadar Karadeniz kıyı savaşları devam etti¹⁷⁷.

2.5.3. Kafkasya’da Bir Direniş Hareketi: Müridizm

2.5.3.1. Müridizm

Kuzey Kafkasya Müslümanlarının XVIII. yüzyıl sonlarında Ruslara karşı başlattıkları tasavvufî kökenli siyasî hareket¹⁷⁸ olan bu bağımsızlık ve direniş hareketi “Gazavat” olarak da adlandırılmaktadır¹⁷⁹. Arapça olan “mürid”¹⁸⁰ kelimesinden yararlanan Rus müellifleri hareketi “Müridizm” olarak adlandırmış ve hareket Rus ve Batı yazınında bu isimle yaygınlık kazanmıştır. Müslümanlar ise giriştikleri bu mücadeleye “Gazavât” adını vermişlerdir¹⁸¹. Kafkas halkları arasında Rus İmparatorluğu’nun emperyalist politikasına karşı İslam, düzensiz ve münferit enerjii toparlayıp birleştiren güç olmuştur. Bu güç, Kuzey Kafkasya’daki statik hayali, aksiyona dönüştürmüştür¹⁸².

Müridizm hareketinin bir Çeçen hareketi olarak görülmesinin nedeni, Rus yayılcılığına karşı direnişin Çeçen olan İman Mansur öncülüğünde başlatılmasından kaynaklanır¹⁸³. Çeçen asıllı İmam Şeyh Mansûr’un 1785’te Çeçenistan’da başlattığı gazavât, Nakşibendilerin önderliğinde Kadirilerin desteğiyle ve çeşitli aralıklar ile 1920 yıllarına kadar devam etmiştir.

İmam Şeyh Mansur’dan önce Çar rejimine bağlı kişilerce Kafkasya’ya özerklik verilmesini savunan bir hareket başlatılmışsa da başarıya ulaşamamıştır. Müridizm, başlangıcından kısa bir süre sonra millî bir nitelik kazanarak bağımsız Kafkasya idealinin ortaya çıkmasında başlıca etken olmuştur.

Şeyh Mansur’un ölümünün ardından Kafkasya Müslümanları, İmam Gazi Muhammed’in (Gimrili Molla Muhammed) 1826’da ortaya çıkıp 1830’da başlattığı ikinci gazavât hareketine kadar yaklaşık kırk yıl ortak bir liderden mahrum kaldılar. İmam Gazi Muhammed’in ölümünden sonra gazavâtın üçüncü imamı olarak Hamza Bey (Hamzat Bek) seçildi. 1832’de Çar Kalesi Savaşı’nda Ruslar tarafından esir alındı. Hamzat Bey, Gazi Kumuk Hanı Aslan Han’ın kefaletiyle serbest bırakıldıktan sonra kurtarıcısının telkinleriyle Avar hanlarına düşman kesildi. İmam seçilmesinin ardından Avar Hanlığı’nın merkezi Hunzah’ı ele geçirip Avar ailesinin iki prensini öldürten Hamza Bey, Ruslar’ın da kışkırtmaları sonucu kan davası güdülenek cuma

¹⁷⁷ Berkok, s. 418.

¹⁷⁸ Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, s. 50.

¹⁷⁹ Budak, s. 857.

¹⁸⁰ Türkçede “dervişlerin emrine giren çırak, havari” anlamına gelir.

¹⁸¹ Uludağ, s. 50.

¹⁸² Ahmet Yüksel, “Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur”, *OTAM*, S.32, (2012), s. 172.

¹⁸³ Caner Yeşil, *Sovyet Sonrası Dönemde Çeçen Direnişi İslami Temelli Müridizm mi? Yoksa Radikal İslam Terörü mü?*, Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2014, s. 15.

namazını kaldırmak için gittiği Hunzah Mescidi'nde öldürüldü (19 Eylül 1834). Onun yerine Şeyh Şâmil imam seçildi.

İmam Mansur'un başlattığı hareketin temeli din birliğine dayalı tarikatlara bağlıdır¹⁸⁴. Bu nedenle de müridizm hareketi birçok dilin konuşulduğu, etnik kökeni farklı halk ve kavimlerin yaşadığı Kuzey Kafkasya'yı bağımsızlık ideali etrafında birleştirmeyi hedefliyordu. Bir yandan Ruslar'a karşı çeşitli hareketler yürütülürken, diğer taraftan Rus istilâsı kadar tehlike arz eden kabilecilik ve ayırımcılığa karşı mücadele verilmiştir. Müridizm'in siyasi ve idari yapısı oldukça demokratikti. Hem tasavvufî hem siyasi anlamda lider olan imam öldüğünde yerine geçecek olan kimse çeşitli bölgelerden gelen naipler ve mahallî şeyhler tarafından seçiliyor, imam seçilen kişi sade ve mütevazı bir hayat yaşıyordu¹⁸⁵.

2.5.3.1.1. İmam Mansur

İmam Mansur'un doğumunun farklı tarihlerde verilmesinin yanında kökeni ve esas kimliği hakkında da birçok yazar farklı görüş ve tespitlerde bulunmuştur. Bu durum Mansur hakkında çeşitli rivayetlerin doğmasına neden olmuş ve onun adeta efsane adamı haline getirmiştir. Bir rivayete göre, İmam Mansur Nogay¹⁸⁶ soyundandır. Bu rivayet Avusturyalı tarihçi Hammer ve Nicolae Jorga tarafından ortaya atılmıştır. Hammer ve Jorga'nın eserlerine ilham kaynağı olan johan Wilhwlm Zinkeisen ise Mansur'un kökeninin sır dolu bir karanlığa gömülü olduğunu ve aslında İran Şahı Nadir Han'ın soyundan geldiğini iddia eder. Kafkasya'ya dair önemli eserler oluşturan A. Kazım bek ise Mansur'un Orenburglu bir tatar olduğunu iddia eder. Yine Kafkasyalı yazarlardan Mirza Hasan Dağıstanî'nin İddiasına göre ise İmam Mansur Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilmiştir¹⁸⁷. Onunla aynı iddiayı paylaşan ve çoğunluğu batılı araştırmacı ve yazara göre Mansur aslında Osmanlı'ya hizmet eden bir İtalyan'dır. İmam Mansur'un İtalyan olduğu iddiasını ortaya atan Profesör Ottino, Mansur'un ömrünün son iki senesini hapis olarak geçirdiği Slisselburg Kalesi'nden babasına yazdığı mektupları bulduğunu iddia ederek onun esas isminin aslında Giovanni Batista Boetti olduğunu söyler. Ancak Mansur'un İtalyan asıllı olduğu iddiası Kafkas kökenli tarihçiler tarafından kesin bir dille reddedilir.

¹⁸⁴ Yüksel, s. 172.

¹⁸⁵ Uludağ, s. 52.

¹⁸⁶ Don ve Kuban ırmakları arasındaki alanda Astrahan yöresinde varlığını sürdüren ve Türk dillerinden Nogayca'yı konuşan Türk boyu.

¹⁸⁷ İmam Mansur'un Osmanlı ajanı olduğu yönündeki iddiaların gerçek dışı olduğunu Fikret Sarıcaoğlu'nun Sultan I. Abdülhamid/Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi adlı eserde görebilmekteyiz. Sarıcaoğlu'nun naklettiğine göre İmam Mansur'un ortaya çıkışıyla Osmanlı Devletinin herhangi bir ilgisi yoktur. Nitekim Mansur'un ortaya çıkışıyla birlikte Osmanlı Devleti de onun hakkında bilgi toplamaya yeni yeni başlamıştır. Hatta İmam Mansur'un Devlet-i Aliyye aleyhine ortaya çıkarılmış bir ajan olabileceğinden bile endişe edilmekte ve faaliyetleri takip edilmekteydi.

Rus yazarlara gelince Mansur'un İtalyan olduğunu iddia edenler varsa da çoğunlukla Çeçen olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk tarihçileri de Mansur'un Çeçen asıllı olduğu konusunda birleşmektedir¹⁸⁸. İmam Mansur'un kökeni hakkındaki bu rivayetler ışığında araştırmacı ve yazarların üzerinde birleştiği hayat hikâyesi ise aşağıda açıklamaya çalıştığımız gibi nakledilmektedir.

İmam Mansur, Çeçenistan'ın Grozni şehri yakınlarındaki Aldı köyünde orta halli Müslüman ve dindar bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Asıl adı ise "Uşurma"¹⁸⁹ olarak bilinmektedir¹⁹⁰. Mansur ismini ise Peygamberi rüyasında gördükten sonra almıştır. Uşurma, Aldı camiindeki vaazları sırasında Peygamberi rüyasında gördüğünü ve Gazavat'a başladığında "Mansur (muzaffer)" bir komutan olacağını söylemiştir. Bundan direnişi başlattıktan sonra ise Mansur adıyla şöhret kazanmıştır¹⁹¹. İmam Mansur'un doğum yeri tam olarak bilinse de doğum tarihi hakkında değişik tarihler verilmektedir. İmam'ın doğum tarihi kaynaklarda 1722¹⁹², 1732¹⁹³ ve 1748¹⁹⁴ gibi birbirinden farklı üç ayrı tarih verilmektedir. İmam Mansur (Uşurma) çocukluğunda kaz ve koyun çobanlığı yapmış ve aynı zamanda İslamî eğitimde almıştır.¹⁹⁵ Mansur'un tahsili konusunda da ihtilafların olduğu gözlenmektedir. Rus yazarlar Buhara'da eğitim aldığını ileri sürerken Çeçenler'de adet olduğu üzere çok küçükken Kur'an kursuna gönderildiğinden bahsedilmektedir. Buna göre okuma çağına gelince köyündeki medresede tahsile başlamış ve zamanla Arapçasını geliştirerek Kur'an'ı tam manasıyla anlamaya çalışmıştır. Yine o devirde İslam'ın en koyu merkezi olan Dağıstan'a din alanında tahsilini derinleştirerek köyünde imamlık yapmaya başladığından bahsedilmektedir.¹⁹⁶ Ahmet Cevdet Paşaya göre ise, Mansur'un aslında yüksek tahsili yoktur¹⁹⁷.

İmam Mansur'un, ortaya çıkışı Rusların Kafkasya'da hızlı bir şekilde ilerlemesiyle ilgilidir. Rusların, 1782'den itibaren Kırım'ı ilhak ederek Gürcistan'a ilerlemesi ve Kırım ile Dağıstan'ın bağlantısını koparmaya yönelik çalışmaları İmam Mansur'u harekete geçirmiştir. İmam Mansur, 1783'ten itibaren Kafkas kabilelerini birleştirmeye ve onları İslam dinine göre doğru yola çağırma çalışmıştır¹⁹⁸. İmam Mansur, bu davetine doğum yeri olan Aldı camiinde verdiği vaazlarla başladı. "Ruslara karşı mücadele" ve "Kuzey Kafkasya kavimlerinin birliği ve ortak cihadı"

¹⁸⁸ Yüksel, s. 175.

¹⁸⁹ Aslında adı Uçurmak (uşurmak) olup Ruslar bunu Uşurma biçiminde çevirmişlerdir. Mustafa Aydın, "Şeyh Mansur", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, s. 60.

¹⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, s. 245.

¹⁹¹ Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul, Anka Yayınları, 2005, s. 131.

¹⁹² Hayati Bice, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınlar, 1995, s. 15.

¹⁹³ Sami Özdemir, "İmam Mansur", *Kuzey Kafkasya Dergisi*, S. 1, (1971), s. 16.

¹⁹⁴ B. Batırhan, "Şeyh Mansur", *Kafkasya*, Ankara, Başnur Matbaası, 1965, c. II, s. 4.

¹⁹⁵ Kutlu, s. 131.

¹⁹⁶ Yüksel, s. 176.

¹⁹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, s. 245. Ancak camilerde vaaz verebilmek için iyi bir medrese eğitimine ihtiyaç duyulduğu gerçeğini düşündüğümüzde Mansur'un medrese tahsili almış olabileceği kanaatine varmış oluruz.

¹⁹⁸ Budak, s. 858.

gibi o zaman kadar duyulmamış fikirler ortaya atarak öncülüğünü yapıyordu¹⁹⁹. Sunja, Terek ve Kuban nehirleri arasındaki halkı bu meyanda birleştirmeye başladı. Camilerde verdiği vaazlarda, Ruslarla evlenmemeyi hatta alışveriş yapmamayı tavsiye etmiştir. Ayrıca şarap içilmemesini ve tütün kullanılmamasını telkin etmiştir²⁰⁰. Yine bu amaçla “Kâfire boyun eğmek haramdır. Müslüman olan kâfiri urup çoluğunu çocuğunu esir etmelidir” şeklinde telkinlerde bulunarak halkı gazavat’a davet etmiştir. İmam Mansur’un bu çağrılarını, dağlı halk arasında kısa sürede yankı buldu ve Rusya’ya boyun eğme tehlikesinde olan Kafkas halkı yeniden doğarcasına değişmeye başladı. İmam Mansur, müritleriyle köyleri dolaşmaya ve zikirle başladı. Her gittiği yerde büyük bir coşkuyla karşılanan İmam Mansur, halkın gözünde Allah’ın temsilcisi olarak görülüyordu. “İmam ve reis” seçildikten sonra önceleri Çeçen ve İnguşlar’ın desteğini aldı. Sonrasında bunlara Dağıstan beyleri, Kabardey beyleri ve Avar Han’ı Ummuhan da katıldı. Üzü kısa sürede yayılan İmam Mansur’a Osmanlı ülkesinden katılımlarda olmuştur. Antepli Mütercim Asım Efendinin naklettiğine göre Antep ulemasından Seyyid Halil Efendi adında bir zat ve iki yüz kadar talebesiyle Kafkasya’ya giderek Mansur’un mücadelesine katılmıştır²⁰¹.

İmam Mansur’un gazavât vaazları ile ortaya çıkması, Rus hükümetinin dikkatini çekmiş ve hakkında 1785 yılında bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapordan sonra Rusların Kafkas komutanı Prens Pavel Potemkin Nisan 1785’te bölge halkına tehdit dolu bir bildiri göndermiştir. Ayrıca Potemkin’e Mayıs ayında Çar naipliği unvanı verilmiş ve Rusların Kafkas ve Kuban orduları birleştirilerek başkomutanlık görevine getirilmiştir²⁰². Bundan sonraki süreçte İmam Mansur’un Ruslarla mücadelesi başlamıştır.

İmam Mansur’un temsil ettiği hareketten endişe duymaya başlayan Ruslar, General Potemkin’in emriyle Mansur’a karşı harekete geçmeye başladılar²⁰³. General Potemkin’in yaveri Albay Piyeri, komutasında iki top ile de teçhiz edilmiş iki bin kişilik bir ordu İmam Mansur’a karşı görevlendirildi. Ordu, 26 Haziran 1785’te Sunzha nehrini geçerek Aldı’ya operasyon başlattı²⁰⁴. İmam Mansur, Albay Piyeri’ye bir barış heyeti gönderdi. Ancak barış teklifi reddedildi²⁰⁵. Bu teklifin reddedilmesinden sonra Ruslar, Aldı köyünü topraklarla dövmeye başladılar. Savaşın başlarında İmam Mansur geride durdu ve kuvvetlerinin başına ağabeyini getirdi. Ancak ağabeyi savaş sırasında şehit düştü.

¹⁹⁹ Yüksel, s. 176.

²⁰⁰ Yağcı, s. 122.

²⁰¹ Yüksel, s. 176-177.

²⁰² Kutlu, s. 132.

²⁰³ Aydın, c. 39, S.60.

²⁰⁴ Kutlu, s. 132.

²⁰⁵ Julietta Meskhidze, “İmam Şeyh Mansur: Aşına Bir Suret İçin Birkaç Dörtlük”, Çev. Abdullah Temizkan, *Süfi Araştırmaları*, S. 8, s. 78.

Halkın isteğini ve kuvvetlerinin bozulacağını gören İmam Mansur, ordusunun başına geçti²⁰⁶. Bu kuşatmada Ruslar köyü ele geçirseler de İmam Mansur kurtulmayı başardı. Dönüş yoluna giren Ruslar sık ormanlar içinde kuşatılarak ordularının büyük kısmı imha edildi. Öldürülenler arasında Albay Piyeri’de bulunmaktaydı. İmam Mansur’un kazandığı bu zafer Sunja, Terek ve Kuban nehirleri arasında yaşayan halkları İslam’ın manevi desteğinde Ruslara karşı birleştirmeyi ve harekete geçirmeyi başarmış oldu²⁰⁷. Aldı zaferi İmam Mansur’un adını Rusya dışına da taşıdı. Osmanlı devlet adamları ve halkı arasında da büyük bir heyecan yarattı. Bu zaferden sonra Osmanlı devleti de İmam Mansur’un kimliği hakkında araştırmalara başladı²⁰⁸.

Ruslar, Aldı’de uğradıkları yenilgiyi hazmedemedi. 8 Eylül 1785’te civarda bulunan kalelerde ki askerleri toplayarak saldırıya geçtiler²⁰⁹. Fakat yine yenilgiye uğradılar. İmam Mansur’un Rusları geri püskürttüğünü gören Kabardeyler de ona katıldılar. İmam Mansur, beraberindeki çeçen ve Kabardey birlikleriyle Kumkale’yi ele geçirdi. Böylece Mozdok-Vladikafkas hattı İmam Mansur’un kontrolüne geçti²¹⁰.

İmam Mansur doğuda Aldı ve Kumkale zaferlerinden sonra yönünü batıya döndü. Hedefinde bölgenin tahkimli kalelerinden Kızlar Kalesi²¹¹ bulunuyordu. Kızlar Kalesi’ne 1785 ve 1786 yıllarında aralıklarla iki saldırı gerçekleştirildi²¹². İmam Mansur’un kuvvetlerinin kaleye yaptığı birinci saldırıda 12 kıta Rus topu ele geçirildi. Birinci saldırıda elde edilen başarı üzerine Dağıstan’daki Kumuk beylerinin desteğini alan İmam Mansur kaleye tekrar saldırı gerçekleştirdi. Saldırıda kaleye ait bir palanga ele geçirildi. Ancak kale çok iyi tahkim edildiğinden iç kale alınmadan büyük miktarda ganimetle dönüldü. Bunun üzerine halkın desteği ve teşvikiyle kaleye ikinci saldırı düzenlendi. İkinci saldırıda Rusların bazı Kumuk beylerini para karşılığı kendi tarafına çekmesi nedeniyle başarılı elde edilmedi ve civardaki Rus köyleri yağmalanarak geri dönüldü. Bu olay, Ruslara karşı akınların bir süre durmasına neden oldu²¹³.

İmam Mansur’un bölgedeki çalışmalarını sonuçsuz bırakıp yakalamak isteyen Ruslar, çalışmalarını ara vermeden devam ettiriyordu. Bu amaçla General Potemkin, beş bin kişilik bir birliği Kuban bölgesine gönderdi. Mansur’un dağlı birlikleriyle Rus birlikleri Malka (Terek) Çay’ı yakınında karşılaştılar. Rus birliği toplarla teçhiz edilmişti. Rusların top atışları karşısında kayıpları artınca Mansur, ricat emri vererek geri çekildi. Ancak savaşta Rus birlikleri de fazlasıyla yıprandığı için Mansur’un birliklerini takibe cesaret edemediler.

²⁰⁶ Kutlu, s. 133.

²⁰⁷ Yüksel, s. 178.

²⁰⁸ Kutlu, s. 133.

²⁰⁹ Yüksel, s. 178.

²¹⁰ Budak, s. 858.

²¹¹ Kızlar (Kızılyar) Kalesi Rusların Kafkasya’yı istila planı çerçevesinde inşaa ettikleri önemli üslerden biridir.

²¹² Yüksel, s. 178.

²¹³ Yağcı, s.126.

Rusların Kafkasya komutanlığı İmam Mansur'un Malka'daki geri çekilmesinden cesaret alarak onu yenebileceği umudunu kazandı. Bu amaçla Albay Nagel komutasında bir ordu oluşturuldu²¹⁴. 30 Ekim 1785'te Albay Nagel komutasında 15 bin kişilik genel bir taarruz başlattılar. İki ordu Malka (Terek) Çay'ı yakınlarındaki Tatartub Köy'ü yakınlarında karşılaştılar. Savaşta İmam Mansur'un birlikleri yenilgiye uğradı²¹⁵. Yenilgi sonrasında geri çekilen İmam Mansur, Kabardey bölgesini terk etmek zorunda kaldı. Böylece Kabardey halkı i Ruslara boyun eğdi ve İmam Mansur da Batı Kafkasya'da Taman yarımadasına giderek kışı burada geçirdi²¹⁶.

Tatartub yenilgisinden sonra İmam Mansur'dan kopmalar olmaya başladı. İki ay içinde peş peşe yaşanan kopmalar İmam Mansur'u iyice zor duruma soktu²¹⁷. J. F. Baddeley ise İmam Mansur'un bu yenilgiden sonra Karadeniz kıyısındaki Türklere sığındığını yazmaktadır²¹⁸.

İmam Mansur, Tatartub Savaşı'ndan sonra önemli ölçüde güç kaybetmesine rağmen yanında kalan az sayıda dağlı birliğiyle Ruslara karşı mücadeleye devam etti. Ruslar ise bölgedeki hâkimiyetlerini sağlamak adına köyleri top ateşine tutarak harap ediyor ve İmam Mansur'u ele geçirmek için sürekli çalışmalar yapıyordu. General Potemkin bu amaçla bölgeye Albay Savelyev'i komutan olarak atadı. Albay Savelyev'in ordusu Kaçkalikov'a ilerlerken 17 Ocak 1787'de İmam Mansur'un birliklerinin saldırısına uğradılar. İlk etapta İmam'ın birlikleri başarı elde etseler de takviye Rus kuvvetlerinin gelmesi üzerine dağlı birlikler geri çekilmek zorunda kaldı. İmam Mansur, 1787 yılı içinde bölgede asker toplamak için çalışmalar yapmaya devam etti. Ancak geçimlerinin ve aile düzenlerinin bozulmasını istemediklerini dile getiren bölge halkı İmam'a asker vermeyi reddettiler. Bunun üzerine İmam Mansur, beraberindeki güçlerle Anapa'ya giderek Osmanlı birliklerinde yardım istedi. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında yeni bir savaş çıkma ihtimali belirlediğinden İmam Mansur, Osmanlı'dan silah ve asker yardımı vaadi almış oldu²¹⁹.

1787 yılına kadar İmam Mansur'a destek vermeyen Osmanlı Devleti'nin ona olan bakış açısı değişmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin bakış açısının değişmesini sağlayan olay ise Kırım ve Gürcistan meseleleri nedeniyle yeni bir Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmak üzere olmasıydı. Bu olayların gelişmesi üzerine Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid Anapa'ya sığınmış olan İmam Mansur'a hediye saat ve dürbün gönderdi²²⁰. 9 Eylül 1787 yılında beklenen Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdi. Bu sırada Rus-Çeçen mücadelesi devam ediyordu. Ruslar, Kafkas ordusu komutanlığına

²¹⁴ Kutlu, s. 134-136.

²¹⁵ Yüksel, s. 179.

²¹⁶ Aydın, s. 61.

²¹⁷ Kutlu, s. 137.

²¹⁸ Yüksel, s. 179. Baddeley, s.74-75.

²¹⁹ Kutlu, s. 138-139.

²²⁰ Aydın, s. 61.

General Tökeli'yi getirerek Anapa ve Tsemez'i ele geçirmeye çalıştılar. Ayrıca General Radyef, General Palakin ve General Rebinder komutasında ki üç Rus tümeni ise Kuban'ın güneyine inmeye çalıştı. Bunu üzerine İmam Mansur, müritleriyle birlikte Kuban Çerkesleri'nin yardımına gitti. Osmanlı Devleti ise Anapa savunması için Trabzon Valisi Köse Mustafa Paşa'yı gönderdi. Bu durumu haber alan İmam Mansur, sayıları 15.000 civarındaki müritleriyle birlikte Anapa'ya yürüyen Rus askerlerini Obun bölgesinde karşıladı. Obun Savaşı'nda Rusları mağlup eden İmam Mansur, Rusların bölgeden çekilmesini sağlayarak Osmanlıya önemli bir fayda sağladı. Obun yenilgisi General Tökeli'nin görevden alınmasına sebep oldu²²¹.

Ruslar, bir yıl sonra tekrar saldırıya geçtiler. Ancak bu saldırıları da aynı şekilde sonuçlandı. İmam Mansur'un kuvvetlerinin bu başarılı savaşları her taraftan takdir topladı ancak Osmanlı tarafından yapılması gereken yardım yapılmadığı için süreklilik sağlayamadı. Buna rağmen, Rusların Anapa yönündeki saldırılarını püskürterek Osmanlı Devleti hesabına önemli çalışmalar yapmıştır²²².

Obun'da alınan bu büyük zafer İmam Mansur ile Köse Mustafa Paşa'ya ait olmasına rağmen Anapa'daki Osmanlı kuvvetleri komutanı olan Battal Hüseyin Paşa, tebrik ve takdir edilmişti. Bu olay ve Battal Hüseyin Paşa'nın kaba ve yakışsız hareketleri Anapa kalesi halkı ile İmam Mansur'un rahatsızlığına sebep oldu. Bunun üzerine İmam Mansur, Çeçenistan'a geri döndü. Ancak Çeçen ve Dağıstan halkının Osmanlı padişahına yazılı başvurusu ve onun ardından Osmanlı Devleti'nin ricası karşısında 1790 yılında Anapa'ya geri dönmek zorunda kaldı. Bu dönüşten sonra Ağustos 1790'da, Gazi Hasan Paşa'nın emrindeki Osmanlı donanmasının Anapa'ya geldi. Battal Hüseyin Paşa'nın gönülsüz olarak Kuban'a doğru Ruslarla savaşmak için yola çıkması ve savaşmayarak Ruslara sığınması, keşif kolu olarak daha önceden yola çıkan İmam Mansur ve müritlerini zor durumda bıraktı. Çok geçmeden İmam Mansur ve müritleri, Khoperskoy Kasabası'nda General German'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Çok kanlı geçen muharebede her iki tarafta büyük kayıplar verdi. İmam Mansur, beklediği Osmanlı yardımı da geciktiği için geri çekildi. Rusların durumu ise merkez karargâhlarından uzak düştükleri için daha da kötüydü. Bunu dikkate alan İmam Mansur, yeniden taarruz ederek Rusları geri çekilmek zorunda bıraktı. 1790 yılının sonlarında Kuban'daki Rus ordusu komutanlığı'na General Kont Gudoviç'i atanmıştı. Aynı tarihlerde, Kuban'ın öte yakasında başsız kalan Osmanlı askerleri Anapa'ya geri dönmüştü. Trabzon Valisi Sarı Abdullah Paşa, Anapa Seraskerliğine tayin olursa da bir yıl boyunca Trabzon'dan ayrılmadı ve dolayısıyla bu durum, Anapa'daki Osmanlı varlığı için büyük bir dezavantaj oldu. Bu şartlarda 1791 ilkbaharını geçiren taraflardan Ruslar, biraz da Osmanlıların Anapa'daki durumunun gevşekliğinden yararlanmak amacıyla, 21 Haziran 1271'de, General Kont Gudoviç komutasında Anapa üzerine yürüdü. Ertesi gün Rus askerleri, İmam Mansur'un da içinde bulunduğu Anapa Kalesi'ne sızmaya başladılar. 14 gün devam eden sokak çatışmaları sonunda Anapa'daki

²²¹ Budak, s. 859.

²²² Yüksel, s. 179.

Osmanlı birlikleri yenildiler. Bu savaşta Ruslar, 93 subay ve 4000 askerini kaybetti. Fakat, Ruslar için tek teselli kaynağı İmam Mansur'un yaralı olarak esir edilmesiydi²²³.

Yaralı olarak esir düşen İmam Mansur tedavi edildikten sonra Çariçe Katerina'nın onu bizzat görmek istemesi nedeniyle Petersburg'a götürülerek Şlisselburg Hapishanesi'ne atıldı. Osmanlı fevkalade elçisi Mustafa Rasih Paşa, St. Petersburg'a kadar giderek onun diğer Rus esirlerle değiştirilmesini teklif etti ise de bu teklif Ruslar tarafından kabul görmedi. İmam Mansur, yaklaşık üç yıllık bir mahkûmiyetin ardından 13 Nisan 1794'te vefat etti. İddia edildiğine göre St. Petersburg'daki Preobrayenskogo Mezarlığı'na gömüldü²²⁴.

2.5.3.1.2. İmam Gazi Muhammet (1793-1832)

Dağıstan'ın Gimri Köyü'nde 1793 yılında doğan Gazi Muhammed'in babasının adı İsmail'dir. Dağıstan'ın büyük din âlimlerinden Said el-Harakani'den eğitim almıştır. Nakşibendi tarikatının Halidiyye koluna intisap eden Gazi Muhammed, tarikatın liderlerinden Şeyh Muhammed el-Yaragi'nin kızıyla evlenerek Dağıstan'da tarikatı yaymakla görevlendirildi. 1830 yılına kadar tarikatı yayarak Ruslara karşı "pasif direniş" yürüten Gazi Muhammed, "Dağıstan İmamı" seçildikten sonra Ruslara karşı cihat ilan etti. Ancak bu cihat ilanı tarikat tarafından çok fazla benimsenip desteklenmedi.

Gazi Muhammed, cihat ilanında sonra Andi'ye girdi ve hemen ardından Avaristan'a girerek Hunzah'ı kuşattı. Ancak bu girişimlerinde başarılı olamadı. Bu sırada Zakartala'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi halkta büyük bir tepkiye sebep oldu ve halk, Gazi Muhammed'e katılmaya başladı. Halk desteğini alan Gazi Muhammed'e kayınpederi Şeyh Muhammed el-Yaragi de açık destek vermeye başladı. Gazi Muhammed, 1831 yılında Rus güçlerini yenerek Derbent'e püskürttü ve Tarku'yu ele geçirdi. Aynı yıl içinde Gazi Muhammed ve adamlarından Abdullah el Aşilti, Kumukların ve Kara Nogayların desteğini alarak Vnezepnaia Kalesi'ni kuşattı. Ancak Genel Emanuel komutasındaki Rusların yardıma gelmesi üzerine kuşatma kaldırıldı. Burada Ruslara ağır kayıplar verdiren Gazi Muhammed Çeçenistan'dan ayrılarak Dağıstan'a döndü ve Derbent'i kuşattı. Ancak burada da başarılı olamadı.

Vnezepnaia ve Derbent kuşatmalarında istediği sonuçları alamayan Gazi Muhammed, Rusların Kaytak ve Tarabasan bölgelerinde ki mücadelelerinden faydalanarak Kızlar Kalesi'ni ele geçirerek kalenin bir kısmını tahrip etti. Bu başarı, Gazi Muhammed'in Kafkasya'da itibarını iyice artırdı. Bu saldırıdan sonra

²²³ Budak, s. 860-861.

²²⁴ Kutlu, s. 144.

Akçakale'ye çekilen Gazi Muhammed Ruslardan ağır bir darbe aldı. Bu yenilgiden sonra Gazi Muhammed bir süre ortadan kayboldu²²⁵.

Baron Rosen'in 1831 yılında Rus orduları komutanı olarak Kafkasya'ya gelmesi, Gazi Muhammed'in kaderini değiştiren önemli bir olaydır. Ruslar, bu tarihten sonra Baron Rosen komutasında Çeçenistan'daki kabileleri itaat altına almaya başladılar. Sırasıyla İnguş Kabilesi Galgaylar'ı, Karabulaklar'ı ve Galaşlar'ı itaat altına alan Ruslar, Çeçenistan içlerine ilerlediler. 20.000 kişi civarındaki Rus Ordu'su Çeçenistan'ı yağmalayarak ilerledi. Bu durum, Ruslara büyük bir direniş gösterilmesine neden oldu. Rusların ilerleyişi sırasında Gazi Muhammed de bölgeye gelip Ruslara ağır kayıplar verdirdi. Ancak, Rusların ilerleyişini durduramayacağını anlayınca memleketi Gimri'ye çekildi. Bu olay Gazi Muhammed için sonun başlangıcı oldu²²⁶.

Gazi Muhammed'in Gimri'ye çekilmesinden sonra Baron Rosen, Gazi Muhammed ve Şamil'in köyde birlikte buldukları sırada köyü kuşattı. İki koldan yapılan kuşatmada Şamil yaralı olarak kurtuldu. Gazi Muhammed ise hayatını kaybetti. Gazi Muhammed'in cenazesi üç gün boyunca halka teşhir edildikten sonra Tarku'ya götürülüp gömüldü. Olayın üzerinden uzun süre geçtikten sonra İmam Şamil 200 atlı ile Tarku'ya gidip Gazi Muhammed'in cenazesini Gimri'ye getirerek gömdürdü²²⁷.

2.5.3.1.3. İmam Hamza (Hamzat) Bey (1789-1835)

Gazi Muhammed'in 1732 yılında öldürülmesi üzerine Dağıstan'daki savaş Rusların lehine dönmüş gibi görünüyordu. Ruslar, Gazi Muhammed'in ölümüyle Kafkas Harekâtı'nın sona erdiğine inanıyorlardı. Çünkü onlara göre Kafkasya'daki direniş Gazi Muhammed ile başlamıştı ve onun ölümüyle direnişin bitecekti. Ancak, Rusların bu konuda yanıldıklarının ortaya çıkması uzun sürmedi. Gazi Muhammed'in ölümünden hemen sonra yeni bir imam seçildi. Gazi Muhammed'in en yakın adamlarından Hamza Bey, ulemanın ortak fikri ile yeni imam olarak seçildi²²⁸.

İmam Hamza (Hamzat) Bey, Avaristan'ın Hutsal (Hotsal) köyünde doğdu. Babası idari yetenekleri ve kahramanlığıyla tanınan İskender Bey olup annesi ise Avarların han ailesine mensuptur. Hamza, Kur'anı Kerim ve Arapça eğitimini Çoh Köyü'nde aldıktan sonra Avar Hanı Ali Sultan Ahmedî'nin eşi Bahu Bike tarafından saraya alınarak 10 yaşına kadar sarayda kaldı²²⁹. Hamza Bey, eğitimini Hunzah'da tamamladıktan sonra köyüne döndü. Ancak sergilediği davranışlar ve içki alışkanlığı nedeniyle akrabaları ve köylüleri tarafından eleştirilerek dışlandı. Bunun üzerine köyünü terk eden Hamza Bey, Gazi Muhammed'e katıldı. Gazi Muhammed ile

²²⁵ Budak, s. 861-863.

²²⁶ Budak, s. 864.

²²⁷ Vasfi Güsar, "Gazi Muhammed (1793-1832)", *Yeni Kafkas Dergisi*, Sayı 3, (1957), s. 23.

²²⁸ Vasfi Güsar, İmam Hamzat Canka (1789-1835), *Yeni Kafkas Dergisi*, Sayı 7, (1958), s. 6.

²²⁹ Budak, s. 864.

birçok sefere katılan Hamza Bey cesaretiyle kısa sürede dikkatleri çekti. Çar Kalesi'ni kuşattı ancak başarılı olamadı. Çar Kalesi kuşatmasından sonra Zakartala Kalesi'ni kuşattı. Bu kuşatmada da başarılı olamayan Hamza Bey Müzakere için gittiği kalede tutuklanarak Tiflis'e gönderildi. Burada kefiller aracılığıyla serbest kalan Hamza Bey tekrar Gazi Muhammed'e katıldı. Gazi Muhammed'in ölümünden sonra ise yerine imam seçildi²³⁰.

Hamza Bey, ilk etapta Ruslar ile uzlaşma siyaseti yürütme yolunu seçti ve Ruslara müzakereciler gönderdi. Rusların yüz yüze görüşme isteğini kabul etmeyerek mektupla görüşmeyi tercih etti. Ruslar, İmam Hamza Bey'in samimiyetine inanmayarak mektubuna cevap vermediler. Hamza Bey, bir taraftan Ruslarla mücadele ederken diğer taraftan da Avar han ailesi ile rekabet halindeydi. 1834 yılında Bahu Bike, Hamza Bey'e bir suikast hazırlığına girdi ve bu girişim başarılı olamadı. Hamza Bey, bu olay üzerine Hunzah'ı kuşattı ve iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Bahu Bike, iki oğlunu Hamza Bey'e rehin verdi. Anlaşmanın devamı için müzakereler sürdürüldü. Bu müzakereler sırasında Hamza Bey'in kardeşi ve birkaç adamının öldürülmesi üzerine Hamza Bey, Bahu Bike ve ailesini kılıçtan geçirdi ve Hunzah'a girdi²³¹. Hamza Bey, Hunzah'ı ele geçirdikten sonra merkez olarak kullandı. Hamza Bey, Şamil'in uyarılarına rağmen bu fikrinden geri dönmedi. Ayrıca şehirde tütün ve içki kullanımını yasakladı ve sert kurallar uyguladı. 1835 yılında kişisel sebepler ile Avar Han'ının akrabalarının suikastına uğradı ve öldü²³².

2.5.3.1.4. İmam (Şeyh) Şamil (1797-1871)

Dağıstan'ın Gimri köyünde doğan Şamil'in babası Avarlar'dan Muhammed, annesi ise Avar beylerinden Pîr Budak'ın kızı Bahu Mesedu'dur. Kendisine dedesi Ali'nin adı verilse de sürekli hastalanmasından dolayı isim değiştirmenin iyi geleceğine dair geleneksel inancın etkisiyle ailesi adını değiştirerek Şâmil ismini koydu. İlk eğitimini dayısından alan Şâmil, ardından arkadaşı Molla Muhammed ile birlikte Said el-Harakani ve Nakşibendî şeyhi Cemaleddin el-Gazi Kumuki'den dini eğitim aldı. Nakşibendi tarikatının Hâlidiyye kolundan şeyhi İsmail el-Şirvâni'ye intisap etti²³³.

Şeyh Şamil, çocukluk arkadaşı Gazi Muhammed'in "Dağıstan İmamı" seçilmesinden sonra onunla birlikte Müridizm Hareketi'nin mücadelesini yürüttü. Gazi Muhammed ile birlikte Ruslara karşı başarılı bir mücadele sürdürdü. Gazi Muhammed'in ölümünden sonra imam seçilen Hamza Bey'in imamlığı döneminde de mücadeleden ayrılmayarak onun yanında yer aldı²³⁴. Hamza Bey'in bir suikast sonucunda öldürülmesinin ardından Şeyh Şâmil, Avar uleması ve ileri gelenleri

²³⁰ Güsar, s. 6.

²³¹ Budak, s. 865.

²³² Güsar, s. 8.

²³³ Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.39, s.67.

²³⁴ L. Şav, "Şeyh Şamil", *Yeni Kafkasya Dergisi*, S. 8, (1958), s. 5.

tarafından imam seçildi. Şeyh Şamil, imam seçildikten sonra ilk iş olarak Hunzah'ı ele geçirerek Avaristan'a hâkim oldu²³⁵.

Şeyh Şamil, imam seçildikten sonra Kafkasya'da mücadeleyi hızlandırdı. Bunun üzerine Çar I. Nikola Kafkasya'daki savaşı bitirmek için sert önlemler alınması gerektiği fikrini ortaya koydu. Bu amaçla, 1837 yılında Kafkasya'ya giderek Şeyh Şamil'i saraya davet etti ise de bu teklifi reddedildi²³⁶.

Çar'ın teklifinin reddilmesi üzerine Ruslar, 1837 yılında General Grabbe komutasında bir ordu ile Şeyh Şamil'e saldırdılar. Şeyh Şamil, bu savaşta Ruslara ağır kayıplar verirse de yenilmekten kurtulamadı. Böylece Ahulgho Kalesi Rusların eline geçti. Şeyh Şamil buradaki yenilgiden sonra Dargi Kalesi'ne çekildi²³⁷. Ahulgho'taki Rus kuşatmasından yedi müridiyle birlikte kurtulan Şeyh Şamil'i sadık naipleri Şuayb Molla, Hacı Taşo ve Dargi'li Cevad Han izledi. 1840 yılının mart ayına gelindiğinde bütün Çeçenistan, Ruslara karşı ayaklanmıştı. Şeyh Şamil ve naipleri Ruslara karşı saldırıya geçtiler. Ahverdil Muhammed ile Şuayb Molla, Nazran ve Gurzul'a saldırdılar. Hemen ardından Ahverdil Muhammed, Grozni'ye ve Hacı Taşo ise Vnezapnaia'ya akınlar düzenlediler. Şeyh Şamil ise Kuzey Dağıstan'da eski düşmanı General Klegenau'yu ağır bir yenilgiye uğrattı. Şamil ve naiplerinin bu eylemleri üzerine General Grabbe Aşağı ve Büyük Çeçenistan'a iki sefer düzenlediyse de herhangi bir başarı elde edemedi.

1841 yılının ilk yarısını Ruslara karşı yapacağı büyük saldırılar için hazırlıklarla geçiren Şeyh Şamil, Hacı Murad, Gazi Kumuk ve Kura Han'ı Aslan Han'ın yeğeni Hacı Yahya ve Kibid Muhammed gibi bölgenin ileri gelen han ve naiplerini tarafına çekmeyi başardı. Ayrıca, bu sırada Ruslar'da kuvvetlerini arttırarak hazırlıklarını tamamlayıp General Golovin komutasında 30.000 asker ve 70 toptan oluşan ordusuyla Çeçenistan ve Kuzey Dağıstan'a sefer düzenlediler. Ruslar, Çirkah'a ilerlediler ve Sunca Nehri'nin üzerinde bulunan Kazak Kıçu ve Zakanyurt'a iki kale yaptılar. Daha sonra ise Çeçenistan içlerine doğru harekete geçtiler²³⁸.

Ruslar ile Şeyh Şamil arasındaki mücadelelerin devam ettiği 1843 yılına kadar Şeyh Şamil'e sürekli yeni askerler katılırken Ruslar, 12.000 asker kaybettiler. Bu durum, Şeyh Şamil'in Çeçenistan'daki hâkimiyetini daha da güçlendirdi²³⁹. Çar I. Nikola'nın Şeyh Şamil'i yenmek için gönderdiği komutanlar bir bir yenilgiler alıyor ve yerine yenileri tayin ediliyordu. 1845 yılında Prens Vorontsov, "başkomutan" ve "çar naibi" unvanıyla Kafkasya'ya gönderildi. Vorontsov, 1845 yılı ilkbaharında Şamil'in merkez olarak kullandığı Tarku'ya saldırdı. Şeyh Şamil, Rus kuvvetlerinin fazla olmasından dolayı Çeçenistan içlerine çekildi. Rusların Grozni'ye yaptığı

²³⁵ Budak, s. 67.

²³⁶ Saydam, s. 49-50.

²³⁷ Şav, s. 5.

²³⁸ Budak, s. 867-868.

²³⁹ Saydam, s. 50.

saldırıda Ruslara ağır bir yenilgi tattırdı. Ruslar, bu saldırıda 3 general, 200'e yakın subay ve 4000 civarında asker kaybetti²⁴⁰.

Şeyh Şamil, 1846 yılında Çerkesleri de mücadelesine dahil ederek yaklaşık 14.000 askerden oluşan bir birlik oluşturdu ve Şali'ye yürüdü. Ancak, Rusların gelmesi üzerine geri çekildi. 1847 yılından 1849 yılına kadar olan süre Rusların saldırıları ve Şeyh Şamil'in direnişiyle geçti. Kırım Savaşı'nın başladığı 1853 yılına kadar ise birkaç küçük olay dışında sükunetin hakim olduğu bir dönem yaşandı²⁴¹.

Kırım Savaşı'nın patlak vermesi Şeyh Şamil açısından bir fırsata dönüştü. Bu savaş, Kafkasya mücadelesinde yeni bir dönem anlamına geliyordu. Şeyh Şamil, Kırım Savaşı sayesinde iletişime geçmek istediği Osmanlı Devleti ile temas kurma imkânı buldu. Osmanlı Padişahı Abdülmecid'e diplomatik bir dille mektup yazarak yardım isteyen Şamil, Rusların Kafkasya'da yığınak yapmasını önlemek için saldırılarına devam etti. Bu saldırıların temel amacı belirttiğimiz gibi savaş durumunda Rusların Osmanlı'ya karşı yığınak yapmasını önlemektir.²⁴² Osmanlı Devleti Şamil'den gelen mektup üzerine Anadolu ordusu müşiri Abdülkerim Paşa'yı çıkması olası bir Osmanlı-Rus savaşında kendilerine yardımda bulunması konusunda Şeyh Şamil ile temasa geçmesi için görevlendirdi. Savaşın patlak vermesi Osmanlı Devleti için Kafkasya'nın önemini ortaya çıkardı. Bu nedenle Padişah Şeyh Şamil'e ferman yollayarak onu cihad'a davet etti. Ayrıca, Osmanlı Devleti Şeyh Şamil'e Dağıstan "serdar-ı ekremi" unvanını verdi. Oğulları Gazi Muhammed, Danyal Sultan ve İsmâil Paşa'yı "mirlivalık", Şemhal Hanı Ebû Müslim'i ise "feriklik" rütbesiyle ödüllendirdi²⁴³. Şamil, Osmanlı Devleti'nden Tiflis'e bir harekât düzenlenmesini talep etmiş ve bu talebi reddedilmişti. Ancak Şamil, Tiflis üzerine sefer yapılması konusunda kararlıydı. Bu amaçla Gürcistan'ın Kaheti bölgesine girdi. Osmanlı Devleti'nden istediği desteği almaması üzerine Dağıstan'da karargâhına çekilerek savaş bitene kadar hiçbir askeri faaliyette bulunmadı²⁴⁴.

30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın Prens Baryatinsky'i Kafkas genel valiliği ve başkomutanlığına yeniden ataması Şeyh Şamil'in kaderini belirledi²⁴⁵. Prens Baryatinsky, Kafkasya'daki kuvvetlerini beş gruba ayırdıktan sonra orduların başına kendisine bağlı komutanlar getirdi. Yeni yollar ve kaleler yapıp ormanları kestirdi. Bütün bunlar Baryatinsky'nin oluşturduğu bir plan çerçevesinde gerçekleşiyordu²⁴⁶. Ruslar, 1857 yılı haziran ayından itibaren Baryatinsky'nin planını uygulamaya başladılar. Prens Orbeliani komutasındaki 8500 piyade, 400 dragon, 1400 düzensiz süvari ve 10 toptan oluşan Rus ordusu, Salatav'ı hemen ardından Burtinah'ı ele geçirdi. Lezgi hattı boyunca hareket eden Baron

²⁴⁰ Saydam, s. 51.

²⁴¹ Budak, s. 68.

²⁴² Budak, s. 876.

²⁴³ Budak, s. 68.

²⁴⁴ Budak, s. 876.

²⁴⁵ Budak, s. 69.

²⁴⁶ Budak, s. 877.

Vrevskii ise Kafkas sıradağlarını güneyden geçerek bölgeyi yağmalamaya başladı. Bu dönemde Şeyh Şâmil, daha çok savunmada kalmayı tercih etti. 1859 yılına geldiğimizde Ruslar, sistemli bir şekilde hareket ederek Şamil'in karargâhı Yeni Dargiyye'yi kuşattılar. Şamil, bu kuşatmadan ailesi ve 400 müridiyle birlikte kurtularak Gunib'e çekildi. Ancak, Ruslar bu sefer de sayısı 70.000'i aşan bir orduyla Gunib'i kuşattı. Bunun üzerine Şeyh Şâmil, oğulları Gazi Muhammed ve Muhammed Şâfiî ile birlikte 6 Eylül 1859'da teslim oldu. Ruslara teslim olduktan sonra St. Petersburg'a götürülen Şeyh Şâmil, burada Çar Aleksander ile görüştü. Kendi isteğiyle Kiev'e yollandı. Şeyh Şamil, 1869 yılında Rusların izni ile hacca gitmek için yola çıktı. İstanbul'a gelerek Sultan Abdülaziz ile görüşen Şeyh Şamil, burada yedi ay kaldıktan sonra hacca gitti. Hac görevini yerine getiren Şeyh Şamil 1871 yılında Medine'de vefat etti. Şeyh Şâmil'in ismi, Rus işgaline karşı direnen Kafkas kavimleri için bir efsane olarak kalmıştır²⁴⁷.

Şeyh Şamil, Ruslara teslim olduktan sonra Müridizm Hareketi sekteye uğrasa da tamamen son bulmadı. Müridizm Hareketi'nin liderliğini Kafkasya'da nüfuzunu giderek artıran Kunta Hacı üstlendi. Ancak Kunta Hacı'nın bu mücadelesi çok uzun soluklu olmadı. Kunta Hacı, 1864 yılında 4000 müridiyle Şali'de Ruslarla yaptığı savaşta esir düştü ve müritleriyle birlikte sürgüne gönderildi. Bu sürgün hayatı hapiste hayatını kaybetmesiyle son buldu. Kunta Hacı'nın ölümünden sonra Kafkasya'da direniş hareketi devam etmiş olsa da çok büyük bir etkinlik gösteremedi.

1917 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali ile Kafkaslarda özgürlük hareketinin yeniden hareketlendiğini görüyoruz. İmam Necmeddin Godsinski ile Şeyh Uzun Hacı, Ruslara karşı isyan başlattı. İsyanın asıl liderleri ise Şeyh Şamil'in torunu Said Beg ile Albay Kaitma Alihanov'dur. Hareketin dini liderleri, Nakşibendi şeyhi İmam Necmeddin, Balahanili Muhammed, Endillili Derviş Muhammed idi. Kurşili İbrahim Hacı, Ansaltalı Seyyid Emin ve Avaristanlı Şeyh Hacı Siracuddin ise isyanın gençlik liderleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu isyan da Sovyetler tarafından bastırılarak isyanı dini ve askeri liderleri öldürüldü. Böylece 1925 yılında isyanın bütün liderleri ortadan kaldırıldı²⁴⁸.

Kafkasya bölgesinde özellikle Rusların hâkimiyet kurma çabalarının başlamasıyla bölgede Ruslara karşı direnişlerin meydana geldiğini gördük. Rusların bölgeyi ele geçirme çabaları ve halkın Ruslara karşı verdiği mücadelenin çeşitli sonuçlar ortaya çıkardığı görülmektedir. Ruslar bölgeye sadece savaş yoluyla hâkim olamayacaklarını anlayınca alternatif yollar aramaya başlayacaklardır. Çalışmamızın devamında değineceğimiz göçlerde de bu mücadeleler ve Rusların uyguladığı politikaların büyük etkisinin olduğunu göreceğiz.

²⁴⁷ Budak, s. 69-70.

²⁴⁸ Budak, s. 879-880.

İKİNCİ BÖLÜM

3. KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göç hareketi kendiliğinden ortaya çıkmadı. Göç hareketleri Rusların bölgeye hâkim olmasına ve uyguladıkları politikalara bağlı olarak gerçekleşti. Daha önce Kafkasya'nın Rus hâkimiyetine giriş süreci ve Ruslara karşı meydana gelen direnişe değinmiştik. Kafkaslarda meydana gelen direnişe rağmen Rusların hâkimiyetiyle birlikte yerli halk göç etmeye başladı. Göç hareketlerinin yoğunluğunda bazen artış olurken bazen de azalma olmuştur. Dolayısıyla göç hareketlerini tetikleyen bazı nedenlerin olduğu görülmektedir. Bu nedenler göçün yoğunluğunu da etkilemekteydi.

3.1. Göçlerin Sebepleri

Osmanlı Devleti topraklarına Kafkasya'dan yapılan göç hareketinin sıradan bir hareket olarak değerlendirilmesi doğru olmaz. Kendi içerisinde özel bir yapısı olan Kafkas göçleri süresi ve boyutu bakımından önemli etkileri olan bir göç hareketidir. Kendinden önceki Kırım göçleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Bu nedenle de Kafkas göçleri ile Kırım göçlerinin nedenleri hemen hemen aynıdır. Karakter bakımından zorunlu göç özellikleri taşıyan Kafkas göçlerinin oluşmasında daha çok itici etkenler ön plandadır.

Kırım göçleri ile ortak özellikleri olduğunu belirttiğimiz Kafkas göçlerinin sebepleri Rusların Türk bölgelerine doğru ilerlemeye başladığı tarihlere dayanmaktadır. Ruslar, Kazan Hanlığını yıkarak Kazan Şehrine girdikten sonra Türk topraklarına doğru ilerlemeye başladılar. Yönetimleri altına aldıkları halkı “düşman öge” olarak nitelendiren Ruslar, Kırım ve Kafkasya'da “yenileşme projesi” adı altında halka büyük bir zorunlu göç politikası uygulamaya başladı. Böylece zorunlu göç bölge halkının göç nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkar²⁴⁹.

Ruslar hâkim oldukları tüm bölgelerde aynı yöntemi uyguladıkları için bu bölgelerden Osmanlı topraklarına yapılan göçler de aynı nedenlere dayanmaktadır. Tüm göçler asimilasyon, ekonomik baskılar, sürgünler ve katliamlar gibi nedenlere dayanıyordu.

3.1.1. Asimilasyon Politikası

Rusya İmparatorluğu hâkimiyet altına aldığı topraklardaki halkları tek millet, tek devlet ve tek görüş yani Panslavizm, Çarlık ve Ortodoksluk etrafında

²⁴⁹ Saydam, s. 63.

birleştirmeyi amaçlıyordu. Uzun vadeli bu hedef Hıristiyanlar üzerinde etkili olsa da Müslümanların Ruslaştırılması fikri çok mümkün değildi. Ruslar bu nedenle Müslüman Türk nüfusu hedef kitle olarak görerek onlar üzerine daha fazla yoğunlaştılar²⁵⁰. Ruslar, asimilasyon planı çerçevesinde Kafkasya'nın dış dünya ile ilişkilerini kestiler. Asimilasyon planı çerçevesinde çocuklar ve yetişkinlere farklı şekilde yaklaşıyordu. Çocuklar eğitim yoluyla Hıristiyanlaştırılmaya çalışılırken yetişkinlerde kullanılan yöntem baskı ve zor kullanmaktı. Kullanılan bir diğer yöntem ise yerli halkın isimlerini değiştirmektir. Örneğin, Vartan ismi Vartanof, Yusuf ismi Yusuvof, Tarkan ismi Tarkanof şeklinde değiştirilmiştir. Yetişkinlerde isimleri değiştirme planı uygulanırken yeni doğan çocuklar nüfus kayıtlarında ailelerin bildirdiği isimle değil de Ortodoks Rus isimleri ile kaydediliyordu²⁵¹.

Ruslar Türkleri asimile etmenin önündeki en büyük engel olarak İslam'ı görüyorlardı. Bu nedenle öncelikle halkı İslamiyet'ten uzaklaştırmak için çeşitli yollar denediler. Halkı İslamiyetten uzaklaştırma planını ortaya koyan ilk ve en önemli isim Nikolai İlminski'dir. İlminski Türkleri Ruslaştırmanın tek yolu olarak Rusçanın ve Hıristiyanlığın öğretilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu fikir Ruslar tarafından uygulanmaya konmuştur²⁵². Müslüman çocukları Rus okullarına yerleştirildi. Okullara Ortodoks öğretmenler atanarak dini törenler yasaklandı ve ana dillerinde konuşmaları yasaklandı. Böylece halkın dini bilgisi zayıflatılmaya çalışıldı. Rus okullarında Rus kültürüyle yetişen Müslüman Türk çocukları ailelerinin dinlerini kötülemeye başladılar²⁵³.

Çocuklar için eğitim yoluyla asimilasyonda başarılar elde eden Ruslar Yetişkinler için de faaliyetlerine devam ettiler. Bu kapsamda Çar himayesinde "Kafkasya Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Cemiyeti" kuruldu. Bu cemiyetin üyeleri Müslüman halkın yaşadığı yerlere idareci olarak atandılar. Bu idareciler halk üzerinde baskı ve şiddet kullanarak Hıristiyanlaştırma politikalarını uyguladılar. Baskılardan şikâyet eden ya da kaçmaya çalışanlar Sibiryaya sürgün edildiler. Sürgüne karşı çıkmaları durumunda idam cezası ile cezalandırılıyorlardı. Bu şartlar altında kurtuluş yolu arayan Müslüman halk ya göç ediyordu ya da Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kalıyordu²⁵⁴.

3.1.2. Ekonomik Baskılar

Rusya hâkimiyetine giren halklar ekonomik baskılara fazlasıyla maruz kaldılar. Ruslar ele geçirdikleri bölgelerdeki topraklarda istedikleri her türlü uygulamayı yapabiliyorlardı. Müslüman topraklarını müsadere yoluyla Rus seçkinlerine dağıtmak bu uygulamalardan biridir. İlk defa Kazan ve Kırım'da bu

²⁵⁰ Nedim İpek, Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun, S. 6, (1991), s. 101-102.

²⁵¹ Nedim İpek, Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, *Türkiyat Mecmuası*, c. 20, (1997), s. 280-281.

²⁵² Süleyman Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993, s.38-39.

²⁵³ İpek, s. 281.

²⁵⁴ İpek, s. 282.

uygulamayı yapan Ruslar, Müslüman vakıf topraklarını müsadere ederek bu işe başladılar. Sonrasında Kafkasya'ya girdiklerinde de aynı uygulamalar devam etti. Ruslar Müslüman topraklarını almak için yeri geldiğinde keyfi davranabiliyorlardı. Vakıf topraklarını sahipsiz kaldıkları gerekçesiyle müsadere eden Ruslar özel mülkleri müsadere etmekten de çekinmedi. Mülk sahiplerini senetleri geçersiz olduğu gerekçesiyle ya da farklı bazı bahanelerle topraklarından edebiliyorlardı. Müsadere edilen bu topraklardan verimli olanlarına Rus göçmenleri yerleştirilirken yerli halk ise çorak ve verimsiz arazilerde yaşamak mecburiyetinde bırakılıyordu. Bu durum toprakları elinden alınan yerli halk ile Rus göçmenleri arasında arazi anlaşmazlıklarına yol açıyordu²⁵⁵.

Ruslar Kafkasya'ya girdikten sonra müsadere ettikleri verimli Kuzey Kafkasya topraklarına da göçmen yerleştirme politikasını burada uyguladılar. Kafkas topraklarına savaşlarda başarı gösteren Rus Kozaklarının subay ve memurları yerleştirildi ve topraklar bu kişilere dağıtıldı. Üstelik Rus Kozaklarına ciddi manada fazla toprak dağıtılırken yerli halka daha az toprak veriliyordu. Bu durum Rus göçmenlerin yerli halktan bazen on kat daha fazla toprağa sahip olmasına neden oluyordu. Rusların bu politikaları toprakların boş kalmasına ve tarım üretiminin düşmesine neden oldu²⁵⁶. Bu uygulamalar sonucunda Kuzey Kafkasya nüfusu 1850 ile 1860 yılları arasında 3.200.000 kişiden 1.600.000 kişiye kadar düştü²⁵⁷. Topraklarını kaybeden yerli halk ekonomik olarak çok büyük zorluklar çekmeye başladı. Fakirleşen halk ciddi sorunlar ile yüz yüze kaldı²⁵⁸.

Ruslar baskı ve şiddeti en fazla Kuzeybatı Kafkasya'da yaşayan Abhazlar'a uyguladılar. Verimli toprakları ve denize açılan yerde olması nedeniyle dikkat çeken bir bölgeydi. Ayrıca 1877-1878 savaşında Osmanlı Devletini desteklemeleri nedeniyle Abhaz toprakları müsadere edilerek Rus göçmenlerine verildi ve bölge halkı göçe zorlandı²⁵⁹. Rusların topraklarını ellerinden alması halkın ekonomik problemlerini arttıran tek neden değildir. Yerli halk ayrıca Rusların uyguladığı vergi politikası ve angaryalar nedeniyle de çok ciddi sorunlar yaşıyordu.

Rusya, hâkimiyeti altına aldığı yerli halktan “yasak” adı verilen vergiler almaya başladı. Yasak vergisinin miktarını ise Ruslara boyun eğme derecesi belirliyordu. Vergiyi ödemekle yükümlü kişilere “yasaklı” adı verilirdi. Yasaklılar çocukluk, hastalık veya yaşlılık hallerine bakılmaksızın tüm aile bireylerinin vergisini ödemek zorundaydılar. Kişinin vergileri askerlik görevini yaparken de alınırdı. Bazen ölen insanların bile yıllarca vergisinin alındığı olurdu. Vatandaşlar

²⁵⁵ Erkan, s. 46-47.

²⁵⁶ Erkan, s. 49.

²⁵⁷ Erkan, s. 50.

²⁵⁸ Hilmi Bayraktar, Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.22, (2007), s. 407.

²⁵⁹ Erkan, s. 51.

vergi borcunu ödeyemediği takdirde malları satılır bazen de vergi borçları komşulara yüklenir ve komşularından tahsil edilirdi²⁶⁰.

Rus hâkimiyetine giren halkın vergi zorunluluğu dışında angarya işlerde çalışma zorunluluğu da bulunuyordu. Devlet binalarının yapımında, kale ve ordugâh inşasında yerli halk çalıştırılırdı. Öte yandan askeri işler için Müslüman halkın araba ve sürülerine el konulduğu da görülen uygulamalardır. Ayrıca savaş durumunda ve ya askerleri bir yerden diğerine sevk ederken askerlerin tüm masraflarını konakladığı bölgenin halkı karşılamakla yükümlüydü. Angarya işlerde çalıştıkları için bazen Müslüman halkın vergi borçları silinirdi. Angarya zorunluluğu sadece Müslüman halk için geçerliydi. Hıristiyanlar her türlü angaryadan muaf tutuluyordu. Angarya işlere katılmaya karşı çıkmak ve vergileri ödemeyi reddetme gibi durumlarda idam cezası ya da sürgün cezası uygulanırdı²⁶¹. Ruslar fethettikleri bütün bölgelerde göçmen yerleştirme, toprakları müsadere etme ve sert vergi politikalarını uyguladılar. Bu uygulamalar devlet politikası olarak sürdürülürdü. Kırım ve Kafkasya'da yapılan uygulamaların aynısının Orta Asya, Türkistan ve Çin'de bile uygulandığı görülür²⁶².

3.1.3. Sürgünler ve Katliamlar

Asimilasyon politikası ve ekonomik baskıların yanında Rusların yerli halk özellikle de Müslümanlar üzerinde uyguladığı sürgün ve katliamlarda göçlerin önemli nedenleri arasında sayılabilir. Sürgün ve katliam uygulamalarına en fazla maruz kalanlar Kuzey Kafkasya bölgesinde yaşayan Abhazlar, Çeçenler ve Çerkesler oldu. Ruslar Dağıstanlılar, Çeçenler ve Çerkeslerden oluşan yaklaşık 10.000 aileyi göç etmeye karşı çıktıkları için Sibirya'nın soğuk ve buzlu bölgelerine gönderdiler. Sürgüne gönderilmeyenlerin ise mallarına el konuldu²⁶³.

Ruslar, Sohum ve çevresinde de benzer hareketlerde bulundular. Sohum kalesi civarında Türk askerî komiserinin yaptığı teftişte köylerin tamamen yakılıp yıkıldığı, halkın soyulduğu ve yüzlerce ailenin evsiz bırakıldığı tespit edildi. Öte yandan Rus işgali altında bulunan yerleşim yerlerinde çok daha kötü olaylar meydana geliyordu. Ruslar çok sayıda cinayet, tecavüz ve işkence olayının yaşanmasına sebep oluyordu. Örneğin Zannis'in bütün köyleri yakıldı ve halk Rus Kozaklarından kurtulmak için ormanlara sığındı. Ormana sığınan 1.500 aile Ardler vadisinde aç susuz ve barınsız kaldı. Fazıl Paşa ormanlara sığınan ve perişan kalan köylülere yardım gönderdiyse de yardımlar kendilerine ulaşmadan halk açlıktan kırıldı²⁶⁴.

Rusya, Müslüman olarak kalmakta ısrar eden halkı sindirmek için sürgün ve katliam yöntemini uygulamaktan vazgeçmedi. Müslümanlar Rus memurlar tarafından Sibirya'ya sürgün ediliyordu. Sürgüne karşı çıkılması durumunda

²⁶⁰ İpek, s. 283.

²⁶¹ İpek, s. 283.

²⁶² Erkan, s. 50.

²⁶³ Erkan, s. 41.

²⁶⁴ İpek, s. 103.

çoğunlukla keyfi bir şekilde tutuklanıyor mahkemeye bile çıkarılmadan idam ediliyorlardı. Örneğin Dağıstan'ın Kiat şehrinde Rusların kilise inşası için bir cami ve birkaç evi yıkması üzerine çıkan olaylarda bir Rus görevlinin ölmesi üzerine mahalli idare mahkeme yapmadan şehirdeki 40 Müslüman'ı idam edip 200 kişiyi de sürgüne gönderdi. Bu tarz adaletsizliklerin askeri yetkililere şikâyet edilmesi durumunda ise Müslüman halkın ileri gelenleri tutuklanıyor ve şikâyet geri alınıncaya kadar işkence yapılıyordu²⁶⁵. Kabardey bölgesinde yaşayan Çerkesler'in Hıristiyan olmaları için sürekli baskı atında tutulmaktaydı. Bu durum Çerkesler ile Ruslar arasında çatışmalara yol açtı. Bu çatışmalarda 1500 civarında Rus askerinin ölmesi üzerine bölgedeki Müslümanları kadın, çocuk ve ihtiyar ayırımı yapmadan katlettiler. Yine benzer şekilde 1863 yılında Anapa yakınlarında yaşayan yaklaşık 12.000 hanelik Naşak kabilesine ait bütün köyler herhangi bir sebep gösterilmeden yerle bir edildi. Bu köylerde yaşayan nüfusun yarısı katledilirken geri kalanları ise sürgüne gönderildi²⁶⁶.

3.1.4. Psikolojik Baskılar

Kafkasya Müslümanlarının göç etme sebeplerinden biri de psikolojik baskılardır. Bu psikolojik baskılardan en önemlileri Müslümanların orduya alınacağı ve yeni vergiler alınacağı söylentilerinin ortaya çıkmasıdır. Her ne kadar Rus Çarı'nın Kafkasya Kaymakamı Grandük Mişel bu söylentilerin yalan olduğunu halka açıklamaya çalışsa da bu söylentilerin arkası hiçbir zaman kesilmediği için halk bundan etkilenmiştir²⁶⁷.

Kafkasya Müslümanlarının askere alınma korkusu sürekli gündemde olan bir durum oldu. 1894 yılına gelindiğinde St. Petersburg gazetesi Rus Savaş Bakanlığının Kafkasya'da gönüllü Müslümanlardan bir birlik kuracağına dair bir haber yaptı. Haber hükümet tarafından doğrulanmasa da savaş zamanında kurulacak birliklerin belirlenmesi için bölgede 150 asker ve 7 subaydan oluşan bir birliğin hazırlanması hükümetin böyle bir planı olduğunu göstermekteydi²⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin kucak açtığı Kafkasyalıları Ruslar da göndermek konusunda istekli davranmışlardır. Üstelik bu göç edenlerin geri dönmeleri için her türlü önlemi almaktan geri durmadılar. Rusya'nın Kırım Valisi Terepof, göç etmek isteyenlere bir daha dönmek üzere pasaport vereceğini ve gerekli yardımı yapacağını söylemesi Rusların bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır²⁶⁹.

3.1.5. Rus Göçmenlerinin Bölgeye İskânı

Ruslar, Kafkasya'ya hâkim olmalarıyla birlikte iç bölgelerden Rus göçmenler getirerek özellikle Müslüman nüfusun yoğun olduğu Kuzey Kafkasya'ya iskan etti.

²⁶⁵ İpek, s. 284-285.

²⁶⁶ İpek, s. 286.

²⁶⁷ Erkan, s. 42.

²⁶⁸ Erkan, s. 43.

²⁶⁹ Erkan, s. 44.

Kuzey Kafkasya'ya Rus göçmenleri ve Kozakların yanı sıra Bulgar, Rum ve Almanlar da iskân edildi. Kafkasya'nın kuzeyinde bu tarz bir işlem yapılırken Gürcü ve Ermeni toplulukların yoğun yaşadığı güneyde herhangi bir iskân hareketi yoktur. Gürcü ve Ermenilerin Hristiyanlığa mensup olmaları Rusların iskân faaliyetine ihtiyaç duymadılar²⁷⁰. Rus olmayan toplulukları Ruslaştırmak amacıyla kurulan İslav İttihadı Cemiyeti, bölgedeki Rus nüfusunu artırmak için Rus göçmenlerine geniş ve verimli araziler vermenin yanında tarım araç ve gereç yardımı yaparak Rus göçmenlerin bölgede kalması için teşvik edici faaliyetleri yapıyordu. Cemiyetin Rus göçmenlerden herhangi bir ücret almadan barınma mekânları tedarik etmesi ve Rus tüccar ve müteşebbislere yardımda bulunması yoğun Rus göçüne yol açtı²⁷¹. Söz konusu cemiyet, bölgeye gelen müteşebbislere yardım ediyordu. Cemiyetin bu tavrı, bölgeye gelen göçmen sayısının artmasına sebebiyet veriyordu. Böylece Kafkasya'da Rus tüccarlar hâkim konuma gelirken Rus kültürü bölgeye yayıldı. Ancak buna rağmen yerli dil ve edebiyat varlığını korumaya devam etti. Ruslar buna mani olmak için halka baskı ve şiddet uyguladı. Ekonomik ve kültürel baskıya Rus görevlilerinin baskı ve şiddetinin de eklenmesiyle halk göç etmek zorunda kaldı²⁷².

3.2. Kafkas Göçmenlerinin Osmanlı Devleti Topraklarına Göç Etme

Nedenleri

Kafkas göçmenlerinin Osmanlı Devleti topraklarını göç sahası olarak tercih etmelerinde etkili olan çeşitli faktörler vardır. Osmanlı Devleti ile Kafkas halkları arasındaki dini bağlar bu sebeplerden biri olarak kabul edilebilir. Yine Osmanlı Devleti topraklarında bu halkların akrabalarının yaşaması ve halifenin varlığı Osmanlı Devleti'nin kuruluş vesilesi olarak görülmesine ve Osmanlı topraklarına göç etmelerine neden oldu²⁷³. Osmanlı Devleti de Kafkas göçmenlerini ülkesine çekmek için faaliyet göstermekten geri kalmadı. Osmanlı Devleti'nin faaliyetleri sonucu Rusya hâkimiyeti altında yaşamak yerine Müslüman bir ülkede yaşamayı tercih etmek isteyen Kafkas halkları Osmanlı topraklarına yönelmişlerdir²⁷⁴. Osmanlı Devleti ile dini bağların yanında devletin gelen göçmenlere yaptığı ekonomik yardımlar ve sağladığı şartlar zamanla daha fazla göçmenin gelmesine neden oldu. Osmanlı Devletinin 1863 yılında Kafkas göçmenleri için bir bağış kampanyası düzenlemesi ekonomik nedenlere örnek gösterilebilir²⁷⁵. Bu durumu göçlerin çekici itici güçleri olarak değerlendirebiliriz.

Göçmenlerin Osmanlı Devleti topraklarını bir kurtuluş yolu olarak görmesinin yanında Osmanlı Devleti de göçmenlerden stratejik bazı durumlarda

²⁷⁰ İpek, s. 286.

²⁷¹ İpek, s. 287.

²⁷² İpek, s. 287.

²⁷³ Saydam, s. 81.

²⁷⁴ Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul, Belge Yayınları, 2004, s. 34.

²⁷⁵ Avagyan, s. 35.

faydalanmak için göçü teşvik etti. Osmanlının Kafkas göçmenlerinde yararlanacağı stratejik amaçları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

1. Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Müslüman nüfusun varlığını arttırmak.
2. Kafkas göçmenlerini kullanarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden azınlıklarla mücadele etmek ve isyanları bastırmak.
3. Ordudaki asker sayısını arttırmanın yanında askeri yetenekleri arttırmak için Kafkasyalıların mücadelecı gücünden yararlanmak ve özellikle Ruslara karşı yapılacak savaşlarda bu askerlerden yararlanmak²⁷⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz karşılıklı çıkar ilişkilerinin yanında Kafkasyalıların çoğunun Osmanlı topraklarına geçiş hakkına sahip olması, Kafkas halkları ile Osmanlı Devleti'nin şahsi ilişkileri²⁷⁷ ve hacca gitme bahanesiyle rahatça pasaport alınabilmesi ve dönüşte Kafkasya'ya dönmeyerek Osmanlı topraklarına yerleşmesi de Osmanlı topraklarını göç için seçilmesinin nedenleri arasında gösterilebilir²⁷⁸.

Osmanlı Devleti açısından göçmenlerin kabul edilmesinin tarihi arka planı da bulunmaktaydı. Zira Osmanlı Devleti üç yüzyıl bölgeye hâkimdi. Bu hâkimiyetin son 50 yılında bölgede İslam'ın yayılması için yoğun çaba harcadı. Osmanlı Devleti bölgedeki son toprak parçasını 1929 yılında kaybetmesine rağmen bölgeyle ilişkilerini koparmadı. Bölge halkı Kafkasya topraklarını kaybetmesine rağmen halk tarafından muhatap kabul edilmeye devam etti. Aradaki dini bağlar göçmenlerin tercihinde ve Osmanlı Devleti'nin göçmenleri kabulünde kesin olarak etkilidir. Hem savaşçı özelliğe sahip olmaları hem de toprağa bağlı köylü konumunda olmaları da Osmanlı'nın göçmenleri kabul etmesinde etkili oldu. Çünkü XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en çok ihtiyaç duyduğu nüfus tipini karşılıyorlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti bu nüfus ihtiyacını Müslüman olan halktan karşılamış olacaktı²⁷⁹.

3.3. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Göçler

3.3.1. Kırım Savaş'ı (1853-1856) Sonrası Osmanlı Devleti'ne Göçler

Osmanlı Devleti topraklarına 1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkas aileleri gönüllü olarak göç ettiler. Gönüllü olarak başlayan bu göç hareketi Kırım Savaşından

²⁷⁶ Avagyan, s. 32.

²⁷⁷ Örneğin II. Abdülhamit'in anne tarafından Çerkeslerle akraba olması ve bu nedenle Çerkes göçmenlere yardım etmesi.

²⁷⁸ Avagyan, s. 33.

²⁷⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 110.

sonra yerini mecburi harekete bıraktı²⁸⁰. Göçler 1859'dan itibaren yoğunluk kazandı. 6 Aralık 1858 tarihli Meclis-i Vala mazbatasında Çerkesler ile Nogaylardan 1.066 kişinin İstanbul'a geldiği belirtilirken 8 Mart 1860 tarihli Arz Tezkiresinde sadece İstanbul'da 14.000 Çerkes ve Nogay muhacirinin bulunduğu ifade edilmektedir²⁸¹. Batı Kafkasya'da Abzeh, Sapsıg gibi kabilelerin Ruslara karşı mücadeleyi bıraktığı 1662–1865 döneminde doruk noktasına ulaştı. Göç hareketleri 1877–1877 Osmanlı-Rus savaşından sonra tekrar yoğunluk kazanmaya başladı. 1890–1908 yılları arasında kısmen devam eden göçler 1920'li yıllarda duruldu²⁸². Görüldüğü gibi Kafkasya'dan gelen göç hareketlerinin dalgalanma tarihleri Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkilerin durumuyla paralellik göstermektedir²⁸³.

Kafkasya'dan yapılan göçlerin 1856 yılından sonra artarak yoğunlaşmasına kazanmasına rağmen Osmanlı Devleti ile Rusya arasında herhangi bir göçmen gönderme ya da kabul anlaşmasının varlığı hakkında bilgi yoktu. Bununla birlikte Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1859 yılında bir grup göçmenin kabulü için bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmanın kapsadığı nüfus 40–50.000 kişi civarındaydı. Osmanlı Devleti için bu sayı uygun görüldüğünden göçmenlerin kabulüne başlandı²⁸⁴. Sadece 1859 yılı içerisinde Kafkasya'dan 19 Temmuz ve 23 Kasım tarihleri arasında 2,727 haneden oluşan 17.971 kişilik bir nüfus grubu İstanbul'a geldi. Göçmenler, İstanbul'dan Rumeli ve Anadolu'da çeşitli bölgelere gönderildi²⁸⁵.

Osmanlı Devleti, bütün idari düzenlemelerini gelecek 40–50.000 göçmene göre yapmıştı. Ancak 1863 yılında Kafkasyalıların Rusya'nın baskılarına dayanamaması sonucunda göçmen sayısı 1864'te 400.000 kişiye kadar ulaştı. Sadece 1864 yılının kış ve ilkbahar mevsimlerinde 257.068 göçmen Kafkas limanlarından Osmanlı Devleti'ne göç etti²⁸⁶. Göçmenlerin çoğunluğunu Çerkesler oluşturmakla birlikte, Abhaz, Çeçen, Nogay, Ubih, Lezgi ve Osetler de bu göçmen topluluğu içinde yer aldı²⁸⁷. Bu sırada Ruslar, Çerkesleri ve diğer Kafkas halklarını yok etmek amacıyla Karadeniz kıyılarına doğru sürmeye devam etti. Karadeniz kıyılarına sürülen göçmenler açlık ve sefalet içinde ölüme terk edildiler. Bu durum uluslararası tepkiye yol açınca Rus Çarı bölgeye müfettiş gönderdi. Ancak Bölgeye müfettiş olarak giden Grandük Michel gerçeği inkâr ederek “Çerkes kabilelerinin yiyecek ve içeceklerinin yeterli miktarda olduğunu ve Çerkeslerin arasında söylenildiği kadar hastalık bulunmadığını” belirterek tepkileri azaltma yoluna gitti²⁸⁸.

²⁸⁰ Bice, s. 45.

²⁸¹ Saydam, s. 85.

²⁸² Karpat, s. 110.

²⁸³ Bice, s. 45.

²⁸⁴ Karpat, s. 110.

²⁸⁵ Saydam, s. 87

²⁸⁶ Karpat, s. 110.

²⁸⁷ Safarov Rafik Firuzoglu, “Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, s. 691.

²⁸⁸ Saydam, s. 88.

Rusya, Çerkeslerin bir an önce ülkeden atılması ve uluslararası kamuoyunun tepkisinin azaltılması için Rus savaş ve ticaret gemilerini kullanmaya başladı. Osmanlı kıyılarından kayık ve sandalların Rus limanlarına girmesi yasak olmasına rağmen, Trabzon Rus Konsolosu göçmenleri nakletmeye gideceklere açık pasaport vermeye başladı²⁸⁹. Kafkas halklarının büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti topraklarına ulaşmak için deniz yolunu tercih ettiler. Dönemin resmi belgelerine göre, Kafkasya göçmenleri üç grup oluşturmaktadır. Birinci grup yol ve yiyecek için para yardımı alarak Taman, Anapa, Novorossysk ve Tuaspe limanlarından deniz yoluyla Rusya'dan ayrılanlar. İkinci grup; Makopse ve Soçi limanlarından Rus memurlar tarafından kontrol edilerek Türk göç kamplarına gidenler. Üçüncü grup ise Rus yetkililerden habersiz ve izinsiz olarak Rusya'dan kaçanlardır. Fakat bunların tam sayıları bilinmemektedir²⁹⁰.

Deniz yoluyla gelmeyi tercih eden Kafkasyalı göçmenler bulabildikleri gemileri ya da diğer deniz taşıtlarını kullanarak bir an önce ülkeyi terk etme çabasındaydılar. Bu nedenle taşıtlar yükleyebileceklerinden çok daha fazla insanla doluyor ve İstanbul, Sinop, Batum ve Rize iskelelerinden karaya çıkıyorlardı. Gemilerle gelenlerin dışında kara yoluyla Kars veya Batum sınırından Osmanlı topraklarına girenler de bulunmaktaydı²⁹¹. 1864-1866'da göçmenlerin taşınması o kadar büyük bir operasyondur ki hem Osmanlı hem de Rus hükümetleri buna katılmak zorunda kaldı. Bu operasyona İngiltere dahi karıştı. Zira önemli limanlardan biri olan Kerç'te, Osmanlıların konsolosu olmadığı için İngiliz konsolosu Osmanlıların yerine bu işlere bakıyordu. Ekim 1864 tarihli bir Rus kaynağı, 286.718'i Rus ve 21.350'si Osmanlı gemileriyle 308.068 dağının bu göç dalgasında gittiğini belirtmektedir. Bunlardan 61.395'inin ulaşım masrafları kısmen Ruslar tarafından karşılandı. Aynı kaynağa göre daha önce de yaklaşık 60.000 kişi ülkesini terk etmiştir. Böylece Ekim 1864 tarihinde göç edenlerin sayısı yaklaşık 400.000'di ve göçler daha devam ediyordu. Gemi ihtiyacını karşılamak için iki devlet Paris Antlaşması kurallarına uymak için silahları sökülmüş savaş gemilerinin de kullanılmasında anlaştılar. İki devlet de pek çok buharlı ve yelkenli gemi kiraladılar.

²⁸⁹ Saydam, s. 89.

²⁹⁰ Firuzoglu, s. 691.

²⁹¹ Saydam, s. 86-87.

Denize dayanıklı olmayan ve aşırı yüklü kullanılan yelkenli gemilerin kullanımına Kasım 1864 tarihinde yaşanan bir faciadan sonra son verildi²⁹².

1865 yılından sonra kitlesel göçler durmasına rağmen, göçler devam etti. Örneğin 1867 yılında dört bin haneye yakın Abaza nüfusun Osmanlı Devleti tarafından kabul edildiği ve Rus gemileri ile Trabzon, Samsun ve Sinop iskelelerine getirilecekleri bilgisi yazışmalardan anlaşılmaktadır²⁹³. 1872 yılında 140 bin kişinin Dağıstan'dan Batum'a göç edeceğine dair söylentiler ortaya atılsa da söylentiler asılsız çıkmıştır. Sonraki yıllarda 30-40 hane bazen de 300 ile 500 haneyi bulan göçler oldu. Buradan anlaşılmaktadır ki 1565 yılından 1876 yılına kadar meydana gelen göçler kitlesel göç olmaktan ziyade bireysel göçlerdir. Ancak bu bireysel göçlerde kitlesel göçlerle aynı sebeplere dayanmaktadır²⁹⁴.

1856–1876 yılları arasında gelen göçmen nüfusun sayısına yönelik tahminler 700.000 ile 1.000.000 arasında değişmektedir. Padişah'ın Bâb-ı Âli ziyareti sırasında Sadrazam Ali Paşa tarafından Padişah'a sunulan mazbataya göre, 1863 yılına kadar kadar iskân edilen göçmen sayısı 313.333 kişidir. 1864 yılında ise 283.000'den fazla göçmen iskân edildi. Böylece 1864 yılına kadar gelen göçmen sayısı 595.000'i buldu. Mazbatanın sunulmasının ertesi yılı 87.000'den fazla muhacir geldi²⁹⁵. Böylece gelen göçmen sayısı 700.000'e ulaştı. Bu sayıya yollarda ve limanlarda hayatını kaybeden % 25–30 civarındaki sayıyı ve 1865 yılından sonra gelenleri de eklediğimizde sayı 1 milyon kişiye ulaşmaktadır. 1876'ya kadar gelenlere Osmanlı topraklarına varmadan ölenler de eklenince 1.000.000, 1.200.000 civarında bir sayı ortaya çıkar. Bu sayı Kafkasya ve Kırım'dan gelen göçmenlerin tamamını kapsamaktadır²⁹⁶. Avagyan'a göre, Kafkas direnişinin büyük ölçüde kırıldığı 1859 yılından 1876-1879 yılına kadar Kafkasya'dan Osmanlı coğrafyasına göç etmek üzere yola çıkanların sayısı iki milyona yakındır. Çoğunluğu Çerkes olan bu göçmenlerin yalnızca 1,5 milyonu Osmanlı topraklarına ulaşarak ve iskân

²⁹² Marc Pinson; *Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkesler'in Rumeli'ne İskânı*, Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 Tebliğler, Belgeler, Makaleler, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2001, s. 54.

²⁹³ Saydam, s. 89.

²⁹⁴ Saydam, s. 90.

²⁹⁵ Saydam, s. 91.

²⁹⁶ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", Osmanlı Ansiklopedisi, C. IV, s. 680.

edilebildi²⁹⁷. Karpat'a göre ise, Kırım ve Kafkasya'dan 1859 yılından 1879 yılına kadarki dönemde çoğunluğu Çerkes olmak üzere 2 milyon kişi Rusya'yı terk etmek zorunda kaldı. Bu göçmenlerin göç yollarında geçirdikleri deniz kazaları ve hastalıklar yüzünden 500 bini hayatını kaybederken 1 milyon 500 bini ise hayatta kalarak Osmanlı topraklarına ulaşabildi²⁹⁸.

Kafkasya'dan sürülen göçmenler Tupse, Anapa, Novrosiski, Soçi, Taman, Hosti, Kerç, Özerek, Atsimsa, Gelencik, Psat, Ase, Geç, Sase, Hamis, Sohum, Batum, Pitsunda, Poti ve Soğucak gibi başlıca liman ve iskelelerden yola çıkıyordu. Bu liman ve iskelelerden yola çıkan göçmenlerin Osmanlı topraklarına varış noktaları ise, İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Akçakoca, Akçaabat, Giresun, Fatsa, İnebolu, Ayancık, Şile, Ereğli, Mudanya, Çanakkale, Gelibolu, Selanik ve iskelesi olmayan Karadeniz kıyılarıydı. Balkan coğrafyasına gönderilen göçmenler ise Köstence, Varna, Burgaz limanları ve Mangalya ile Balçık gibi liman kentleri iskelelerinden karaya çıkıyorlardı²⁹⁹.

3.3.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen 1877-1878 savaşı sırasında (93 Harbi) sürekliliğini koruyan Kafkas göçleri yeniden hız kazandı. Bu savaşın Kafkasya cephesinde daha önce Osmanlı topraklarına gelen ve Trabzon'a iskan edilen göçmenlerden 18.000 Kafkasyalı Osmanlı ordusunda Ruslara karşı savaştı. Yine savaş sırasında Trabzon'dan 3 bin Kafkasyalı gönüllü olarak orduya katıldı. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da ise Ruslara karşı ayaklanmalar ortaya çıktı³⁰⁰. Ancak Ruslar bu ayaklanmaları zorlanmalarına rağmen kontrol altına aldı. 1877 yılında Osmanlı Devleti Kafkasyalı göçmenlerden oluşan 4 bin kişilik bir grubu Sohum limanından karaya çıkararak Rusya'yı vurmaya çalıştı. Ancak Rusların savaşı kazanmasıyla birlikte Kafkasyalılar için durum yeniden değişti. Rus orduları hem Anadolu'daki göçmen Kafkasyalıların Rusya'ya karşı asker olarak savaşmalarının

²⁹⁷ Avagyan, s. 57.

²⁹⁸ Karpat, s. 111.

²⁹⁹ Avagyan, s. 60.

³⁰⁰ 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında Kafkasyalılar ve Dağıstanlılar Şeyh Şamil'in naiplerinden Abdurrahman önderliğinde bir ayaklanma başlattılar. Osmanlı Devleti'nin yenilerek savaştan çekilmesi üzerine Ruslar Dağıstan üzerine asker sevk etmeye başladılar. Bölgeyi işgal eden Rusya ayaklanma hareketinin ileri gelenlerini de katlederek kanlı bir şekilde ayaklanmayı bastırdı. Bice, s. 50.

hem de savaş sırasında çıkan ayaklanmaların hesabını sormak için bütün güçleriyle Kafkasya'ya yöneldi. Anayurtlarını terk etmeyen Kafkasyalılar üzerine bir ezme hareketi başladı ve bunu sonucu olarak Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yeni büyük bir göç dalgası başladı. Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bu savaşta da Kafkasyalılar göç ederek anavatanlarını terk etmek zorunda kaldılar³⁰¹.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın çıkması Kafkasya'daki Müslüman halkı heyecanlandırmasına rağmen savaş süreciyle birlikte bu heyecan kayboldu. Sonuç olarak halk bölgeden göç etmeye daha savaş sırasında başladı. Örneğin 1877 yılında Dağıstan'dan 100 kişilik grup Osmanlı topraklarına göç etmek için başvuruda bulundu ve sürekli yerleşme izni aldı. Kafkasya'da yeniden göç düşüncesi hâkim olmaya başladığı bu süreçte Osmanlı Devleti ise Kafkasya Müslümanlarından yaralanmak için göçü önlemeye çalıştı. Bu amaçla Dağıstan'daki aşiretlerle görüşmeler yapmak için bölgeye bir heyet gönderdi. Bu heyetin yaptığı çalışmalar başarılı oldu ve Dağıstan'da ayaklanmalar çıktı. Ancak Kafkasya'nın diğer bölgeleri için böyle bir durum söz konusu olmadı ve göçler devam etti. Osmanlı Devleti'nin 1877 yılında Kafkasya'nın Sohum ve diğer bölgelerinden gelen göçmenlere iskelelere çıkma izni vermesi ve bu amaçla bir komisyon kurulması kararını alması göçlerin tekrar yoğun olarak başladığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti topraklarına Kafkasya'dan gelen göçmen sayısını etkileyen önemli olay ise savaşın sona ermesi ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşmasının imzalanması oldu³⁰². Antlaşma sonucunda, Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum gibi yerleri kaybetti ve Kuzey Kafkas göçmenlerine Güney Kafkasya göçmenleri de eklendi. Kaybedilen bu yerlerde yaşayan Türkler, Çeçenler, Gürcüler, Dağıstanlılar, Lazlar ve daha pek çok Müslüman kavimler de eklenerek yurtlarını terk ederek göç etti³⁰³. Yoğun göç dalgası nedeniyle antlaşmanın üzerinden henüz yirmi dört gün gibi kısa bir süre geçmesine rağmen İstanbul'da 230 bin kişilik bir göçmen kitlesi birikti. Bu sayı 25 Eylül 1878 tarihine gelindiğinde 387.807 kişiye ulaştı³⁰⁴. Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslara terk edilmesiyle yoğun baskı altında Rusların hâkimiyeti altında yaşamak istemeyen halk Osmanlı

³⁰¹ Bice, s. 50.

³⁰² Erkan, s. 77-78.

³⁰³ Karpat, s. 98.

³⁰⁴ Erkan, s. 80.

Devleti'nin Anadolu topraklarına göç etti. Bu şehirlerden göç ederek Osmanlı topraklarında iskân edilenlerin sayısı 300.000 kişiyi buldu³⁰⁵.

Batum ve çevresinden göçler 1878 yılında başladı. Ekim 1878 tarihinde Acara, Sufla, Mahçil, Livane, Gönye, Çürüksu ve Batum'da 60 ile 70 bin civarında bir göçmen kitlesi toplanarak göç talebinde bulundu. 1879 yılında ise sadece Batum'da 8.000 kişilik bir grup göç etti. 1879 yılında yoğunlaşan Batum göçleri ile 1880 yılına kadar Osmanlı topraklarına 21. 500 Müslüman göç etti. Batum'dan bu dönemde ayrılan göçmen sayısı 30 ila 32.000 arasında görünmektedir. Böylece 105 bin olan Batum nüfusunun 30-32 bini Osmanlı topraklarına göç etti³⁰⁶.

Ayastefanos Antlaşmasıyla Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman'ın Rusya'ya bırakılmasından sonra Rusya bölgede Ruslaştırma faaliyetlerine başladı ve bu amaçla Hıristiyan nüfus iskânı yaptı. Bölge halkı kendini güvende hissedecek yerlere göç etmeye başladı. 1879 yılında daha önce gelen göçmenler hariç Erzurum'a yerleşen göçmen sayısı 15.000 haneyi buldu. 1880 yılına gelindiğinde 8.000 hanelik bir göçmen grubu daha geldikten sonra bunları izleyen göçlerle sonraki yıllarda göçmen sayısı 30.000 haneye kadar yükseldi³⁰⁷.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı tarafını seçen Sohum ve civarından savaşın kaybedilmesiyle birlikte ciddi miktarda göçmen akını başladı. Sohum ve civarından yaklaşık 40.000 göçmen Osmanlı topraklarına göç etmek için Sohum limanında birikti. Göçmenlerin topraklarını terk ederken evlerini yakmaları ve olası bir Rus saldırısı göçmen tahliyesinin acil bir şekilde yapılması gerektiği fikrini ortaya koydu. Gemilerle Karadeniz sahillerine gelen Abaza göçmeninin sayısı 60.000'i buldu. Göçmenlerin Rumeli'ye yerleştirilmesi düşünüldü ancak savaş sırasında Rumeli'ye böyle bir iskân faaliyetinin yapılmasının doğru olmayacağı düşünülerek bu fikirden vazgeçildi. Bir kısmı Karahisar'a yerleştirilen göçmenler Trabzon'dan İzmit'e kadar olan coğrafyada dağınık olarak yerleştirildi³⁰⁸.

1877-1878 savaşından sonra Rusların Osmanlı tarafında yer alan Kafkasyalıları ortadan kaldırmaya yönelik bir tutum sergilemesi sonucu Osmanlı

³⁰⁵ İpek, s. 106-112.

³⁰⁶ Firuzoglu, s. 691.

³⁰⁷ İpek, s.106-107.

³⁰⁸ İpek, s. 108-110.

topraklarına yeniden bir Kafkasyalı göçmen akını başladı. Savaş sonrası gelen göçmenler başta Çerkesler olmak üzere Tatar, Nogay ve Dağıstanlılardan oluşmaktadır³⁰⁹. 1880 yılında Kafkasya'dan ilk olarak Çerkes göçmenler İstanbul'a geldiler. Ancak bu gelen ilk grubun sayısı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İstanbul'a gelen göçmenler dışında aynı yıl Samsun Limanına 12.116 Çerkes ve Abaza, 14.824 Tatar, 1.594 Gürcü ve Rumeli'den de 6.252 Çerkes göçmen geldi. Bu göçmenler Samsun, Canik, Ankara ve Sivas'ta iskân edildi³¹⁰. 1881 yılı önceki yıla göre göçlerin durulduğu bir yıl olmuştur. Bundan sonraki süreçte 1889 yılına kadar önceki dönemlere benzer bir göç dalgası gerçekleşmedi. Göçmen gruplar her yıl gelmeye devam etseler bile bunlar küçük gruplar veya birkaç haneden oluşuyordu. 1881 yılından 1889 yılına kadarki sürede dikkat çeken en büyük kitle Biga'ya iskân edilen 500 hanelik gruptur³¹¹.

1889 yılında Osmanlı Devleti beklemediği bir göç talebiyle karşılaştı. Kafkasya'nın Kuban bölgesinden 24.000 kişilik bir göçmen grubu Osmanlı topraklarına gitmek için Rusya'ya başvurdu. Rusya'nın bu talebi Osmanlı devletine iletmesinden sonra göçmenlerin nerelere iskan edileceğiyle ilgili çalışma yapıldı³¹². Osmanlı Devleti makamları halkın yerleştirebilmesi için Konya, Ankara ve Adana'da 335.078 dönüm iskâna elverişli arazi tespit etti. Göçmenlerin Adana'dan başlamak üzere Adana, Konya ve Ankara vilâyetlerinde yerleştirilmesini istedi. Ancak bu arazi yetersizdi. Çünkü gelmesi muhtemel göçmenler için en az 2.000.000 dönüm iskâna elverişli yerin bulunması gerekiyordu. Yapılan yeni araştırmalar sonucunda Aydın, Kastamonu ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde tespit edilen yerlerle birlikte iskâna elverişli 700.000 dönüm arazi bulundu. Gelecek olanlar ilk önce bu yerlere yerleştirilecek, açıkta kalanlar ise Halep vilayetine gönderilecekti³¹³. Ancak Rusya ile yapılan görüşmeler sonucunda 24.000 kişilik gruptan sadece 9.100 kişinin göç edeceği tespit edildi. 9.100 kişilik gruba ek olarak 750 yoksul göçmenin de kabul edilmesine karar verildi. Üç grup halinde gelmelerine karar verilen göçmenler daha önce kararlaştırıldığı gibi Konya, Adana ve Ankara'da iskan edildi³¹⁴. 1891 yılında Kuban göçmenlerinden geriye kalanların da göç için başvurular ve Osmanlı Devleti

³⁰⁹ İpek, s. 113.

³¹⁰ Erkan, s. 81.

³¹¹ Erkan, s. 82-84.

³¹² Erkan, s. 84.

³¹³ İpek, s. 117.

³¹⁴ Erkan, s. 88-89.

tarafından kabul edildiler. Bu göçmenlerden büyük bir çoğunluğunun Rusya'daki arazi ve mallarını sattıklarının öğrenilmesi üzerine üç yıla yayılan kabul planı göçmenlerin mağdur olmaması için iptal edildi ve göçmen kabulüne başlandı. Kuban'dan gelen bu ikinci göç dalgasındakiler Samsun, Sinop ve Sivas'ta iskan edildiler³¹⁵.

1892 yılında da 120 haneden oluşan 700 Kafkas göçmeni Samsun, Sinop ve Sivas'ta yerleştirilmek istendi ancak mahallî idareler iskâna elverişli yer kalmadığı için buna karşı çıktılar. Bu durum karşısında söz konusu göçmenlerin Hara-yı Hümayûrl nazırı Ferik Muzaffer Paşa'nın tren yolu güzergâhında tespit ettiği yerlere ev, tarım aletleri ve erzak gibi yardım talep etmemeleri şartıyla yerleştirilmesi kabul edildi. 1894 yılında Rusya'nın Kuban bölgesinde göç edecek 1,000 hâne Çerkes göçmeninin Ankara, Yozgat'ın Boğazlayan ve Maden kazaları ile Kırşehir'de iskâna uygun topraklara yerleştirilmesi kararlaştırıldı.³¹⁶ 1895 yılında aynı bölgeden 1.238 Çerkes göçmen İstanbul'a geldi ve iskan bölgelerine gönderilmek üzere İzmit'e gönderildi. 1895 yılından itibaren 1900'lerin başına kadar beş yıllık sürede göçlerde durgunluk yaşandı³¹⁷.

1900 yılından itibaren Osmanlı topraklarına 1908 yılına kadar devam edecek olan Kafkas göçleri tekrar başladı. Ancak bu süre içinde gelen göçler önceki dönemlerdeki kadar yoğun değildi. Göç hareketi süreklilik oluşturmamasına rağmen, gelen göçmenler hane sayısı ve nüfus olarak azalma gösterdi. Osmanlı Devleti de bu süreçte Rusya vatandaşlığını terk etmeyenleri ülkesine kabul etmeme kararı aldı. 1900 yılında Dağıstan bölgesinde 1130 kişilik göçmen grubu Muş sancağı dahilinde iskan edildi³¹⁸. 1901 yılında Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinden 1204 haneden oluşan 5.287 kişi Sivas'a yerleştirildi³¹⁹. 1902 yılında Terek Eyaletinden göçmenler 1893 yılından beri başvuru yaptıklarını belirtmelerine rağmen kabul edilmediklerini belirttiler bunun üzerine bu göçmenlerin kabul edilmesi kararlaştırıldı³²⁰.

1903 ve 1904 yıllarında Osmanlı topraklarına göçler devam etti. Bu göçmenler Kırım, Kafkasya, Batum, Dağıstan ve Ahıska'dan geldiler. 1903 yılında

³¹⁵ Erkan, s. 90.

³¹⁶ İpek, s. 118-119.

³¹⁷ Erkan, s. 95.

³¹⁸ BAO, *DH. ŞFR.* 302-3.

³¹⁹ Erkan, s. 96-97.

³²⁰ Erkan, s. 97.

gelen göçmenler Yenişehir ve İnegöl'e yerleştirilirken 1904 yılında gelen göçmenlere ek olarak Kars'tan gelen 500 hane ise Adana, Konya ve Hüdavendigâr eyaletlerine İskân edildi³²¹. Aynı yıl içerisinde Hacı Habip önderliğinde hareket eden Dağıstan muhacirlerinden bir grubunda Osmanlı topraklarına göç ettiği tespit edilmektedir. 1905 yılında Kafkasya'dan 3700 kişi, Bakü'den 553 kişi ve Kuban'dan 645 kişi Osmanlı topraklarına giriş yaptı³²².

Osmanlı Devleti topraklarına yapılan Kafkas göçlerine baktığımızda 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile yeniden artan göç hareketiyle 1878-1908 yılları arasında bazı yıllarda yoğun bazı yıllarda ise daha seyrek şekilde de olsa devamlı bir göç hareketi oluştu. Bu 30 yıllık süre zarfında Kafkasya'dan Kırım göçmenlerini de dâhil edersek tahmini olarak 500.000 civarında göçmen geldi. Kırım Savaşı sonrası göçlerle karşılaştığımızda bu dönemde gelen göçmen sayısında bir azalma vardır. Zira Kırım Savaşı sonrası gelen göçmen sayısı bir milyondan daha fazlaydı.

3.4. Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskânı Siyaseti

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet politikası olarak var olan bir iskân siyasetinden bahsedebiliriz. Osmanlı Devleti'nde siyasi, ekonomik ve sosyal şartların değişmesine bağlı olarak devletin iskân siyasetinde de değişiklikler meydana geldi. Kuruluş ve yükselme dönemlerinde fethedilen yerlere bazen gönüllülük esasına göre bazen de sürgünler yoluyla iskân yapılırken gerileme döneminde ise kaybedilen topraklardan Anadolu'ya doğru göçler olmuştur³²³. Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenler sadece devletin eski topraklarında kaçan Türkler veya Müslümanlar değildi. Kendi memleketlerinde dini, siyasi ve ekonomik baskılardan kurtulmak isteyenlerin de sığındığı bir devlet haline gelmiştir. İlk dönemlerde Bizans'tan kaçanların sığındığı Osmanlı Devleti'ne sonraki dönemlerde Asya ve Avrupa'da baskı gören herkesin sığındığını görmekteyiz. Örneğin ülkesindeki siyasi mücadeleyi kaybeden Macar Rakoçi Ferenc ile taraftarlarının 1718 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınmaları gayrimüslimlerinde Osmanlı Devleti'ne sığındıklarını gösterir³²⁴.

³²¹ Erkan, s. 99.

³²² Erkan, s. 100.

³²³ Yusuf Hallaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti, Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, TTK, 2006, s. 2.

³²⁴ Saydam, s. 94.

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren ise Rusya'nın genişleme siyasetine bağlı olarak çok sayıda göçmen Osmanlı topraklarına geldi. Her ne kadar bu göçmenler iyi bir plan ve program çerçevesinde iskân edilmeseler de Osmanlı Devleti göçmenlere sırt çevirmek yerine onları ülkeye kabul etme yolunu seçti³²⁵. Osmanlı Devleti'nin sürekli toprak kayıplarıyla birlikte esaret altında kalan eski vatandaşlarına ve Müslüman göçmenlere duyarsız kalması mümkün değildi. Çünkü Osmanlı padişahları hilafet makamını temsil ediyorlardı ve bunun getirdiği sorumlulukla hareket etmek zorundaydılar. Göçmenlerin kabul edilmemesi durumu ne halifenin ne de Osmanlı Devleti'nin şanına yakışan bir durum olmadığı gibi böyle bir durumda dünya Müslümanları arasında itibar kaybetmelerine neden olurdu³²⁶.

Kırım Savaşı'yla birlikte gelen göçmenler için aynı siyaset uygulandı. Hatta Osmanlı Devleti göçler ilk başladığında göçmenler lehine düzenlemelerde bulundu. Gelen göçmenlere arazi tahsis edilmesinin yanında ev yapılması, tarım aletleri verilmesi ve dört veya beş yıl vergiden muaf tutulmaları gibi önemli kararlar uygulandı. Ancak savaş süreci ve sonrasında gelen göçmen sayısının tahmin edilenin çok üzerinde olması nedeniyle bu kararlarda bazı değişikliklere gidildiği de oldu³²⁷.

Osmanlı Devleti göçmenlerin ihtiyacını karşılamak için hazinenin limitlerini zorladı hatta İngiltere ve Fransa'dan borç alma yoluna bile gitti. Hazineye oldukça fazla yük getirmesine rağmen göçmen kabulüne devam edilmesinin çeşitli nedenleri vardı. Bu nedenleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Rusya'nın yerli halkı sürgüne göndermesi veya katliam uygulaması gibi durumlar söz konusu olduğu için Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin yerli halkın Rusya'nın şiddetinden kurtarılması gerekmektedir.

2. Müslüman göçmenler halifenin bayrağı altında ve Müslüman bir ülkede yaşama isteklerini bildirdiler. Halifenin böyle bir isteği reddetmesi Müslümanların halifeden ümitlerini kesmelerine neden olabilirdi. Ayrıca bu isteklerin kabul edilmesi hem dini hem de siyasi açıdan halifenin göreviydi.

³²⁵ Saydam, s. 95.

³²⁶ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri İskân Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, 1999, C. IV, s. 587.

³²⁷ Saydam, s. 95.

3. Gelen göçmenlerin boş arazilere yerleştirilmesi ile hem ülkenin imarı gelişecek hem de terk edilen araziler tarıma açılarak üretim arttırılacaktı.

4. Göçmenlerin üretici olarak devlet ekonomisine katkı sağlamasıyla devlet hazinesinin gelirleri artmış olacaktı.

5. Dağıstanlılar, Çerkesler ve Çeçenlerin mücadeleciler ve savaşçı yapılarından faydalanarak Osmanlı ordusunda onlardan faydalanılacaktı.

6. Göçmenlerin devlete sadık olacakları düşünülerek göçmen yerleştirilen bölgelerde devlete karşı meydana gelen asayiş sorunlarını azaltmak ve konar-göçer toplulukları medenileştirmek³²⁸.

3.5. Göçmen İskânı İle İlgili Kurumlar

Osmanlı devleti XVIII. yüzyılda göçmen ve göç meseleleriyle karşılaşana kadar göçmenlerin sevk ve iskânı için herhangi özel bir teşkilat kurmadı. Merkezden gönderilen emirnameler ile göçmenler uygun yerlere yerleştirilmeye çalışıldı. Bu nedenle gelen göçmenlerin yeni vatanlarına uyum sağlamaları, sosyal ve ekonomik durumları ve devletin bu göçmenlere ne tür yardımlar yaptığı konusunda fazla bilgi yoktur. Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti topraklarına gelen göçmenleri talimatnameler yoluyla sevk ve iskân etmeye çalışıyordu. II. Mahmut döneminde iskân düzeninin bozulduğunun anlaşıldı. Bu nedenle düzenlemeler yapılarak iskân düzeninin yeniden kurulması için çalışmalar yapıldı. Ancak herhangi bir kuruluş olmadığı için yeterli sonuç alınamadı ve eski sistemde olduğu gibi iskân işleri emirnameler ile yapılmaya çalışıldı³²⁹. Bu dönemde göç konularıyla Babıali bizzat ilgileniyordu. Göçmenlerin ihtiyaçlarını giderilmesi, gerekli yardımların yapılması ve iskânlarının tamamlanması konusunda talimatnameler, Babıali tarafından gönderiliyordu³³⁰.

Tanzimat dönemi, devletin her alanında olduğu gibi göçmenlerin iskânı konusunda da yeni bakış açısı getirdi. 1849 yılında Macar göçmenlerin iskânı özel komisyonlar tarafından gerçekleştirildi. Ancak bu komisyonlar geçici veya kısa süreli olduğu için yeterli olmadılar. Kırım Savaşı'ndan sonra Dâhiliye Nezareti'ne

³²⁸ Saydam, s. 95.

³²⁹ Yılmaz, s. 588.

³³⁰ Saydam, s. 102.

bağlı bazı daireler göçmen iskanı ile ilgilendiler. Ancak göçmenlerin sayısının artması ve daireler arasında görev ve yetki karmaşası olması işlerin düzenli yürütmesine engel oldu. Kurumlar arasında yaşanan bu görev ve yetki karmaşası göçler ile kimin ilgileneceğine karar verilmesine bile engel oluyordu³³¹.

Kırım Savaşı'ndan hemen sonra gelen göçmenlerin iskan işleri Ticaret Nezareti ve Şehremanetine bağlandı. Bu konuda 3 Mayıs 1856 tarihinde bir talimatname çıkarılarak göçmenlerin karaya çıkış yeri olan Silistre valisine gönderildi. Talimatnamede göçmenlere iyi muamele edilmesi, on yıl süreyle vergiden muaf tutulmaları ve iki buçuk yıl süreyle de askere alınmamaları belirtildi. Şehremaneti, 1859 yılına kadar iskân işlerini yürütmeye devam etti. Ancak bu tarihten itibaren Kırım ve Kafkasya'dan kitlesel olarak göçlerin başlamasıyla yetersiz kaldı. Görevini halktan aldığı vergiler ve hazineden gelen yardımlar ile yürütmeye çalışan Şehremaneti, göçler karşısında aciz kaldı ve görevini yerine getiremez oldu. Bunun üzerine iskân işlerini daha iyi yürütmek için bir komisyon kurulmasına karar verildi³³².

3.5.1. Muhâcirîn Komisyonu

1859 yılından itibaren özellikle Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasıyla Osmanlı topraklarına yönelen göçmen sayısında ciddi anlamda artış meydana geldi. Sadece İstanbul'da biriken göçmen sayısının on bini geçmesi üzerine Şehremaneti Dairesi göçmen iskânı konusunda zor durumda kaldı. Bunun üzerine göçmen iskânı ile meşgul olacak bir komisyon oluşturulması konusunda Meclis-i Vala'da karar alındı³³³. 1 Ocak 1860 tarihinde sadarete gönderilen mazbata ile Muhacirin Komisyonu'nun kurulma gerekçeleri anlatıldıktan sonra 4 Ocak 1860 tarihli arz tezkiresi ile komisyonun kurularak başkanlığına ise Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın getirilmesi kararı alındı. Komisyon üyeliklerine Ticaret Muavini Remzi Efendi, Darü'ş-şurayı Askeri Azası Refik Bey, din âlimleri Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendi getirildi³³⁴. Komisyonun şehremaneti ile işbirliği içinde çalışması için Şehremaneti İkinci Muavini Asım Beyin de Komisyon toplantılarına katılmasına karar verildi. Komisyonun işleri hızlı bir şekilde halletmesi için başta Babıali olmak

³³¹ Yılmaz, s. 588.

³³² Erkan, s. 126.

³³³ Yılmaz, s. 589.

³³⁴ Saydam, s. 106.

üzere çeşitli kurumlardan memurlar maaşlarına zam yapılarak görevlendirildi. Komisyonun, Hamidiye Vakıf Dairesi'nde her gün toplanmak suretiyle işleri yürütmesine karar verildi³³⁵.

Komisyonunda görevli memur sayısının fazla olması ve göçlerin ilkbaharda geleceğinin düşünülmesi nedeniyle komisyon görevlilerinin azaltılması fikri ortaya çıktı. Ancak İlkbaharda çok sayıda göçmen geleceğini dikkate alan maliye nezareti buna karşı çıktı. Nitekim daha ilkbahar gelmeden çok sayıda göçmen gelmeye başladı³³⁶. Bu nedenle komisyon başkanı Hafız Paşa göçmenlerin iskân işlerini yürütmek için Anadolu'ya gönderildi ve yerine ise Trablusgarp Valisi İzzet Paşa getirildi. Komisyonun taşra teşkilatı yoktu. Bu nedenle de ihtiyaç oldukça merkezdeki görevliler taşraya yollanıyordu. Örneğin 1860 yılında Konya'ya çok sayıda göçmenin gelmesi üzerine Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Bahri Bey, Konya'ya gönderildi. Fakat başarılı olamaması nedeniyle 1861 yılında yerine Mirliva Vehbi paşa getirilmiştir³³⁷.

Muhâcirîn Komisyonu 1864 tarihine kadar yoğun bir faaliyet göstererek görevini sürdürdü. Bu tarihte Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin de iskânları büyük ölçüde tamamlandı ve böylece komisyonun işlerinde azalma meydana geldi. 1866'da vilayet ve sancaklardaki sevk ve iskân memurlukları lağvedilmeye başlandı. Ancak bu dönemde kalabalık göçmen gruplarının gelmesi halinde Muhâcirîn Komisyonu tarafından onları yerleştirmek üzere özel iskân memurları tayin edilmekte ve yanlarına kâtip, tercüman ve zaptiyeler verilmekteydi³³⁸. Gelen göçmen sayısının iyice azalması ile komisyona olan ihtiyacın ortadan kalktığı düşüncesi ortaya çıktı. 1875 yılında Komisyon Başkanı Muammer Paşa'nın ölümünden sonra Muhâcirîn Komisyonu ekonomik sebepler de göz önünde bulundurularak lağvedildikten sonra görev ve yetkileri Zaptiye Nezareti'ne devredildi³³⁹. Bu durum 1 Mayıs 1877 tarihine kadar devam ettikten sonra göçmen hareketliliği iyice

³³⁵ Yılmaz, s. 589.

³³⁶ Saydam, s. 107.

³³⁷ Yılmaz, s. 589-590.

³³⁸ Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *TAED*, sayı 41, 2009, Erzurum, s. 216.

³³⁹ Yılmaz, s. 590.

azaldığından, göçmen işleri eskiden olduğu gibi bir kez daha şehremanetine devredildi.³⁴⁰

3.5.2. İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu

Muhâcirîn Komisyonu'nun lağvedilmesinden hemen sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladı. Bu savaş sırasında Osmanlı topraklarına göçlerin tekrar başlaması üzerine yeni bir komisyon kurulmasına ihtiyaç duyuldu³⁴¹. 18 Haziran 1878 tarihinde Sadık Paşa başkanlığında kurulan İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu kısaca Muhâcirîn Komisyonu olarak da adlandırıldı. Komisyon bünyesinde İdare-i Umur-ı Hesabiyye ve İdare-i Umur-ı İskaniyye adıyla iki şube daha oluşturuldu³⁴². Komisyonun kuruluşu, Teşkilat yapısı ve görevleri hakkında bir nizamname hazırlandı³⁴³. Komisyon, cuma günleri hariç haftanın her günü toplanarak muhâcirîn idareleriyle bilgi alışverişinde bulunur ve göçmenlerle ilgili işleri tespit ederek gerekli önlemleri alırdı³⁴⁴.

İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu'nun önceki komisyondan farkı taşrada da teşkilatlanması idi. Komisyon nizamnamesine göre, taşraya gönderilen iskân-ı muhâcirîn memurları başkanlığında meclis-i idare, meclis-i temyiz ve meclis-i belediye üyelerinde birer kişi ve gidilen vilayetin ileri gelenlerinde üç kişi olmak üzere yedi kişilik bir komisyon oluşturulacaktı. Ayrıca göçmen sevk edilen bütün liva ve kazalarda komisyonun birer şubesi açılacaktı³⁴⁵. 1881 yılında başkanlığına Yusuf Paşa'nın getirildiği komisyon 1894 yılına kadar aralıksız olarak 17 yıl faaliyetlerini sürdürdü. 1895 yılı başlarında göçmen sayısında azalma meydana gelmesinin de etkisiyle Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir şube müdürlüğüne dönüştürüldü³⁴⁶.

Komisyon tasfiye edildikten sonra görevlilerden 21 kişi emekli edildi. Geri kalanları ise 20 kişi Sadaret'te, 65 kişi Dâhiliye Nezareti'nde, 51 kişi ise Şehremaneti'nde görevlendirildi. Göçmen işlerine ise Şehremaneti ve Dâhiliye

³⁴⁰ Demirtaş, s. 216.

³⁴¹ Mehmet Yılmaz, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996, s. 13.

³⁴² Yılmaz, s. 590.

³⁴³ Komisyon Nizamnamesi için Bkz; Erkan, s.130-158.

³⁴⁴ Yılmaz, s. 590.

³⁴⁵ Yılmaz, s. 13.

³⁴⁶ Yılmaz, s. 14.

Nezareti'nin birlikte bakmasına karar verildi. Ancak işler daha çok Dâhiliye Nezareti'ne bağlı iskân şubesi üzerinden yürütüldü. 19 yıl boyunca faaliyet gösteren iskân şubesi ise 1914 yılında çıkarılan bir kanun ile Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumisi adında bir genel müdürlük haline getirildi³⁴⁷.

3.5.3. Muhâcirîn Komisyon-u Alisi

Muhâcirîn Komisyonu gibi sürekli bir komisyon olmayan ve ihtiyaç duyulduğunda toplanan bir komisyondur. Devletin iskân politikasını belirlemek için II. Abdülhamit başkanlığında kurulan bu geçici komisyon aslında bir üst komisyon konumundadır³⁴⁸. II. Abdülhamit, göçmenlerin iskân bölgelerine sevkleri, yerleştirilmeleri ve iâşe yardımları konusunda bilgi almak amacıyla böyle bir komisyona ihtiyaç duydu. İlk defa 1878 yılında Yıldız Sarayı'nda Umum Muhâcir Komisyonu adıyla toplanan komisyon, II. Abdülhamit başkanlığında on üyeden oluşuyordu³⁴⁹. Komisyonun kuruluş ve çalışma esaslarını belirleyen 16 maddelik bir nizamname hazırlandı. Buna göre komisyon üyeleri, göçmenler için kolaylaştırıcı önlemler alarak iskânlarını sağlamak için çalışacaktır³⁵⁰.

Umum Muhâcir Komisyonu kısa bir süre çalıştıktan sonra dağıtıldı. Ancak hemen sonrasında Rumeli göçmenleri ile ilgilenmesi için yine II. Abdülhamit başkanlığında Muhâcirîn Encümeni Ali'si adıyla bir komisyon kurularak birinci üyeliğine İsmail Paşa getirildi. Kısa bir süre görev yapan bu komisyonda dağıtıldı. 1897 yılında Girit'ten Anadolu'ya göçlerin başlaması üzerine tekrar II. Abdülhamit başkanlığında Muhâcirîn Komisyon-u Âlisi adıyla bir komisyon kuruldu. 10 üyeden oluşan bu yeni komisyonun birinci azalığı görevine Tophane Müşiri Zeki Paşa getirildi³⁵¹. Komisyon, göçlerin sonu gelinceye kadar görevde kalacak ve birinci üye başkanlığında haftada üç gün Tophane-i Amire'de toplanacaktı. Komisyonun görevlerini ise kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Göçmenlerin hangi bölgeden geldiğini, kaç kişi olduğunu ve bu göçmenlerin nerelere yerleştirileceğini tahrir defterlerine kaydetmek.

³⁴⁷ Yılmaz, s. 590.

³⁴⁸ Yılmaz, s. 14.

³⁴⁹ Yılmaz, s. 591.

³⁵⁰ Erkan, s.157.

³⁵¹ Yılmaz, s. 591.

2. Göçmen iskânı için hazineden verilen ve halktan toplanan paranın nerelere harcandığını gösteren hesap cetvelleri hazırlamak.

3. İstanbul'daki göçmenleri daimi iskân yerlerine taşıyacak tren ve vapurların ücretini belediyelerden toplamak.

4. Anadolu'da göçmenler için kurulacak köylerin düzenli olmasını sağlamak için hazırlanan planları inceleyerek onaylamak ya da reddetmek³⁵².

1897 yılından sonra komisyonun çalışmaları ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmaması bu komisyonunda erken dağıtıldığını gösterir. Ancak hiçbir şekilde göçlerin arkasının alınamaması bu komisyonların farklı isimler ile yeniden kurulmasına neden oldu. 1903 yılında tekrar oluşturulan komisyon 1909 yılına kadar dönem dönem kurulup dağıtıldı. En son 1906 yılında birinci üyeliğine İzzet Paşa getirilerek kurulan komisyon 1909 yılında göçmen sayısının azalması ile dağıtıldı³⁵³.

Osmanlı Devleti, hilafetin verdiği sorumluluk ile ülkesine gelen göçmenlerin mağdur olmaması ve gerekli şekilde muamele görmeleri için yoğun çaba sarf etmiştir. Göçmenleri en iyi şekilde karşılamak ve olabildiğince hızlı bir şekilde iskânlarını sağlamak için gerekli çalışmaları yapmaya gayret göstermiştir. Ancak bütün çalışma ve gayretlere rağmen göçmenlerin iskânlarında bazen problemler yaşanabiliyordu. Bu kadar büyük bir göç hareketi içinde bu tarz aksaklıkların yaşanması doğal karşılanmalıdır. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünü oluşturan Kafkasyalıların Muş yöresine iskânı ile ilgili yapılan faaliyetlerde de göreceğimiz gibi göçmenlere gerekli yardımların yapılması konusunda hiçbir zaman gayretten kaçınılmamıştır.

³⁵² Yılmaz, s. 14.

³⁵³ Yılmaz, s. 591-592.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

4. KAFKASYA'DAN MUŞ YÖRESİNE GÖÇLER VE İSKÂN (1856-1905)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünya tarihinin en büyük ve trajik olaylarından biri olan Kafkas göçleri yaşandı. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olmasından sonra bölge halkına uyguladığı politikalar sonucu özellikle Müslüman yerli halk olmak üzere gayrimüslimlerin de içinde bulunduğu büyük bir kitle göçü başladı. Osmanlı Devleti'nin kapılarını açtığı bu göçmenler Osmanlı Devleti genelindeki tüm topraklara iskân edilmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nin göçmen iskân ettiği yerlerden biri de o dönemde idari taksimata göre kısa bir süreliğine Erzurum vilayetine bağlanan daha sonra tekrar Bitlis vilayetine bağlı bir sancak haline gelen Muş sancağıdır. Muş sancağına göçmenlerin iskân edilmesine geçmeden önce Muş'un coğrafi özellikleri ve tarihçesine değineceğiz.

4.1. Muş'un Coğrafi Özellikleri ve Tarihçesi

Doğu Anadolu Bölgesinde 39° 29' ve 38° 29' kuzey paralelleri ile 41° 06' ve 41° 47' doğu meridyenleri arasında kalan Muş 8.196 m² lik yüzölçümüne sahiptir. Muş, doğuda Ağrı ve Bitlis illeri, kuzeyde Erzurum, batıda Bingöl ve güneyde ise Diyarbakır, Batman ve Bitlis illeri ile komşudur³⁵⁴. Şehir merkezi Fırat Nehri'nin önemli kollarında Murat Nehri ve Murat Nehri'ne katılan Karasu Çayı'nın geçtiği ovada kurulmuştur. Güneydoğu Torosları olarak adlandırılan sıradağların eteklerine kurulan şehrin yükseltisi 1260 metre civarındadır³⁵⁵.

Topraklarının büyük bölümü platolardan oluşan Muş'un arazilerinin neredeyse tamamı tarıma elverişlidir. Güneydoğu Torosların uzantısı olan Şerefeddin, Bilican ve Akdoğan Dağları bölgenin önemli yer şekilleri olarak ön plana çıkar. Önemli nehirleri ise Murat Nehri, Karasu Çayı ve Bilican Çayı'dır³⁵⁶. Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat havzasında yer alan Muş Ovası, Iğdır

³⁵⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Cilt VIII, s.5977-5978.

³⁵⁵ Besim Darkot, Muş, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, s. 744-745.

³⁵⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, s.5978.

Ovası'ndan sonra bölgenin en büyük ovasıdır³⁵⁷. Yüksek ve dağlık bir yöre olan Muş'un alanının yüzde 34,9'unu dağlar, 27,2'sini genç ve verimli alüvyonlarla örtülü ovalar ve 37,9'unu ise yükseklikleri 1500 ile 1700 metre arasında olan platolar kaplar³⁵⁸.

Muş'un kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu bilinmediğinden adının kökeni konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Buna bağlı olarak da Muş'un ilk sakinleri ve adının kökeni hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır³⁵⁹. İslam öncesi kaynaklarda Muş ve çevresi için Taraunitis ismi zikredilmektedir³⁶⁰. Taraun, veya Daron olarak da adlandırılan bölge Ortaçağda Taran, bölgeye İslam'ın hâkim olmasından sonra ise Tarun şeklinde adlandırıldı³⁶¹. Muş ismi Farsçada fare, sıçan gibi anlamlara geldiği gibi nehirlerde yük ve yolcu taşıyan küçük vapur ve donanmaya mensup gemi anlamlarına da gelir³⁶².

Bitlis vilayetine ait h. 1310 tarihli salnamede ise Muş adının su ve nehirlerin bolluğu anlamına gelen Süryanicedeki "Muşa" kelimesinden geldiği yazılmaktadır³⁶³. Ermeni rivayetlerine göre ise Muş adı şehrin kurucusu olan "Prens Muşet'ten" gelmektedir³⁶⁴. Bir diğer rivayete göre ismin bölgede yaşayan Muşki halkından geldiği şeklindedir. Ancak bu rivayet hakkında kesin herhangi bir kanıt ortaya konamamıştır³⁶⁵. Bütün bu rivayetler karşılaştırıldığında ve bölgenin coğrafi yapısı ve verimliliği göz önüne alındığında Süryanice Suların ve nehirlerin bol olduğu bölge anlamına gelen "Muşa" kelimesinden gelmiş olması daha muhtemel görünmektedir.

Muş'un tarihinin eski çağın erken dönemlerine dayandığı bilinmekle birlikte yöre hakkında kapsamlı araştırmalar yapılmadığı için tam olarak hangi döneme kadar gittiği net değildir. Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan kazılar göz önüne alındığında Erzurum ve Elazığ'ın tarihi M.Ö. 6000 ile 5500 yıllarına kadar gitmektedir.

³⁵⁷ Mehmet Emin Sönmez, *Muş Ovası Ve Çevresinin Arazi Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s.1.

³⁵⁸ <http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus>

³⁵⁹ Metin Tuncel, Muş, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 369.

³⁶⁰ Darkot, s. 745.

³⁶¹ Tuncel, s. 369.

³⁶² Bilal Yılmaz, *Muş Vakıfları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2009, s. X-XI.

³⁶³ Darkot, s. 745.

³⁶⁴ Darkot, s. 745.

³⁶⁵ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 1993, s.589.

Erzurum'a komşuluğu ve verimli toprakları göz önüne alındığında Muş'un tarihinin de hemen hemen aynı dönemlere kadar gittiği kabul edilebilir³⁶⁶. Muş ve çevresi hakkında kısıtlı bilgiler bulunmakla birlikte eski çağda bölge, sırasıyla Asurlular, Urartular, Medler ve Persler, Büyük İskender ve devamı olan Selevkos Hanedanlığı, daha sonra ise Roma ve Bizans İmparatorlukları hâkimiyetine girmiştir.

Ermeni kaynaklarına göre Müslüman Araplar, 640 yılında Erzurum'a sefer düzenledikten sonra dönüşlerinde 641 yılında Muş ve çevresini de hâkimiyet altına almıştır. Ancak bu süreçte Bizanslılar bölgeyi geri almıştır. Muş ve çevresi Malazgirt Savaşı'nın yapıldığı 1071 yılına kadar Müslümanlar ve Bizans arasında mücadele sahası olmuştur³⁶⁷. Malazgirt Zaferi'nden sonra Alparslan'ın komutanlarından Sökmen el-Kutbi'nin Ahlatşahlar Beyliği'ni kurmasından sonra Muş ve çevresi bu beyliğe bağlanmıştır³⁶⁸. Ahlatşahlar Beyliği'nin güç kaybetmesi sonrasında bölge Ahlat'ı alan Eyyubilerin hakimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'ne kadar Harezmsahlr, Karakoyunlular, Timur İmparatorluğu ve Akkoyunlular hâkimiyetinde kalan Muş ve çevresi yerli beylerin bu sefer sırasında Osmanlı ile birlikte hareket etmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Muş ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra bölgede İran ile Osmanlı devleti arasındaki mücadeleler başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan 1555 Amasya Antlaşması ile bölgede huzur sağlanmıştır³⁶⁹.

Osmanlı Devleti idari taksimatına göre Muş'un durumu dönem dönem değişiklik göstermektedir. Muş, bazen Van eyaletine bağlanırken bazen de Bitlis Beyliği'ne bağlanmıştır³⁷⁰. Osmanlı Devleti klasik döneminde Van eyaletine bağlı bir liva olarak görünen Muş, 1555 taksimatında Van Beylerbeyliği'ne bağlı 15 sancaktan biri olarak gösterilmiştir³⁷¹. 1632-1641 yıllarına ait sancak tevcih defterinde Van'a bağlı sancaklar arasında Muş yoktur. 1653'te ise Muş tekrar Van'a bağlı bir sancak olarak görünmektedir³⁷². Yine 1653 tarihli ve 730 numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis livaları tımar icmal defterinde de Muş, Van vilayetine bağlı

³⁶⁶ Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, Elazığ 1973, s.1.

³⁶⁷ Tuncel, s. 369.

³⁶⁸ Muş 1989 İl Yıllığı, İstanbul, İki Nokta Yayınları, 1989, s.5.

³⁶⁹ Tuncel, s. 369.

³⁷⁰ Darkot, s. 746.

³⁷¹ Hasan Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.117-118.

³⁷² 1632-1641 yılları arasında Muş'un Bitlis'e bağlı bir nahiye olarak gösterilmiş olması muhtemeldir.

bir sancak konumundadır³⁷³. 1831 Osmanlı nüfus sayımı kayıtların bakıldığında Muş, Van eyaleti sınırları içinde bir liva olarak gösterilir.

1846-1847 yılı idari taksimatında ise Muş, Erzurum eyaletine bağlanmıştır. Mehmed Hurşid Paşa'nın hazırlamış olduğu ve 1848-1852 yıllarını kapsayan Seyâhatnâme-i Hudûd adlı eserde Muş, Liva-i Muş olarak geçmektedir. Deftere göre bu dönemde kaza-i Bitlis, kaza-i Mutki, kaza-i Hınıs, kaza-i Malazgirt, nahiye-i Bulanık-ı Ulyâ ve Süflâ, nahiye-i Ahlat, nahiye-i Vartoyî-i Ulyâ ve Süflâ, nahiye-i Çukur Muş livasına bağlı kaza ve nahiyelerdir. 1867 ve 1877 yıllarına ait vilayet nizamnamelerinde de Muş sancağı yine Erzurum vilayetine bağlı bir sancak olarak geçmektedir. 1896 yılına gelindiğinde ise Muş sancağı bu sefer de Bitlis vilayetine bağlanmıştır. Sancağın kazalarını ise, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason oluşturmaktadır.³⁷⁴.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Bitlis vilayetine bağlı sancak merkezi olan Muş, cumhuriyetin kurulmasından sonra 1924 yılında il yapıldı. Şeyh Sait İsyânı'ndan dolayı 1926 yılında ilçe olarak Bitlis'e bağlandı. Ancak 2 Haziran 1929'da tekrar il statüsüne getirildi ve 1929-1935 arasında ise Bitlis, Muş iline bağlı bir ilçe durumuna getirildi. Muş'un, Bulanık, Varto ve Malazgirt ilçelerine ek olarak 1987 yılında Hasköy ve 1990 yılında ise Korkut ilçeleri bağlandı. Muş günümüzde merkez, Bulanık, Malazgirt, Varto, Hasköy ve Korkut ilçeleriyle birlikte il statüsündedir³⁷⁵.

4.2. Muş Yöresinin İskâna Açılması

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasyalıları Doğu Anadolu'ya yönlendirilme konusundaki ilk teşebbüsleri 1850'li yılların sonu ile 1860'lı yılların başında ortaya çıktı³⁷⁶. Doğu Anadolu'nun iskâna açıldığı bu dönemde Muş yöresinde de göçmenlerin iskânı için çalışmalar yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti iskân bölgesi olarak ilk aşamada Rumeli bölgesini seçmişti. Ancak

³⁷³ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1989, s.223-228.

³⁷⁴ Yılmaz, s. XVI.

³⁷⁵ Yılmaz, s. XVI- XVII.

³⁷⁶ Georgi Çoçiyev, Bekir Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskan Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. Yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)", s.1. (Journal of Asian History, 4011 (2006), pp.80-103 'de İngilizcesi yayınlanmıştır.)

Anadolu'da da Trabzon, Samsun, Sinop, Adapazarı, Erzurum, Konya, Sivas ve Adana şehirlerinin yanı sıra Diyarbakır, Mardin, Muş, Halep ve Şam gibi birçok bölgeyi iskâna açmak zorunda kaldı³⁷⁷. Muş yöresi iskâna 1860'lı yıllarda açılmasına rağmen göçlerin ilk döneminde bu bölgeye çok fazla göçmen yerleştirme taraftarı olmadığını görmekteyiz. Kafkasyalıların ilk aşamada bölgeye yönlendirilememesindeki asıl neden buradaki halkın son derece fakir olması ve geniş kapsamlı bir iskân düzenlemesini gerçekleştirmeye olanak sağlayacak maddi imkânlardan yoksun bulunmasıydı. Bu nedenlerle, söz konusu dönemde Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalıların yalnızca küçük bir kısmı Anadolu'nun doğusuna yerleştirildi³⁷⁸.

Osmanlı Devleti ilk etapta bölgeye göçmen göndermek konusunda ikilem yaşasa da 1860'lı yıllarda bölgeye göç etmek isteyenler oldu. Hicri 7 Rebiül-Ahir 1277 (miladi 23-10-1860) tarihli belgede Dârül-Fünûn'da mukîm Dağistanî Hoca Memiş Efendi 141 hane kabilesiyle pek fakir ve bî-vâye olduklarından Muş veyahut Uzunyayla taraflarında iskân olunmak üzere i'zamlarına kadar kefâf-ı nefis etmek için haklarında iane-i lazıme icrası istidasında bulduklarına ve muhacirinden bî-kudret ve fakir olanlarına yevmiye yarımşar kıyye nân-ı aziz itası karar-ı aher iktizasından bulunduğu binaen usul ve emsaline tevfikân bit-tahkik icabının icrası mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir³⁷⁹ şeklinde geçmektedir. Muş'a iskân talebinde bulunulması Kafkas göçleri başlar başlamaz Muş'ta da iskân için çalışmalar yapıldığını gösterir. 1864 yılında Erzurum, Kars, Muş ve Van taraflarında dört bin hane göçmenin iskânı için kararı alınmıştır.³⁸⁰ Bu iki belgeden de anlaşılacağı üzere Muş yöresi Kafkas göçlerinin başlamasıyla birlikte iskân bölgesi olarak belirlenmiştir.

Hicri 27 Şaban 1302 (miladi 11 Haziran 1885) tarihli Y. A. RES, 29/27 numaralı tezkirede belirtildiğine göre, Bitlis Vilâyet-i Celîlesi dâhilinde Muş ve Siirt sancaklarında 1500 hane muhacirin iskân olunabileceğinin belirtilmesi Osmanlı

³⁷⁷ Bice, s. 69.

³⁷⁸ Çoçiyev, Koç, s.1.

³⁷⁹ BOA, A. MKT. MHM 198-24-001 7 Rebuilahir 1277.

³⁸⁰ BOA, A. MKT. MVL. 685/67 – 10 Rebuilahir 1281.

Devleti'nin topraklarının diğ er bölümlerinde oldu ğ u gibi Muş 'ta da göçmenlerin yerleştirilebileceğ i arazi arayışında oldu ğ unu göstermektedir.³⁸¹

10 Temmuz Sene 1316 ş ems-i sabah Muş Ovası'nda 13 bin 875 dönüm arazi-i haliye ve mahlûle oldu ğ u bit-tahkik anlaş ılarak iş bu arazinin geçende bil-arz istimal olunan müsaade-i seniyye-i cenâb-ı şehinş âhi üzerine der-dest iskân olan 33 hane muhacirin de beher haneye 50 dönüm itibarıyla 244 hanenin daha iskan-ı keyfiyet edeceğ i ve mutî olan Muş ovası ahaliyle gelecek muhacirler beynlerinde hüsün hâsıl olacağ ı (...)³⁸² belirtilmiştir. Göçmen akınlarının devam etmesiyle birlikte 10 Temmuz Sene 1316 tarihli belgede Muş 'ta göçmen iskânı için kullanılabilir arazi tespit edilmiştir. Buraya yerleştirilecek göçmenlerin boş ve verimli olan Muş Ovası topraklarına yerleştirilmekten memnun kalacağ ı bildirilmektedir. Ancak burada diğ er ç alişmalardan farklı olarak bölge halkının ekonomik durumu hakkında da bilgi verilmektedir. Halkın ekonomik açıdan iyi durumda olmaması nedeniyle göçmenlere yapılacak yardımları devletin üstlenmesi gerektiğ i bildirilmiştir.

4.3. Muş yöresinin İskâna Açılma Nedenleri

Osmanlı Devleti'nin Muş 'u iskâna açmasının nedenleri diğ er bölgeler ile hemen hemen aynı özellikleri gösterir. Devletin birinci amacı göçmenleri yerleştirerek mağduriyetlerini önlemek olsa da birçok farklı neden vardır. Bu sebeplerden bir tanesi bölgenin demografik yapısını Müslümanlar lehine değ iştirerek bölgede devlete sadık bir kitle oluşturmaktı. 1879 yılında Muş 'a Kafkas göçmenlerinin iskân edilmesi üzerine Ermeni Patriğ i Narses Osmanlı Devleti'nin niyetinin bu yönde oldu ğ u gerekçesiyle İngiltere Elçisi Layard'a başvurmuş ve Diyarbakır'da oldu ğ u gibi Muş 'ta yapılan iskân faaliyetleri büyük bir protesto ile karřılařmıřtır³⁸³.

Osmanlı Devleti'nin göçmenleri yerleştirirken göz önünde bulundurdu ğ u bir diğ er nokta ise, boş arazileri iskâna açarak göçmenleri tarım yapmaya yönlendirerek ülke ekonomisine katkı sağ lamaktır. Nitekim Muş yöresine göçmen yerleştirilirken boş arazilerin doldurulmasına dikkat edilmiştir. Osmanlı Devleti bu amaçla

³⁸¹ BOA, Y. A. RES, 29/27 27 Şaban 1302.

³⁸² BOA, DH. ŞFR. 255-105 3 Şubat 1316.

³⁸³ Avagyan, s. 70.

yerleştirdiği göçmenlerin tarım aletleri, tohum ve diğer ihtiyaçları için para yardımında bulunmayı ihmal etmedi³⁸⁴.

Bölgede merkezi denetim altına alınamayan aşiretler ve göçebe grupların varlığı, yerleşik tarım nüfusunun az olması, önemli miktarda gayr-i Müslim nüfus yoğunluğu olması ve bu unsurların arasında milliyetçilik duygularının hızla uygulamaya konulmaya başlanması ve Rusya ile meydana gelebilecek bir anlaşmazlık durumuna karşı bölgede, savaş konusunda yetenekli ve devlete bağlı insanların sayısının artırılması zorunluydu. Bu durum Babiâli'nin ilgisini Rus-Kafkas savaşının son safhalarından itibaren kitlesel olarak Osmanlı topraklarına göç etmeye başlayan Kuzey Kafkasyalı halklara yöneltmesine neden oldu. Bu nedenle göçmenlerin bölgede iskânı için faaliyetler yürütüldü³⁸⁵.

Osmanlı Devleti'nin bu tür nedenlerle bölge de iskân faaliyeti yürütmesinin yanında göçmenlerinde bölgeye çeşitli nedenlerle gelmek istediklerini görmekteyiz. Göçmenlerin bölgeye gelmek istemesinde etkili olan iki sebep vardır. Bunlardan birincisi akrabalarıyla yakın olma isteği, ikincisi ise, yerleştirildikleri bölgenin iklim ve coğrafyasına uyum sağlayamamalarıdır. Örneğin h. 16 Rebiülahir 1278 tarihinde daha önce Biga sancağına iskân edilen Dağistan halkından bir grup Babiâli'ye başvurarak Muş'a gelmek istediklerini bildirmişleridir. Göçmenler Dağistan'dan birlikte geldikleri akrabalarının Muş'a yerleştirilmiş olmaları ve ayrıca Biga'nın su ve havasına uyum sağlayamadıkları için Muş'a gelmek istemelerinin arkasındaki nedenleri belirtmişlerdir³⁸⁶. Benzer bir durum, Daha önce Suriye'de Resulayn bölgesine iskân edilen göçmenler içinde yaşanmıştır. Resulayn'a iskân edilen göçmenler bölgenin iklimine uyum sağlamakta zorlandıklarını, bu nedenle havası ve iklimi daha önceki vatanlarıyla aynı özellikleri taşıyan bir yere nakillerini istemişleridir. Bu göçmenler devletin izni dâhilinde Muş'a iskân edilmişlerdir³⁸⁷.

³⁸⁴ BOA, A. MKT. MHM-519-10, BOA, A. MKT. MHM-519-10.

³⁸⁵ Çoçiyev, Koç, s.1.

³⁸⁶ Dağistan ahalisinden Biga Sancağı'nda iskân olunan muhâcirinin mahall-i bâride ahalisinden olduklarından Biga havâlisinin âb u havasıyla imtizâc edemeyerek ekserisi telef ve ber-hayat kalanları dahi tîr-i ilel ve emrâza hedef oldukları, ekser hemşerilerinin dahi Erzurum eyaleti dâhilinde Kars ve Muş sancaklarında tavattun etmiş olduklarından kendilerinin dahi livâeyn-i mezkûreden birinde iskân olunmak üzere nakilleri istirham olunmuş (...) BOA, A. MKT. NZD, 372/31 16 Rebûlâhir sene 1278.

³⁸⁷ Yirmi iki seneden beri iskan olundukları Resulayn kazasının havası cihetiyle Muş dahilinde icrayı iskanları muhacirin rüesası mu'teberânı tarafından istidâ olunduğu ve 15 hane miktarının geldiği ve kûsuru da gelmek üzere bulunduğu beyanıyle istifsâr-ı muameleyi havi vilayet-i behiyyelerinden keşide olunan telgrafnamenin lefiyle bunların ahali-i kadime hükmüne girmiş atik

4.4.Muş Yöresine Göçlerin Başlaması

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına yoğun göç hareketinin başlamasıyla birlikte Anadolu topraklarının birçok yerine olduğu gibi Muş yöresine de göçmenler gelmeye başladı. Daha önce Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine ilk etapta göçmen yerleştirme konusunda çok da istekli olmadığını belirtmemiştik. Ancak 1860'lı yıllardan itibaren Muş sancağına gelen göçmenlerin varlığı görülmektedir. Bu tarihten itibaren göçmenlerin gelişleri başlamış olmasına rağmen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşına kadar devam eden göç hareketinde Muş sancağına yapılan göçler diğer bölgelerle karşılaştırıldığında çok büyük bir orana ulaşmamaktadır. Bu dönemde gelen göçmenlerin çoğunluğunu 1864 sürgünü ile gelenler oluşturmaktadır. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra yoğunlaşan göç hareketiyle birlikte Muş sancağına yönelik göçlerde artmıştır. Ancak savaşın hemen sonrasında çok fazla göçmen gelmemekle birlikte özellikle, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında gelen göçmen sayısında artış yaşanmaya başladı. 1890'ların sonundan itibaren hemen hemen her yıl Muş'a çeşitli miktarlarda göçmen nüfusunun geldiğini görmekteyiz.

Muş Sancağına göçmen iskan çalışmaları baktığımızda arşiv belgelerine göre Muş'a yerleşme konusunda ilk defa 1860 yılında Dağıstanlı Hoca Memiş Efendi'nin 141 hane kabilesiyle birlikte iskan edilmek için başvurduğunu görmekteyiz³⁸⁸. Bu tarihten itibaren Muş sancağına yönelik göçlerin başladığını kabul edebiliriz. Hemen ardından 1861 yılında Biga'da iskan edilen Dağıstan göçmenlerinden bir grubun Muş'ta bulunan akrabalarının yanına gitmek için Bab-ı Ali'den izin istemeleri³⁸⁹ Hoca Memiş Efendi ve kabilesiyle akraba olma ihtimalini ortaya çıkarır. Buradan Hoca Memiş Efendi ve kabilesinin Muş sancağına iskân edildikleri tahminini yürütebiliriz. 1862 yılında İstanbul'a biriken göçmenlerden bir kısmı Muş sancağına iskân edilmek üzere deniz yoluyla Trabzon limanına gönderildiler. Ancak Trabzon limanından karaya çıkan daha sonra bu göçmenlerin

muhacirinden bulunmaları cihetiyle anâ göre icra-yı icabı hususunun savb-ı vâlalarına tebliği muhacirin komisyonu riyaset-i celilesinden ba-tezkire iş'âr olunmuş olmakla ol-vechile iktizasının ifâsına himmet buyrulması bâbında, BOA, *DH. MKT.* 1566-45, 2 Teşrin-i Sani 1304.

³⁸⁸ BOA, A. *MKT. MHM* 198-24-001 7 Rebiül-Ahir [12]77.

³⁸⁹ BOA, A. *MKT. NZD*, 372/31, 16 Rebiülâhir sene 1278.

Muş'a iskânından vazgeçildi. Göçmenlerin Muş sancağı yerine Diyarbakır ve Urfa'ya iskân edilmelerine karar verildi³⁹⁰.

Mayıs 1862 tarihinde sayıları belli olmamakla birlikte daha önce Kara Hisar-ı Şarki sancağına bağlı Akşehir, Abad ve Montval ve Alucra kazalarından iskan edilen Nogay ve Çerkes göçmenlerinden bir grup Muş sancağına gelerek yerleşmişlerdir. Gelen göçmenlerin yol ve yiyecek masrafları bölge halkı tarafından karşılanmıştı³⁹¹.

1862 yılında Kafkasya'dan gelen 222 hane göçmen Muş'a iskân edilmiş, ancak ertesi sene bilinmeyen bir nedenle bu göçmenlerden bir kısmının Pasin-i Ulya kazasına gönderilmeleri konusunda karar alınmıştır³⁹². 1864 yılında Erzurum, Kars, Muş ve Van'a 4.000 göçmenin yerleştirileceği arazinin belirlenmesi için Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiri tahrir çalışması yaparak iskân yerlerini belirledi³⁹³. Göçmenlerin iskânı için hızlı davranıp bir an önce iskân edilmeleri istense de çalışmalar beklenenden uzun sürmüştür. Bunun temel sebebi Rusya'nın Erzurum, Kars, Muş ve Van'ın sınırlarına yakın olduğu gerekçesiyle buralara göçmen iskânına karşı çıkmasıydı³⁹⁴. Göçmenlerin iskânı meselesi Rusya ile Osmanlı arasında müzakere edilmiş ve göçmenlerin iskânı konusunda gerekli çalışmaların hızlıca yapılması istenmiştir. Gönderilen kararda Van'a göçmen iskânından vazgeçilmekle beraber Muş için herhangi bir karar verilmemiştir. İskân için gönderilen bu göçmenlerden ne kadarının Muş dâhilinde iskân edildiği konusunda net bir bilgiye ulaşamamaktadır³⁹⁵.

Fransa ve İngiltere elçileri 1865 yılında Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin Erzurum ve Karadeniz arasındaki dağlık bölgelere iskân edilmelerini önermiş ancak bu öneri kabul edilmemiştir. Bu dönemde gelen göçmenler Rumeli,

³⁹⁰ BOA, A. MKT. UM. 540 – 6, 11 Şaban, 1278.

³⁹¹ BOA, A. MKT. MHM, 238-90-001, 18 Zilkade 1278. Bölge halkı tarafından karşılanan masrafların toplam tutarı 35 bin 278 buçuk kuruş'tur.

³⁹² BOA, A. MKT. MHM, 277-101, 9 Rebiülahir 1280.

³⁹³ Erzincan ile Tercan'a sevk olunan muhacirin ne suretle iskân olunacağına ve Erzurum ve Van ve Kars ve Muş cihetlerinde dahi 4 bin haneden mütecâviz nüfusun iskânı kabil olacağı mahalleri iş'âratından anlaşılmalı ise de buralara sevki mukarrer olan muhacirinin henüz vürüd eylememesine mebni sürat-i sevki lüzumuna dair dördüncü ordu-yı hümayun müşiri devletlü paşa hazretleri tarafından vürüd eden iki kıta tahrirat leffen irsal kılınmakla suret-i iş'ârata nazaran iktizasının serîan icra ve tahrirat-ı merkûmenin dahi iade ve isrâsı menût-ı himem-i behiyyeleridir. BOA, A. MKT. MHM, 307-62, 24 Safer 1281.

³⁹⁴ BOA, A. MKT. MHM, 341-27-005, 17 Rebiyülevvel 1282.

³⁹⁵ BOA, A. MKT. MHM, 341-27-9 .

Batı Anadolu ve Orta Anadolu'ya iskân edilirken küçük bir bölümü Van ve Muş'a gönderildiler³⁹⁶.

1866 yılında Kafkasya'dan sayıları 4.000 ile 5.000 aile civarında Çeçen, Osmanlı topraklarına geldi. Bunlardan 1200 aile Resulayn bölgesine yerleştirildi. Geriye kalanlar ise Sivas ve çevresine 47 aile, Amasya'ya 25 aile, Halep ve Habur bölgelerine 90 aile, Adana'ya 46 aile, Kars'a 47 aile, Hınıs ve civarına 24 aile ve Erzurum ve Muş bölgelerine ise 14 aile olacak şekilde iskân edildiler³⁹⁷.

1860'ların sonundan 93 Harbi'ne kadar olan sürede Muş yöresine dikkat çekici biçimde herhangi bir göçmen iskânı görülmemektedir. Bu durumun oluşmasında bahsi geçen tarihler arasında gelen göçmen sayısında meydana gelen azalmanın yanında çeşitli sebepler de etkilidir. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan göçmenlerin Rus sınırına yakın bölgelere iskân edilmemesini öngören anlaşmaların etkisi olduğu bir gerçektir. Nitekim Ruslar daha önce bahsettiğimiz 4.000 göçmenin Erzurum, Muş ve Van civarına iskân edilmesine şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştır³⁹⁸. Öte yandan bölgede yaşayan Ermenilerin de göçmen iskânının duraklamasında etkili olduğunu kabul edebiliriz. Ermeni Patriği Narses'in İngiliz Konsolosu Layyard'a başvurarak bölgede göçmen iskânı ile Ermenilere yönelik faaliyetler yürütüldüğünü dile getirdiğini görüyoruz³⁹⁹.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında bütün Osmanlı Devleti topraklarına olduğu gibi Muş Sancağına da göçmenler gelmeye başladı. Özellikle 1879 yılında yaşanan göçlerin yoğunluğu nedeniyle bu yıl "Göç Yılı" olarak kabul edilmektedir⁴⁰⁰. Göç eden Kafkas kavimleri daha çok Dağıstanlılar, Çeçen-İnguşlar, Nogaylar, Abazalar, Çerkesler ve Osetlerdi. 1878'den sonraki yıllarda Gürcüler ve Acaralar da gelmeye başlamışlardır. Kafkasya'dan gelen göçmenler Osmanlı memleketinin çeşitli yerlerine gönderilmişlerdir. Bunların bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelmiştir. Özellikle Dağıstan'dan gelenlerden karayolunu tercih edenler bölgeye Kars ve Doğubayazıt'tan giriyorlardı. Kısa süre buralarda kalan

³⁹⁶ Çoçiyev, Koç, s. 3.

³⁹⁷ Avagyan, s. 64-65.

³⁹⁸ 1867 yılında Erzincan-Tokat-Amasya-Samsun hattının doğusuna yeni Kafkasyalı göçmenleri yerleştirmeme koşulunu Osmanlı yönetimine kabul ettirmişti. Çoçiyev, Koç, s. 3.

³⁹⁹ Avagyan, s. 66.

⁴⁰⁰ Avagyan, s. 68.

göçmenler kendilerine ayrılan yerlere sevk ediliyorlardı⁴⁰¹. 1879 yılında Muş sancağına⁴⁰² yaklaşık 4.000 Kafkasyalı göçmen yerleştirilmesi planlandı. Bunu üzerine Ermeni Patriği Narses Durumu protesto etmek için İngiliz Büyükelçiliğine başvurmuşur⁴⁰³. Gelen göçmenlerden Oset ve Çeçenler, Hınıs ve Varto'ya Çerkesler ise Bulanık ve Malazgirt'te iskân edildiler⁴⁰⁴. Bu dönemde Kafkasyalı göçmenler Malazgirt, Bulanık, Varto, Ahlât, Adilcevaz ve Van kazalarını içeren oldukça geniş bir alanda yaklaşık 20 köy kurdular⁴⁰⁵. Daha sonraki yıllarda da gruplar halinde gelen göçmenler Muş'a ve Muş sancağına iskân edildiler. Muş bu dönemde Ermenilerin de yaşadığı yerlerden biridir. Rusya'nın bu dönemde yapılan iskânlara da karşı çıktığını görmekteyiz. Nitekim dönemin Erzurum'da bulunan Rus konsolosu göçmenlerin bölgeden gönderilmeleri konusunda ısrarlı isteklerine Osmanlı Devleti'nin çeşitli vaatlerle karşılık verdiğini ancak herhangi bir önlemin alınmadığını bildirmektedir⁴⁰⁶. 1857-1866 yılları ile 1879 yılında yapılan göçler sonucunda Anadolu'da Muş sancağı ve kazalarına 2.500 göçmen iskân edildi⁴⁰⁷.

Savaş sırasında olduğu gibi sonrasında da Osmanlı topraklarına gelen göçler yoğunluğunu korumaya devam ettiği için Osmanlı Devleti iskân faaliyetlerini sürdürdü. 1885 yılında Anadolu kavağı, Fenerbahçe ve Yedikule'den aktarılacak 9140 hane göçmen için 10 vilâyette arazi tahsis edildi. 9140 hane Kafkas göçmeninden 1200 hane Trabzon İskelesinden aktarma yapılarak Bitlis Vilayeti'nin Muş ve Siirt sancaklarına iskân edilmek üzere gönderildi⁴⁰⁸. 1880'lerin sonundan itibaren devletin bölgeye göçmen yerleştirme konusunda dikkat çekici bir faaliyeti görülmemektedir. Bu durumun meydana gelmesinde Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne

⁴⁰¹ Mehmet Demirtaş, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu (20-21 Şubat 2014) Bildiri Kitabı*, Cilt 1, TTK, Ankara, 2014, s. 191.

⁴⁰² 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında gelen göçmenlerin iskan edildikleri doğu şehirleri arasında Muş önemli bir yere sahiptir. 1879 yılında sayıları 3.000 ile 4.000 aile civarında olan Kafkas göçmenlerinin Muş'a yerleştirilmesi kararı alınmıştır. Demirtaş, s. 183-284.

⁴⁰³ İngiliz diplomatlar tarafından yapılan araştırma, söz konusu göçmenlerin tamamının Kars'tan geldiklerini doğruladığı için Layard patriğin talebini reddederek, kendisine "Müslüman dahi olsalar, Kürtlere karşı set çekebilecek sakin ve çalışkan insanların Muş'a yerleşmelerine neden itiraz ettiğine akıl erdiremediğini ayrıca ifade etmişti. Foreign Office'e ilettiği raporunda ise Layard, Ermenilerin Çerkesler konusundaki hassasiyetinin temelinde "Ermeni konusu'nu uluslararası gündemde tutma çabalarının yattığını dile getirmişti. Çoçiyev, Koç, s. 5.

⁴⁰⁴ Avagyan, s. 70.

⁴⁰⁵ Çoçiyev, Koç, s. 5.

⁴⁰⁶ Avagyan, s. 70.

⁴⁰⁷ Avagyan, s. 71.

⁴⁰⁸ BAO, Y. A. RES, 29-27, 27 Şaban 1302.

yapılan göçlerin genel olarak azalmasının etkisi olduğu kadar, büyük devletlerin Çerkeslerin iskânına yönelik faaliyetleri yakından izlemelerinin de etkisi büyüktür⁴⁰⁹.

1888 yılında Osmanlı topraklarının kuzeydoğu sınırları üzerinden gelecek olan göçmenler için Erzurum, Van ve Diyarbakir vilayetlerinde boş olan 247.000 dönüm arazinin açılmasını öngören tasarımı gündeme aldı. Ancak özellikle Rusya ve diğer büyük devletlerin duruma tepki göstermesi üzerine bu tasarının uygulamaya konulmasından vazgeçildi⁴¹⁰. Nitekim bu dönem içinde Muş'a yönelik herhangi bir iskân faaliyetinin yürütülmediğini görmekteyiz. 1880'lerin sonundan 1900'lerin başına kadar münferit birkaç göç hareketinden başka herhangi bir göç olayı ve iskân faaliyeti gerçekleşmedi ki, bu süre içerisinde arşiv belgelerinden bir tane göç olayına rastlanabilmiştir. 1893 yılında Abdullah b. Sufi isimli bir şahıs ailesiyle birlikte Rusya'dan göç ederek saltanatı seniyyenin izni dâhilinde Muş sancağına gelerek burada iskân edilmiştir.⁴¹¹ 1888 yılında daha önce Resulayn'a iskân edilmiş olan göçmenlerden bir grup buranın iklimine uyum sağlayamadıklarından Muş'a iskân edildi. İlk etapta 15 hanesi gelen bu göçmenlerden sonra bir o kadarı daha gelerek iskân edildi⁴¹².

XX. yüzyıla girildiğinde Osmanlı'nın Muş sancağına yönelik iskân faaliyetleri tekrar başladı. İskân faaliyetinin yeniden başlamasında 1901 yılının Mart ayında Bitlis vilayet yönetiminin, Babıali'ye 1.500-2.000 Müslüman ailenin Ermeni nüfusun yoğun olduğu Muş ovasına yerleştirilmesi için istekte bulunması etkili olmuştur. Vilayet yönetimine göre Muş sancağına göçmen yerleştirilmesi durumunda hem bölgede faaliyet gösteren Ermeni çetelerinin etkisi yok olacak hem de bölgede tarım, ticaret ve medenileşme sağlanmış olacaktır. Bitlis vilayet yönetiminin bu teklifi merkez tarafından olumlu karşılandı. Ancak gerek ekonomik sebepler gerekse göçmenlerin yolda çekeceği güçlükler göz önünde bulundurularak bölgeye sadece Rusya'nın sınır bölgelerinden karayolu ile gelen göçmenlerin iskân edilmesine karar verilmiştir⁴¹³.

1900 yılından itibaren muhtemelen vilayet yönetiminin isteğinin ve merkezin yönlendirmesinin etkisiyle Muş sancağına tekrar göçler başlamıştır. 1900 yılının sonlarında Kafkasya ahalisinden ve Çeçen taifesinin Karabulak kavminden Ali Bey

⁴⁰⁹ Çoçiyev, Koç, s. 5.

⁴¹⁰ Çoçiyev, Koç, s. 5.

⁴¹¹ BOA, *DH. MKT.* 182-2-1-3 28 Cemaziyelahir 1311.

⁴¹² BOA, *DH. MKT.* 1566-45-1, 2 Teşrin-i Sani 1304.

⁴¹³ Çoçiyev, Koç, s. 6-7.

adında birinin dört hanede 12 nüfus refikasıyla ve Dağıstan ahalisinden Şeyh Şamil'e mensup Lezgi kumandan Mehmet Mirza namında birinin de iki hanede altı nüfus adamlarıyla Muş'un Akpınar karyesine ve yine Şeyh Şamil'e mensup Lezgi taifesinden 24 hanede 120 nüfusun Muş'a geldikleri tespit edildikten sonra göçmenlerin geldikleri mahallerde iskân edilmesine karar verildi⁴¹⁴. Bu grubun gelmesinden sonra Osmanlı Devleti kara veya deniz yoluyla Rusya'dan gelen göçmenlerin önce mahalli şebenderliklere başvurarak isimlerini, unvanlarını, mensup oldukları kabileleri, mezheplerini ve hangi bölge halkından olduklarını kaydettikten sonra komisyonlar aracılığıyla gösterilecek yerlere gitmeleri gerektiği konusunda ki kararını uygulamaya başladı. Belgelerde bu durum, berren ve bahren Rusya'dan hicret edeceklerin evvel emirde mahalli şebenderlerine müracaat ederek isim ve şöhretleriyle cins ve mezheplerini ve hangi mahall ahalisinden olduklarını gösterir bir defterin bit-tanzim şebenderlikten nezaret-i celilelerine ve oradan dahi muhacirin komisyon-ı âlisine gönderilip mezkûr komisyon cânibinden de bila-tehir arz-ı hakpâ-yı âli kılınması ve şeref-südûr buyrulacak irade-i seniyye-i mülûkane üzerine iskan edilecekleri mahaller hazırlandıktan sonra gelip mezkûr komisyon marifetiyle tayin olunan mahallere sevk ve i'zâm olunmaları (...) şeklinde geçmektedir⁴¹⁵. 1901 yılının yaz aylarında Kafkas göçmenlerinden birincisi 28 nüfus⁴¹⁶ ikincisi ise 39 nüfus⁴¹⁷ olmak üzere iki grup göçmen Muş sancağına iskan edildi. 1901 yılının ocak ayında 33 haneden oluşan Kafkas göçmeni iskân masrafları devlet tarafından karşılanmak suretiyle yerleştirildi⁴¹⁸. Ertesi yılın şubat ayında 6 haneden oluşan 20 nüfus Kafkasyalı,⁴¹⁹ nisan ayında Kafkasya halkından olan Çeçenlerden 34 kişilik bir grup⁴²⁰ ve ağustos ayında ise 40 haneden oluşan 120 nüfus göçmenin daha yerleştirildiği görülmektedir⁴²¹.

1902 yılının eylül ayında Muhacirin-i İslamiye Komiyon-i Âlisinin kararıyla Dağıstan göçmenlerinden 1130 kişi Erzurum'dan nakil yoluyla Muş sancağının Bulanık kazasına iskân edildi⁴²². Dağıstan'dan gelen bu grubun iskânı XX. yüzyıl

⁴¹⁴ BOA, HR. İD, 8-40-002, 12 Kanun-i Evvel 1316.

⁴¹⁵ BOA, HR. İD, 8-40-002, 12 Kanun-i Evvel 1316.

⁴¹⁶ BOA, A. MKT. MHM, 514-32-1 7 Cemaziyel-evvel 1319.

⁴¹⁷ BOA, DH. ŞFR, 262-112-1, 20 Temmuz 1317.

⁴¹⁸ BOA, A. MKT. MHM, 517-7-1, 16 Şevval 1319.

⁴¹⁹ BOA, DH. ŞFR, 302-3-1, 2 Şubat 1318.

⁴²⁰ BOA, A. MKT. MHM, 517-42-1, 28 Muharrem 1320.

⁴²¹ BOA, DH. ŞFR, 290-121-1, 15 Ağustos 1318.

⁴²² BOA, DH. ŞFR, 293-7-18 Eylül 1318.

başında yapılan en büyük iskân çalışması olarak dikkat çekmektedir. Aynı yıl 51 hane göçmen daha yol, zahire ve tohumluk yardımları da yapılarak iskân edildi⁴²³. Yine aynı yıl 133 kişilik bir göçmen grubu Kafkasya'dan ve 14 kişi ise Erzurum'dan gelmiştir. Bu gruptakiler Çeçen kabilesine mensuptur⁴²⁴.

1903 yılında da küçük gruplar halinde de olsa göçmenler gelmeye devam etti. 1903 yılının Eylül ayında 4 hane 16 nüfus⁴²⁵ ve 1 hanede 8 nüfustan oluşan göçmenlerin iskânı gerçekleştirildi⁴²⁶. Ayrıca ekim ayında ise, 28 haneden oluşan başka bir grup daha geldi. Bu grup Muş sancağına bağlı Bahçe karyesine iskân edildi⁴²⁷. Dağıstan'ın Esvaki kazasının Sumah karyesi ahalisinden Şeyh Şamil kabilesinden 40 haneden 83 kişilik göçmen kitlesi 1903 yılında gelen en kalabalık grubu oluşturdu. Rus pasaportuna sahip oldukları için ilk etapta kabul edilmeyerek geri gönderilen bu göçmenler Rusya'nın da onları kabul etmemesi üzerine doğrudan Muş Sancağı'nın Varto kazasına bağlı Çarbuher karyesine gönderilerek burada iskân edildiler⁴²⁸. Kafkasya'dan doğrudan gelenlerin dışında Erzurum'da iskân edilen göçmenlerden de Muş sancağına gelenler olmuştur. Erzurum vilayetinin Paresban kazasına gelen ve daha sonra Muş'a geçerek orada yerleşen iki hanede 11 nüfus Dağıstan göçmeni bu duruma örnek gösterilebilir⁴²⁹. 1904 ve 1905 yıllarında da Muş sancağına göçmenler gelmeye devam etti. Ancak bu yıllarda kayda değer sayıda göç olayı meydana gelmedi. Gelen göçmenler bir veya iki haneden ya da bir iki kişilik gruplardan oluşuyordu. 1904 yılında gelen küçük göçmen gruplarına: Muş'ta biraderi nezdinde üç nüfus ailesiyle iskân edilen Dağıstan muhacirlerinden Bin Polad bin Abdullah örnek olarak gösterilebilir. Bin Polad bin Abdullah'a sekiz aylık tayinat bedeli ile öküz ve edevât-ı ziraiye ve tohumluk esmânı bulunan 740 kuruşun havalenamesinin irsali Bitlis vilayetinin iş'ârına atfen Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı âlisi birinci azalığı memuriyet-i celilesinden izbâr edilmiş olmakla meblağ-ı mezbûrun 1319 senesi muhacirin tahsisatından havalesi icra edilmesi kararlaştırıldı⁴³⁰.

⁴²³ BOA, A. MKT. MHM, 519-10, 23 Şaban 1320. BOA, A. MKT. MHM, 519-10-10, 22 Şaban 1320.

⁴²⁴ BOA, A. MKT. MHM, 520-24-1, 26 Recep 1320.

⁴²⁵ BOA, A. MKT. MHM 519-10-9, 9 Cemazi-yel-ahir 1321.

⁴²⁶ BOA, A. MKT. MHM, 521-15-2, 17 Zilkade 1320.

⁴²⁷ BOA, A. MKT. MHM. 522-27-13- 6 Şaban 1321, BOA, A. MKT. MHM522-27-14- 4 Şaban 1321.

⁴²⁸ BOA, A. MKT. MHM, 522-00031-001, 15 Rebiül-evvel 1321.

⁴²⁹ BOA, A. MKT. MHM, 523-36-2, 8 Recep 1321.

⁴³⁰ BOA, A. MKT. MHM, 524-16-2 24 Şevval 1321.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve sonrasında Anadolu'nun her tarafına olduğu gibi Muş sancağına da göçmenlerin iskân edildiğini görüyoruz. Yıllara göre gelen göçmen sayılarını ulaşabildiğimiz kadarıyla vermeye çalıştık. Bu noktada dikkat çekici bir durumdan da bahsedebiliriz. Aslında Osmanlı Devleti tarafından Kırım Savaşı sırasında bile ilk etapta iskân sahası olarak kullanılması düşünülmemesine rağmen Muş sancağına göçlerin başladığı ilk dönemden itibaren göçmenler gelmeye başlamıştır. Gelen göçmen sayısı çok fazla olmasa da göç sürecinde bir devamlılık söz konusudur. Daha önce 1856 ile 1879 yılları arasında gelen göçmen sayılarını tahmini rakam olarak vermiştik. 1879 yılından 1900'lere kadar göçler devam etmesine rağmen gelen göçmenlerin hane sayısı olarak belirtilmesinde dolayı göçmen sayısı hakkında net bir rakam veremiyoruz. Öte yandan bazı yıllarda gelen hane sayısı belli iken bazı yıllarda birkaç bölgeye gönderilen hanelerin sayısı toplu olarak verildiğinden tahmini bir sayıya ulaşmakta zor oluyor⁴³¹.

1901-1905 yılları arasında ise Dağıstan ve Çeçenistan'dan Muş sancağına küçük gruplar halinde gelen göçmenlerin sayısı 1.500 civarında olduğu tahmin edilse de, Osmanlı arşiv belgeleri bu sayının daha yüksek olduğunu kanıtlamaktadır⁴³². Osmanlı Devleti aslında göçmenleri Ermenilerin yoğun yaşadığı Muş ovasına iskân etmek istemişse de çok az göçmen resmi makamların istediği şekilde davranmıştır. Geriye kalanların tümü daha önce gelen yurttaşlarının oturduğu Varto ve Bulanık kazalarında bulunan eski Kafkasyalı köylerine yerleştiler.

Muş Sancağına yerleştirilen toplam göçmen nüfusu hakkında net bir sayı verilememekle birlikte 1912 yılında Ermeniler tarafından hazırlanan bir raporda Bitlis vilayetinin Muş sancağı da dâhil toplam göçmen nüfusu 10.000 kişi olarak gösterilmektedir⁴³³. 1914 yılında yayınlanan başka bir Ermeni raporundaki istatistiklere göre Bitlis vilayetinin Muş sancağında değişik halkların yaşadığı belirtilmekle birlikte Kafkas Göçmenlerinden Çerkeslerin nüfusu 1480 kişi olarak

⁴³¹ Örnek olarak: 1885 yılında Anadolu kavağı, Fenerbahçe ve Yedikule'den aktarılacak 9140 hane göçmen için on vilâyette arazi tahsis edildi. 9140 hane Kafkas göçmeninden 1200 hane Trabzon İskelesinden aktarma yapılarak Bitlis vilayetinin muş ve Siirt sancaklarına iskân edilmek üzere gönderildi. BAO, Y. A. RES, 29-27, 27 Şaban 1302.

⁴³² Çoçiyev, Koç, s. 7. Ancak sadece 1902 yılında 1130 göçmenin Muş sancağına iskan edilmiş olması 1901 ile 1905 yılları arasında gelen göçmen sayısının 1500'de çok daha fazla olduğunu kanıtlar. BOA, DH. ŞFR, 293-7-18 Eylül 1318.

⁴³³ Çoçiyev, Koç, s. 7.

belirtilmiştir⁴³⁴. Ancak bu iki rapor da verilen bilgiler de bize göçmen nüfusu hakkında net bir bilgi sunmamaktadır. Bunun sebebi birinci raporda Bitlis vilayetinin tüm sancak ve kazalarına ait toplam nüfusun belirtilmesi, ikinci raporda ise Muş sancağında iskân edilen Çerkes nüfus miktarının belirtilmesidir. Öte yandan yıllara göre iskân edilen göçmenlerin sayısına baktığımızda, 1879 yılına kadar 2.500 göçmenin iskân edilmiştir⁴³⁵. 1885 yılında Muş ve Siirt sancaklarına 1200 hane göçmen gönderilmiştir⁴³⁶. Ayrıca 1902 yılında ise Bulanık kazasına 1130 göçmen iskân edilmiştir⁴³⁷. Bu bilgilerden hareket edersek Muş sancağı ve kazalarına tahmini olarak 5.000 ile 6.000 kişi civarında göçmen nüfusun iskân edildiğini kabul edebiliriz. Göç hareketi sırasında gayri resmi yollardan gelenlerinde olması muhtemeldir. Gayri resmi yollardan gelenler ve geldiklerine dair devletin bilgisi olmasına rağmen göç yoğunluğu nedeniyle kayıt altına alınamayanlarında olduğunu göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Bu durumu da dikkate aldığımızda sözü geçen tahmini rakamdan daha fazla göçmen gelmiş olabilir.

4.5. Göçmenlerin İskân Edildiği Yerler

1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin Muş sancağına iskânından bahsetmiştik. 1865 yılından itibaren yoğunluk kazanan ve bazen durma noktasına gelse de tekrar başlayan göçmen hareketleri ile Muş'a gelen göçmenlere baktığımızda çoğunluğu 1865 yılı ve hemen sonrasında gelenler oluşturmaktadır. Bununla birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında, sonrasında ve 1900 yılı ve sonrasında Muş sancağının merkeze bağlı köyleri ile Varto ve Bulanık kazalarına bağlı köylere yerleştikleri görülmektedir. Gelen göçmen nüfusun etnik kökenlerine baktığımızda Çeçen-İnguş, Avarlar, Lezgiler ve Osetler'den oluşmaktadır⁴³⁸. Bunlara ek olarak Muş, Bulanık ve Malazgirt'e⁴³⁹ bağlı birkaç köyde yaşayan Karapapaklar-Terekemeler de bulunmaktadır⁴⁴⁰. Genel olarak göçmen nüfus geldiğinde ya bir arada ya da birbirlerine yakın yerlerde

⁴³⁴ Avagyan, s. 79.

⁴³⁵ Avagyan, s. 71.

⁴³⁶ BOA, Y. A. RES, 29-27, 27 Şaban 1302.

⁴³⁷ BOA, DH. ŞFR, 293-7-18 Eylül 1318.

⁴³⁸ Zeki Atılğan, Muş, Bitlis ve Bingöl İllerindeki Kuzey Kafkasyalı Muhacirler, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, S. 5, (1965), s. 51.

⁴³⁹ Malazgirt'te yaşayanlar Birinci Dünya Savaşı sonrasında Erzurum'dan kendi istekleri ile geldiklerinden ve inceleyeceğimiz dönemin dışında kaldıklarından değinmeyeceğiz.

⁴⁴⁰ Muhammet Kemaloğlu, Terekeme-Karapapak Türklerinin Yerleşim Alanları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* S. 1/3 (2012), s. 74.

yaşamayı tercih etmişlerdir. Köylerin nüfusu karışık olmakla birlikte bir kabilenin diğerlerinden daha fazla sayıda olması nedeniyle o kabile ile anılan köyler de bulunmaktadır. Muş sancağındaki göçmen gruplarından Osetler'in 6 ile 7⁴⁴¹, Çeçenler'in 5 ile 6 ve Avar ve Lezgiler'in 3 ile 4 köyü vardır⁴⁴². Karapapaklar'ın ise 5 ile 6 civarında köyleri bulunmaktadır. Göçmenlerin yaşadıkları köyler ve yaşayan nüfusun kimlerden oluştuğuna dair bilgiler şu şekildedir.

4.5.1. Muş'a Bağlı Göçmen Köyleri

Muş sancak merkezine bağlı altı tane göçmen köyü bulunmaktadır. Bu köylerde farklı kabilelerden göçmenlerin bir arada yaşadığı yerler de mevcuttur.

Arınç (Çöğürlü), eski bir Ermeni yerleşim yeri olan Arınç Köyü'nde çoğunluğu Çeçenler olmak üzere Çerkesler de yaşamaktadır. Arınç'a yerleşen göçmenler 1900 yılında gelmişlerdir.

Şaşkan (Aydingün), 1864 sürgününden sonra gelen göçmenlerden oluşan köyün nüfusunu İnguşlar'ın Galgaylar kabilesi oluşturmaktadır.

Evrans (Yeşilova), Büyük Çerkes Sürgünü sonrası gelen Avar kabilesine mensup Kafkasyalı göçmenler yaşamaktadır⁴⁴³.

Akpar (Akpınar), 1900 yılında gelen göçmenlerin iskân edildiği Akpar'da Dağıstan göçmenlerinden Lezgi, Çeçen ve Avarlar bir arada iskân edilmişlerdir⁴⁴⁴.

Bahçe Köyü, 1903 yılında gelen 28 hane Kafkas göçmeni Bahçe Köyü'ne iskân edilmiştir. İskân edilen bu göçmenlerin Kafkas halklarından hangisine tabi olduğu belirtilmemiştir⁴⁴⁵.

Tırmets (Güneyik), Günümüzde Muş'un Korkut ilçesine bağlı olan Tırmets köyüne 19 hane göçmen iskân edilerek bunlar için ev ve cami inşa edilmiştir⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ Murat Topçu, "Anadolu'da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", 1864 *Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, İstanbul, 2014, s. 418, Muş'taki Osetler zamanla Kürtleştigiinden bunların köylerinin sayılarının doğruluğu şüphelidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla en fazla beş köyden bahsedebiliriz.

⁴⁴² Topçu, s. 419.

⁴⁴³ Atılğan, s. 51. Evrans'da yaşayan göçmenler buraya direk olarak gelip iskân edilenlerden oluşmaz. Aslında Akpar (Akpınar) köyünde iskan edilen ve cumhuriyet döneminde arazi mübadelesi yoluyla gelip yerleşenlerdir.

⁴⁴⁴ BOA, HR. İD, 8-40-002, 12 Kanun-i Evvel 1316.

⁴⁴⁵ BOA, A. MKT. MHM. 522-27-13- 6 Şaban 1321, BOA, A. MKT. MHM. 522-27-14- 4 Şaban 1321.

Arıncık (Kıybaşı), Muş'a bağlı bu köyde sayıları ve iskân tarihleri belli olmamakla birlikte Çeçen-İnguşlar yaşamaktadır.

4.5.2. Varto Kazasına Bağlı Göçmen Köyleri

Varto kazası Muş sancağı genelinde en fazla göçmenin yaşadığı bölgedir. İlk etapta yapılan göçmen iskânından sonra Muş ovasına iskân edilmek istenen göçmenlerin büyük bir kısmı gayri resmi olarak akrabalarının bulunduğu Varto kazasının köylerine geçerek yerleşmişlerdir⁴⁴⁷. Bu nedenle devletin belirlediği nüfus miktarından daha fazlası bu bölgeye yerleşmiştir. Bölgede göçmenlerin yerleştiği köylerin konumu da dikkat çekicidir. Kafkasya'dan gelen Çeçen ve Çerkes kabilelerinin yerleşik olduğu Tepe, Zıring, Aynan, Çarbuhur ve köyleri⁴⁴⁸ tek bir hat üzerinde ve birbirine komşu köylerdir.

Tepe Köyü, Gönümüzde de aynı isimle anılan köye 1865 yılından itibaren gelen göçmenler iskân edilmiştir. Köyün nüfusunu çoğunluğunu Kuzey Kafkasya'dan gelen Çeçen-İnguş Göçmeler oluşturmaktadır⁴⁴⁹. Tepe Köyünde Çeçen-İnguşlar'ın dışında az sayıda da olsa Oset göçmende iskân olmuştur.

Zıring (Kayalıköy), Çerkes kabilelerinden Lezgiler ile Avarların iskân edildiği bu köyde Çeçenler göçmenlerde mevcuttur.

Aynan (Ulusirt), Çerkes Aynan olarak da bilinen köyde çerkesler çoğunlukta olmakla birlikte Çeçen-İnguşlar da yer almaktadır.

Doğdap, Kuzey Kafkasya'dan gelen Çeçen-İnguş göçmenlerinin yoğun olarak iskân edildiği Doğdap Köyü de bölgedeki diğer köyler gibi içinde farklı Kafkasyalı göçmen unsurlarını barındırır. Doğdap Köyü'nü diğer köylerden ayıran özelliği ise aynı hat üzerinde kurulan diğer köylerden uzak ve bağımsız olmasıdır.

Çarbuhur (Bağıcı), Bölgede en fazla göçmen nüfus iskân edilen köy olan Çarbuhur'da Çerkes kabilelerinden Lezgiler ve Çeçenler bir arada yaşamaktadırlar⁴⁵⁰. Çarbuhur Köyü'ne yapılan iskân 1860'lı yıllarda başlamış ve

⁴⁴⁶ BOA, *DH. MKT.* 1285-45-1-2.

⁴⁴⁷ Çoçiyev, Koç, s. 7.

⁴⁴⁸ Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, MEB Yayınları, 1961, s. 58. Fırat, Bu beş köyde yerleşik Kafkasyalı nüfusunu 1000 kişi olarak yazmaktadır.

⁴⁴⁹ Atılgan, s. 51.

⁴⁵⁰ Atılgan, s. 51.

1900'lerin başına kadar devam etmiştir. Lezgiler'in dışında köyde 1903 yılında Dağıstan'ın Esvaki kazasının Sumah karyesinden gelen Çeçen göçmenlerde iskân edilmiştir⁴⁵¹.

4.5.3. Bulanık Kazasına Bağlı Göçmen Köyleri

Bulanık Kazası dâhilinde göçmen iskânı faaliyetlerine göçlerin ilk döneminden itibaren başlanmış ve zaman içinde göçmenler peyderpey gelmeye devam etmiştir. Bulanık ile ilgili ulaşabildiğimiz en büyük kitlesel göç ise 1902 yılında gelen 1130 Dağıstanlı göçmen grubudur. 1130 göçmenin tamamı Bulanık kazasına iskân edilmişlerdir⁴⁵². Bulanık kazası genelinde iskân edilen göçmenlerin yaşadığı dört köy mevcuttur.

Karaağıl, göçmenlerin iskân edildiği tarihe ulamadığımız bu köyde Asetin (Osetler) göçmenler iskân edilmiştir⁴⁵³.

Hamzaşeyh (Lapbudak), Eski bir Ermeni köyü olan Hamzaşeyh köyündeki Ermenilerin 1893 yılında köyü terk ederek Rusya taraflarına göç etmeleri üzerine Asetinler (Osetler), boşalan köye yerleşmişlerdir⁴⁵⁴.

Simo Köyü, köy nüfusu Kuzey Kafkasyalı Asetin (Osetler) göçmenlerinden oluşmaktadır⁴⁵⁵. Bu köydeki göçmenler ile Sipkanlı aşiretine mensup Kürtler arasında dönem dönem gerginlikler yaşanmıştır⁴⁵⁶.

Güvendik Köyü, bu köyde de diğer üç köyde olduğu gibi Kuzey Kafkasya'dan gelen Asetin (Oset) göçmenler yoğun olarak iskân edilmiştir.

Muş sancağının Malazgirt kazasında göçmen nüfusu fazla olmamakla birlikte Asetin göçmenlerin iskân olduğu Yanamış Köyü bulunmaktadır⁴⁵⁷. Yukarıda bahsettiğimiz Kafkasyalı halklardan Çeçen-İnguş, Avarlar, Lezgiler ve Osetlerin dışında Terkeme-Karapapakların iskân edildiği Muş ve ilçelerinde bulunan bazı yerleşim yerleri de vardır. Geliş tarihleri net olarak belirlenemeyen Terkeme-

⁴⁵¹ BOA, A. MKT. MHM, 522-00031-001, 15 Rebiül-evvel 1321

⁴⁵² BOA, DH. ŞFR, 293-7-18 Eylül 1318,

⁴⁵³ Atılğan, s. 51.

⁴⁵⁴ Çoçiyev, Koç, s. 8-9.

⁴⁵⁵ Atılğan, s. 51.

⁴⁵⁶ Çoçiyev, Koç, s. 8.

⁴⁵⁷ Atılğan, s. 51.

Karpapak göçmenlere ait köyler Muratgören, Boyuncuk, Taşoluk, Şeyh Yusuf, Alican, Kanireş ve Bostankaya köyleridir⁴⁵⁸.

4.6. Osmanlı Devleti'nin Göçmelere Yaptığı Yardımlar

Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen göçmenleri kabul etmekle kalmamış aynı zamanda göçmenlerin mağdur olmaması için gerekli bütün çalışmaları yapmaya özen göstermiştir. Bu amaç doğrultusunda göçmen iskânı için özel komisyonlar kurarak göçmenleri iskân edilmiştir. Göçmenler iskân edilirken konut ihtiyaçları karşılanmıştır. Konut edindirme gibi önemli bir sorunun ortadan kaldırılması tek başına iskân sürecini sona erdirmeye yetecek bir yardım değildi. Çünkü iskân edilen göçmenlerin geçim sıkıntısıyla yüz yüze kalma durumları vardı. Bu nedenle devlet göçmenlerin iskânından sonraki süreçte kendi kendilerine yetebilecek seviyeye gelmelerine kadar sürece müdahale etmiştir. Bu noktada göçmenlere yapılan yardımları da iskân sürecinin bir parçası olarak kabul etmek gerekir. Göçmenlerin ülkelerinden hangi şartlar altında ayrılmak zorunda kaldıkları malumdur. Bu nedenle de yardıma ihtiyaç duymaları doğal karşılanmalıdır. Osmanlı Devleti göçmenlerin ihtiyaçlarını en ince ayrıntısına kadar tespit ederek hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli tüm yardımların yapılmasını sağlamaya çalışmıştır⁴⁵⁹. Göçmenler için gerekli yardımlara hem devlet hem de halk yardım etmiş ve yardım talepleri hiçbir zaman geri çevrilmemiştir. Göçmenlere yola çıktıkları andan itibaren iâşe ve nakil yardımı, vardıkları iskân bölgelerinde ise konut yardımı, Tarımsal araç-gereç yardımı ve tohum yardımı yapan Osmanlı Devleti, bu yolla göçmenleri toplumsal hayatın bir parçası haline getirmeye çalıştı.

4.6.1. İâşe ve Nakliye Yardımı

Kafkasya'dan gelen göçmenler öncelikle geçici iskân bölgelerine yerleştirilmekteydi. Osmanlı Devleti göçmenlerin burada kaldıkları süre içerisinde iâşe masraflarının yerli halk tarafından karşılanmasını sağlamaya çalışıyordu. Halkın yardım edemediği yerlerde ise iskân bölgesine gidip ilk hasadı alıncaya kadar geçen süre içinde göçmenlerin ihtiyaçlarının muhtarlar veya ihtiyar meclisi aracılığıyla miri

⁴⁵⁸ Kemaloğlu, s. 74.

⁴⁵⁹ Muhacirin-i Çerkesin İrade-i Seniyyeye Tatbikan Emr ve İskânlarını ve bunlardan bir hane için lüzumu olacak erzak ve hayvanat ve sairenin miktarını mübeyyin cetvelidir. İnek 1, Öküz 1, Koyun 5, Keçi 3, Eski Araba 1, Tekerlekli Araba 2, Saban Demiri 1, Saban 1, Yemek Tahtası 1, Kaşık 1, Tencere 1, Tava 1, Keçe 1, Kilim 1, Yorgan 1, Minder 1, Yastık 1, Hasır 1, Çuval 1, Kelek 1, Tavuk 10. BOA, A. *MKT. MHM* 311-78-4. 12 Rebiül-evvel 1281.

mallardan karşılanmasını istiyordu⁴⁶⁰. Devlet tahrirleri yapıncaya kadar günlük ihtiyaçlarını karşıladığı göçmenlere her gün ekmek ve gıda malzemesi dağıtmanın zorluğundan olsa gerek iaşe yardımlarını nakit olarak yapmayı uygun gördü. Muş sancağına iskân edilen göçmenlere yapılan yardımlara baktığımızda büyük çoğunluğuna bu kural uygulanarak yardımlar nakit olarak verilmiştir⁴⁶¹.

Geçici iskân bölgelerinde kaldıkları süre içerisinde iâşeleri halk tarafından temin edilen göçmenlere kalıcı iskân bölgelerine gittikleri zamanda gerekli yardımların yapılmasına özen gösteriliyordu. Örneğin Kara Hisar-ı Şarki sancağına tabi Akşehir, Abad ve Montval ve Alucra kazalarına geçici olarak iskân edilen Nogay ve Çerkes muhacirlerinin Muş sancağına gönderilmeleri için nakliye ve tayinat bedelleri olan 35 bin 278 buçuk kuruş bölge halkı tarafından karşılanmıştır. Yerli halk tarafından yapılan yardımlar gazetelerde yayınlanarak halka övgüler yapılıyordu. Bölge halkının göçmenlere yaptığı yardımların Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekayi gazetelerinde yayınlanarak halkın bu davranışının devlet tarafından takdirle karşılandığı belirtilmektedir. Haberlerin gazetelerde yayınlanması yoluyla hem halk onurlandırılmış oluyor hem bundan sonraki süreç için göçmenlere yapılacak yâdımlar için halk teşvik edilmiş oluyordu.⁴⁶² Yerli halkın yetmediği durumlarda ise devletin devreye girerek göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli yardımları buraya göndermeye çalıştığını görmekteyiz. Örneğin 1879 yılında Kars, Bayezid ve Erzurum'dan Muş sancağına gelen göçmenlerin iskân masrafları için gerekli 75.495 kuruş para hazine tarafından karşılanarak gönderildi⁴⁶³.

Devletin göçmenlere yaptığı yardımlara baktığımızda sadece kitlesel olarak gelenlere yardım edilmemiştir. Küçük gruplar halinde ya da bir hane bile olsa devlet yardımında bulunmaya çalışmıştır. Kafkasya göçmenlerinden Çeçen taifesinden olup Muş sancağına gelen Osman Mirza ve hemşiresine 6 aylık Tayinat bedeli olan 640 kuruş yardım yapıldığı görülmektedir⁴⁶⁴. 1902 yılında Bulanık kazasına iskân edilen göçmenlerin açlık ile yüz yüze kaldıkları belirtilerek açlıktan telef olmamaları için iâşe yardımı yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu amaçla Bulanık'ta iskân

⁴⁶⁰ İpek, s. 119.

⁴⁶¹ BOA, A. MKT. MHM, 517-7-1, 16 Şevval 1319. BOA, A. MKT. MHM, 519-10-6, 28 Teşrin-i Evvel 1319. BOA, A. MKT. MHM, 517-42-1, 28 Muharrem 1320. BOA, A. MKT. MHM, 519-00010-001, 3 Rebiül-ahir 1320.

⁴⁶² BOA, A. MKT. MHM, 238-00090-1, 18 Zilkade 1278.

⁴⁶³ BOA, İ.DH. 795-64541, 23 Zilhicce 1296.

⁴⁶⁴ BOA, A. MKT. MHM, 519-15-1-2, 21 Rebiül-ahir 1320.

edilen göçmenlere tainat bedeli ve iskan masrafları için 113 bin 870 kuruş para yardımı yapıldığı görülmektedir. Devletin yola çıktıkları andan itibaren göçmenlerin geçim sıkıntısını önlemek için imkânlar dâhilinde göçmenlere iâşe yardımında bulunduğu görülmektedir. Göçmenler iskân edilip tahrirleri yapıldıktan sonra ilk mahsulü almalarına kadar devlet tarafından yardım yapılırdı.

4.6.2. Konut Yardımı

Göçmenlerin iskânı ile ilgili en önemli konulardan biri, gittikleri yerlerde barınacakları yer bulmalarıydı. Göçmenlere barınacak yer bulma konusunda da çalışmaları devlet halk ile birlikte yürütmüştür. Yetişemediği noktalarda ise halktan yardım alarak göçmenlerin konut ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. İskân bölgelerinde konut ihtiyacının karşılanması konusunda zenginler için kendi evlerini yapmaları esası uygulanırken fakirlerin konut ihtiyacı ise devlet tarafından karşılanmıştır⁴⁶⁵. Bu noktada devletin zengin ve fakara göçmeni aynı kefeye koymadığını da görmekteyiz. Devlet fakir göçmenler için konut yapımı işini merkezden bütçe ayırmak yerine valiliklere ve yerli hayırsever zenginlerden gelen yardımlara bırakmıştır. Ancak valiliklerin ve halktan gelen yardımların yetmediği noktada maliye nezaretinden yardım talebinde bulunulduğu da oluyordu. Örneğin Muş'un Termit karyesinde göçmenler için yapılacak 19 konut, cami ve mektebin masrafı olan 42 bin 941 kuruşun Bitlis valiliği tarafından karşılanması istenmiştir. Ancak valilik bu masrafı karşılayamayacağını belirtilerek Maliye Nezareti'nden masrafların karşılanması konusunda yardım talebinde bulunmuştur⁴⁶⁶.

4.6.3. Arazi Yardımı

Arazi tahsisi iskân işlemlerinin önemli noktalarında birini oluşturmaktaydı. Devletin göçmen iskân ederken dikkat ettiği önemli noktalardan birinin tarımsal üretimleri arttırmak olduğundan bahsetmiştik. Bu nedenle göçmenler iskân edilirken tarımsal üretime katılabilmeleri ve ekonomiye katkıda bulunmaları için arazi tahsisi gerekiyordu. Göçmenlere dağıtılan araziler genel olarak miri araziden oluşmaktaydı.

⁴⁶⁵ Yılmaz, s. 597.

⁴⁶⁶ BOA, *DH. MKT.* 1285-00045-001, 9 Ağustos 1324. BOA, *DH. MKT.* 1285-00045-002, 11 Ağustos 1324.

Bunun yanında vakıf toprakları, kullanılmayan askeri bölgeler, meralar, miri çiftlik arazileri ve korular göçmenlere arazi olarak tahsis edilmiştir⁴⁶⁷.

1877 yılına kadar gelen göçmenlere âlâ yerden 70, evsat yerden 100 ve edna yerden 130 dönüm arazi tahsis edilirken⁴⁶⁸ 1905 yılında çıkarılan bir talimatnameye göre ailelerin nüfusu ve arazinin verimliliği göz önünde bulundurularak 20 dönümden 50 dönüme kadar arazi tahsis edilmesi kararı verilmiştir⁴⁶⁹. Bu kararın alınmasında göçmen sayısının artmış olması nedeniyle devletin arazi bulmakta sıkıntı çekmiş olması etkili olmuş olabilir. Ancak 1906 yılında çıkarılan yeni talimatnameye göre tahsis edilecek arazinin miktarı arttırılmış ve 50 dönümden 100 dönüme kadar arazi verilebileceği belirtilmiştir⁴⁷⁰.

Göçmen iskânı için gerekli arazinin bulunması için sürekli çalışmalar yapılarak tahsis edilecek araziler tespit edilmiştir. Muş sancağı dâhilinde Kusur nahiyesinde bu amaç doğrultusunda 2675 dönüm arazinin tapusu 8 bin 270 kuruş bedel ile alınmış ve sancak dâhilinde diğer hâli arazilere de göçmenlerin iskân edilmesi istenmiştir⁴⁷¹.

Muş mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli yazışmada inceleme sonucunda Muş ovasında 13 bin 875 dönüm hâli arazi tespit edildiğini ve Muş ovasında iskan edilen 33 hane Dağıstan göçmenine her haneye 50 dönüm olacak şekilde arazi tahsis edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Muş Ovasında 244 hane göçmen daha iskân edilecek arazi bulunduğu tespitle bölgeye göçmen gönderilmesinin halk tarafından da memnuniyetle karşılanacağı belirtilmektedir. Ancak gelecek olan göçmenlerin masraflarının karşılanamayacağı için darsaadetçe bu duruma çare bulunması istenmiştir.⁴⁷²

4.6.4. Zirai Yardımlar

Muş sancağına göçmen iskânında hedeflen önemli amaçlardan biri de bölgenin atıl durumda kalan topraklarını tarım ve hayvancılık faaliyetlerine açarak ekonomiye katkı vermesini sağlamaktır. Yapılan yardımlar göz önüne alındığında

⁴⁶⁷ İpek, s. 121.

⁴⁶⁸ İpek, s. 121.

⁴⁶⁹ Yılmaz, s. 598.

⁴⁷⁰ Yılmaz, s. 598.

⁴⁷¹ BOA, *İ.DH.* 1185-92756-, 2 Zilkade 1307.

⁴⁷² BOA, *DH. ŞFR.* 255-105, 3 Şubat 1316.

Osmanlının göçmenleri bir an önce üretime dâhil etmek istediği görülmektedir. Göçmenlerin üretime katılması devletin harcamalarının da azalması anlamına geliyordu. Çünkü Osmanlı, iskân politikasının gereği olarak iskân edilen göçmenler üretime dâhil olup ilk hasadı alana kadar günlük ihtiyaçlar için iâşe yardımı veriyordu. İlk mahsulün alınması demek göçmenlere yapılan yardımlarında bitmesi anlamına geliyordu. İlk göçmen grubunun gelmesinden itibaren gelen göçmenlerin sayısının fazlalığı dikkate alındığında devletin ne kadar büyük bir harcama yükü üstlendiği görülmektedir. Kabul etmek gerekir ki devletinde bir an önce bu yükten kurtulması gerekiyordu. Bununda yolu tüketici konumunda olan göçmenleri üretime dâhil etmektir. Ülkelerini terk etme ve gelme şartları dikkate alındığında göçmenlerin tarım yapabilmeleri ve üretime katkı sağlayabilmeleri için ellerinde herhangi bir tarım aleti ve tohumluk ürün bulunmadığı açıktı. Bu nedenle devlet göçmenlerin üretime katkı sağlamaları için arazi tahsisinden sonra tarım aletleri ve tohum elde edebilmeleri için gerekli yardımları yapmak mecburiyetindeydi. Bu amaç doğrultusunda iskân edilen her göçmen aileye tarımsal araç gereç ve tohumluk zahire yardımı yapıldı. Muş'a iskân edilen 36 hane Kafkas göçmeni için tarım mevsimi geldiğinden bir an önce tohumluk ve zirai araç gereç yardımı yapılması gerektiği belirtilmiştir. Tohumluk ve diğer yardımların bedeli geri ödenmek üzere âşar vergilerinden verilmesi kararı alındığı görülmektedir⁴⁷³. Aynı şekilde daha önce Muş'un Bahçe karyesine iskân edilen 14 hane Kafkas göçmenine tohumluk zahire, çift hayvanı ve ziraat aleti bedeli olarak 14 bin kuruş yardım yapıldı⁴⁷⁴. 1902 yılında Muş sancağına gelen 51 hane Kafkasya göçmenine altı aylık tayinat bedeli, tohumluk zahire, çift hayvanat ve alât-ı ziraiyeleri esmânı olmak üzere 44 bin 840 kuruş yardım yapıldığı görülmektedir.⁴⁷⁵

Göçmenlere yapılan yardımlar, gelen göçmen sayısına paralel olarak artış gösteriyordu. 1904 yılında göçmenlerin iskân masrafları için talep edilen paranın miktarı göçmen iskânının devlet için ne kadar masraflı bir iş olduğunu göstermektedir. Sadece bu yıl içinde iskânı devam eden göçmenlere yapılacak iskân

⁴⁷³ BOA, A. MKT. MHM. 519-10, 20 Şaban 1321.

⁴⁷⁴ BOA, A. MKT. MHM. 522-27-13, 6 Şaban 1321.

⁴⁷⁵ BOA, A. MKT. MHM. 519-10-10, 22 Şaban 1320.

masrafı, tohumluk zahire, çift hayvanı ve ziraat aletleri için 300 bin kuruşun üzerinde para talep edildiği görülmektedir⁴⁷⁶.

4.7. Göçmenlerin Uyum Problemleri

İnsanoğlu yaşamının gereği olarak bulunduğu yerde bir düzen oluşturma arayışı içerisinde hareket eder. Bu durumun bir sonucu olarak bir araya gelen insanlar kendi yaşam sahaları içerisinde akrabalık bağları, dindaşlık veya soydaşlık gibi değerler etrafında birleşerek bir düzen oluşturur. Muş sancağına baktığımızda göçmenlerin gelişinden önce bölge insanların gerek devlet ile olan ilişkilerinde gerekse kendi aralarında devam eden bir düzen vardı. Göçmenlerin iskânıyla birlikte bölge halkı ile göçmenler arasında problemlerin yaşanması ya da göçmenlerin bölgeye uyum noktasında bazı zorluklarla karşılaşması doğaldı. Problemlerin kaynağı olan nedenlere baktığımızda ise çoğunluğu iskân süreci ile ilgili olmakla birlikte farklı nedenlerde bulunmaktaydı. İskân süreci ile ilgili problemlerin nedenlerinden birincisi devletin yerli halkı, göçmenlere tohumluk verme, ev yapma ve göçmenlere verilen arazilerin tarıma uygun hale getirilmesinde çalışmaya zorlaması idi. Bu durum halkta hoşnutsuzluğa yol açıyordu. İkinci olarak da iskân sürecinin uzamasıydı. Zira bölgede iskân edilmeyi bekleyen göçmenler boş araziler olmasına rağmen yıllarca iskân edilmeyi bekliyorlardı. Bundan dolayı çoğu zaman açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan göçmenlerin yerli halkı rahatsız etmesi halk arasında hoşnutsuzluğun ve göçmenlere karşı kötü muamelenin başlamasına neden oluyordu. Göçmenlerin yaşadığı siyasi problemler ise Ermenilerle yaşanıyordu. Siyasi problemlerin sebebi ise bölgeye iskân edilen göçmenlerin demografik yapıyı Müslümanlar lehine değiştirmesiydi. Türk kökenli olan ve Türkçe konuşan göçmenlerin bölgenin etnik yapısını Ermeniler aleyhine değiştirmesi problemin ana kaynağıydı⁴⁷⁷. Görüldüğü gibi bölgeye iskân edilen göçmenler ile yerli halktan hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerle problemler yaşamaktadırlar. Bu nedenle konuyu iki başlık altında ele alarak değerlendirmek daha doğru sonucu almamızı sağlayacaktır.

⁴⁷⁶ BOA, A. MKT. MHM. 522-27-17, 23 Mart 1320.

⁴⁷⁷ Mehmet Demirtaş, s. 191-192.

4.7.1. Müslüman Halk İle Yaşanan Problemler

Göçmenler ile Müslüman halk arasında çoğunlukla hâkimiyet mücadelesine dayanan problemler yaşanmaktaydı. Bu problemler esnasında iki tarafı silahlı çatışmalara götüren olaylar bile yaşanmaktaydı. Osmanlı Devleti, göçmenleri saldırgan gruplardan korumak için gerekli önlemleri alıyordu. Muş sancağına iskân edilen göçmenler toplu olarak yerleştirildiğinden bölgede bir güç dengesi vardı. Ancak, göçmenlerin iskân edildiği bölgeler aşiretlerin fiili olarak etkin oldukları bölgelerdi. Bu nedenle aşiretler etki alanlarını korumak için harekete geçtiklerinde göçmenlerde onlardan geri kalmıyor ve hemen silaha başvurma yoluna gidiyorlardı. Bu nedenle taraflar arasında şiddetli çatışmaların yaşanması da kaçınılmaz oluyordu⁴⁷⁸.

Göçmenler ile yerli halk arasında büyük çaplı olayların yanın küçük sayılabilecek ölümlü olaylarda yaşanmaktaydı. Dağıstan göçmenlerinde Mehmet ile beş arkadaşının Keklik köyünün eski kâhyası tarafından öldürülmesi bu duruma örnek gösterilebilir⁴⁷⁹.

Göçmenler ile yerli halk arasında büyük çaplı olaylarda yaşanmıştır. 1893 yılında daha önce Bulanık kazasına Simo Köyü'ne iskân edilmiş olan Osetler ile Sipkanlı aşireti mensupları arasında yaşanan olaylar buna örnek verilebilir. Bulanık kazasının Hamzaşeyh (Lapbudak) Köyü'nden Rusya sınırına gidecek Ermeni kabileye rehberlik emek için anlaşılan Osetler ile yolculuk esnasında Ermeni kfilesini yağmalamak için saldıran Sipkanlı aşireti mensupları arasında çıkan olayda Osetler'in, Sipkanlı aşiretinden birkaç saldırganı öldürmeleri üzerine başlayan olaya giderek büyüdü. Kürtler bu olayın intikamını almak için Simo Köyü'ne saldırı düzenledi. Birkaç gün süren çatışmalar sonucunda aşiret üyeleri de dâhil olmak üzere yirmiden fazla kişi öldü⁴⁸⁰. Bu olayın aslında taraflar arasında bir hâkimiyet mücadelesi olduğunu da görmekteyiz. Nitekim aslında bir Ermeni yerleşimi olan Hamzaşeyh (Lapbudak) Köyü'ne Ermenilerden sonra Osetler'in yerleştiğini

⁴⁷⁸ Çoçiyev, Koç, s. 8-9.

⁴⁷⁹ BOA, *DH. MKT.* 1326-89-1, 21 Şevval 1296.

⁴⁸⁰ Çoçiyev, Koç, s. 8-9.

görüyoruz⁴⁸¹. Bu olay sonucunda Osetler hâkimiyet alanlarını aşiretler aleyhine genişletmiş oldular.

Göçmenler ile halk arasında yaşanan problemlerin nedenlerinden bir diğeri de devletin göçmenlere yardım yapılmasını zorunlu kılmasıydı. Her ne kadar 1865 yılında Muhacîrin Komisyonu memurlarına Doğu Anadolu halkının fakir olması nedeniyle yerli halktan yardım toplanmaması yönünde emir gönderildiyse de bu emir kırsal kesimde pek uygulanmadı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonraki yıllarda bölgede göçmen sayısının artmasıyla birlikte bölgede kıtlık ve benzeri sorunlar yaşanması bölge halkını önemli ölçüde huzursuz etti.

Yerli halkı rahatsız eden başka bir durum ise göçmenlerin sık sık halkın malına bazen de canına kast etmesiydi. Göçmenler, bölgeye ilk geldiklerinde köy yağmalama, hırsızlık ve yol kesme gibi olaylara karışarak halkı canından bezdiriyordu. Bu durum yerleşik hayata geçip üretime başlamalarıyla azalma gösterse de iskândan sonraki yıllarda da bu tarz eylemleri sürdürenler oluyordu. Devletin bölgede yeterince etkin olmamasının yanı sıra göçmenlerin Sultan'a ve Babıali'ye olan bağlılıklarını sarsmamak için de göçmenlerin bu tavırlarına çoğunlukla karışılmıyor hatta bazen göz yumuluyordu. Devlet, göçmenlerin bu tavırlarına göz yumduğu gibi olayları kendi lehlerine çözmelerine de herhangi bir ses çıkarmıyordu⁴⁸². Osmanlı Devleti'nin, bölgedeki göçmenlerin ellerindeki silahları toplamak için aldığı kararlar olmasına⁴⁸³ rağmen hiçbir zaman göçmenleri tamamen silahsızlandırma gibi bir politikası olmadı. Bunun temel sebebi ise göçmenlerin küstürülüp ülkeyi terk etmelerinden çekinmeleri ve silahsız bırakılan göçmenlerin bölge halkının tehdidine maruz kalmalarından korkmalarıydı.⁴⁸⁴

4.7.2. Gayrimüslim Halk ile İlişkiler

Göçmenler ile Müslüman yerli halk arasında yaşanan problemler genel olarak ekonomik ve sosyal sebeplere dayanırken gayrimüslimler⁴⁸⁵ ile yaşanan problemler

⁴⁸¹ Atılğan, s. 51.

⁴⁸² Çoçiyev, Koç, s. 10-11.

⁴⁸³ Erzurum ve Muş taraflarında tecemmu' edip tertip olunan mevâki-i iskâniyeye i'zâmları arzu edildikçe suret-i suret-i muhalefette bulunmuş olan muhacirinin eslihası alınarak mahall-i iskânlarına nakl ve irsali hakkında (...) BOA, A. *MKT. MHM*. 345-63-001, 23 Cemaziyel-ahir 1282.

⁴⁸⁴ Çoçiyev, Koç, s. 11.

⁴⁸⁵ Gayrimüslim nüfustan kasıt Ermenilerdir. Muş sancağı genelinde yaşayan tek gayrimüslim unsur Ermeniler olduğundan gayrimüslim kelimesi yerine Ermeni ismi tercih edilecektir.

siyasi nedenlere dayanıyordu. Ermenilerin, Muş sancağına iskân edilen göçmenlerle ilgili yaşadığı sorunlar Doğu Anadolu'nun diğer yerlerinde yaşayan Ermenilerle ortak özellikler göstermektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren milli bilinçleri gelişen Ermeni toplumu göçmen iskânına siyasi amaçlı tepkiler verdiler⁴⁸⁶. Göçmen iskânından kuşku duyup karşı çıkmalarının sebebi demografik yapının aleyhlerine değişmesine sebep olasıydı⁴⁸⁷. Bu kuşku ve karşı çıkışlarında pekte haksız sayılmazlardı. Osmanlı iskân siyasetinin amaçlarından biriside nüfus olarak Müslümanların azınlıkta olduğu yerlere göçmen iskan ederek bu yerlerdeki Müslüman nüfusu arttırmaktı. Nitekim Babıali'ye 1901 yılında Bitlis vilayetinden gönderilen yazışmalarda Ermeni faaliyetlerine karşı Muş sancağına 1500 ile 2000 göçmen iskân edilmesini şiddetle tavsiye ediliyordu.⁴⁸⁸

İstanbul Ermeni Patrikliği ve Ermeni Milli Meclisi aracılığıyla tepkilerini dile getiren Ermeniler, durumu sık sık Osmanlı Devleti ve dünya kamuoyunun gündemine taşıyordu. Nitekim Ermeni Milli Meclisi'nin Babıali'ye sunduğu raporda Kafkas göçmenlerinden Ermenilere düşman unsurlar olarak bahsedilmektedir. Ayrıca raporda Ermenilerin baskı ve zorbalıktan kurtarılması için Babıali'ye çeşitli önerilerde de bulunuluyordu. Rapora göre;

1- Kürtler ve diğer dağlı halklar ki bunların üstüne bir de son dönemde Çerkezler eklendi, yalnız Ermenilere değil, başka halklara da olduğu gibi, özellikle devlet hazinesine de çok büyük zararlara neden oluyorlar. Bunlar silah taşıdıkları gibi, devlete ne vergi ve ne de asker veriyorlar ve bundan başka da isyan içindedirler. Diğer halklar ise silahsızdırlar ve hem devlete vergi ve hem asker vermekte ve hem de bu isyancılara ayrı bir vergi vermektedirler. Osmanlı idaresinin yapacağı şey, ya bu zümrenin elinden silahlarını almak veya öteki halklara da silah dağıtmaktır. Çünkü o zaman çadırlarda yaşamakta olan bu canavarlar yerleşik köylüler haline gelecekler ve böylece ülke de bu zulümden kurtulmuş olacaktır.

2- Babıali'ye sunulduğunda isimlerinin anılmasını öngörmüş olduğumuz "özel zulüm" yapanlar yerlerinden alınıp Rumeli'ye sürülmelidir. Eğer bu tedbir ele alınmazsa o bölgelerdeki yoksul halkı, onlardan ve esaretten kurtarmak çok zor olacaktır.

⁴⁸⁶ Çoçiyev, Koç, s. 11.

⁴⁸⁷ Avagyan, s. 73.

⁴⁸⁸ Çoçiyev, Koç, s. 6-7.

3- İnan hudutları boyunca ve Kürdistan'ın belirli bölgelerinde kışlalar tesis etmek gereklidir⁴⁸⁹.”

Ermeniler, Kafkasyalı göçmenlere yönelik Osmanlı Devleti nezdindeki girişimlerinden istedikleri sonuçları alamayınca konuyu uluslararası gündemde tutmak için yollar denemeye başladılar. Konuyu uluslararası gündeme taşımak için en dikkat çekici çalışmaları Ermeni Patrikhanesi yaptı. Özellikle Patrik Narses, göçmen iskânı konusunda tepkileri direkt olarak İngiliz elçisi Layard'a aktararak konuyu gündemde tutmaya çalışıyordu⁴⁹⁰. Ermenilerin tüm sorunların kaynağı olarak göçmenleri göstermelerinin nedeninin siyasi emeller olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Henry Layard'ın, İngiliz makamlarına sunduğu mektubunda Ermenilerin Kafkasyalı göçmenler konusundaki hassasiyetinin temelinde “Ermeni Meselesi'ni” uluslararası kamuoyunda gündemde tutma çabası olduğunu belirtmektedir⁴⁹¹.

Ermenilerin konuyu gündemde tutma çabaları nedeniyle huzursuzluğun kaynağı olarak gösterildiklerine vurgu yapılırsa da göçmenlerinde çok masum olmadıkları konusunda tespitler bulunmaktadır. Göçmen iskânının bölgenin sosyal yapısının bozulmasına ve ciddi bunalımlara yol açtığına 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası doğu illerini gezen İngiliz Komiser Wilson'un bölgeyle ilgili gözlemlerini içeren rapordan anlayabiliyoruz. Wilson'a göre, savaş ile birlikte göçmenlerin yaşadıkları uyum sorunu ve yerli halka verdikleri zararlar sosyal hayat için önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Öte yandan yeterli miktarda güvenlik tedbiri olmadığına vurgu yapan Wilson, Çerkes göçmenlerin bazılarının aşiret düzeni içinde yaşamakta olduğuna ve silahları ile zorbalık yaparak düzenin bozulmasına ve Ermenilerin şikâyetlerine yol açtıklarından bahsetmektedir. Raporda belirtilen ve diğer tüm olumsuzlukların kaynağı olmaktan rahatsızlık duyan göçmenler merkeze olumsuzlukların kaynağının kendilerinin olmadığını ispatlamaya çalıştılar. Ancak İngiliz elçisi Layard ve İngiliz Konsolos Trotter'in raporlarında da bölgedeki düzensizliğin kaynağı olarak Kafkasyalı göçmenler gösterilmektedir⁴⁹².

⁴⁸⁹ Garo Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri, Med Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 98-99.

⁴⁹⁰ Avagyan, 72.

⁴⁹¹ Çoçiyev, Koç, s. 5.

⁴⁹² Mehmet Demirtaş, s. 193.

4.8. Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu

İskân sonrası sosyal yaşamlarına baktığımızda, göçmenlerin geldikleri bölgelerde eski yaşam biçimlerini korumaya devam etme eğiliminde olduklarını görmekteyiz. Bu nedenle de uzun süre içe kapanık bir yaşam sürdürdüler. Bu kapalı yaşam içinde Kafkasya'da edindikleri gelenek ve görenekleri sürdürerek koruyabildiler. Gelenek ve göreneklerini koruyan Göçmenler, Ekonomik uğraş olarak da Kafkasya'da sürdürdükleri tarım işlerine hayvancılığı da eklediler⁴⁹³. Tarım yöntemleri ve aletleri kullanmadaki becerileri sayesinde yerli halktan daha başarılıydılar. Tarım dışında zanaatla da uğraşan göçmenler kendi aralarında başlattıkları küçük ticari faaliyetleri ilerleterek dikkat çektiler. Nadiren de olsa bazı göçmenlerin kaçakçılık faaliyetlerine katıldığı oluyordu. Bölgede temiz ve mazbut yaşamları ile dikkat çeken Kafkasyalılar ile yerli halk arasında medenilik bakımından da dikkat çekici fark bulunmaktaydı⁴⁹⁴. Öte yandan batı ve orta Anadolu ile kıyaslandığında bölgedeki Çerkeslerin ekonomik olarak daha kötü durumda oldukları da bir gerçektir⁴⁹⁵.

Sosyal yaşam içerisinde göçmenler aşiretlerden farklı olarak bir ağa ya da zorbanın etrafında bir araya gelmek yerine bireysel özgürlüğe dayanan demokratik aile yapısını tercih ediyorlardı. Aile ve kabile arasında Çerkesçe, Çeçence ve Lezgice gibi kendi idillerini konuşan göçmenler, diğer göçmenler ile iletişim dili olarak Türkçeyi kullanırlardı. Türkçe, Kafkasyalılar arasında anlaşmayı sağlayan ortak dil konumundaydı. Göçmenlerin daha önce devlet hizmetinde bulunan bir lider şahsiyet etrafında bir araya geldikleri organizasyonlar kurdukları sık rastlanan bir durumdu⁴⁹⁶. Organizasyonun başında bulunan kişi bir aşiret ağası ya da zorba olmaktan ziyade iradesi manevi otoriteye dayanan ve daha önce sivil memurluk görevlerinde de bulunan kişilerdendi. Göçmenlerin oluşturduğu bu organizasyona sadece Muş sancağında yaşanan göçmenler dâhil değildi. Muş çevresinde ki coğrafyada kurulan

⁴⁹³ Avagyan, s. 75.

⁴⁹⁴ Eski gelenek ve göreneklerini koruyan Çerkes ve Çeçenler yaşayış bakımından bölgedeki aşiretlerden farklı ve daha medenidirler. Ancak azınlık durumunda olmalarından dolayı zaman zaman aşiret ve derebeylik usulünün altında ezilerek itaat altına girmiş ve aşiretlerin bazı gelenek ve göreneklerini kabul ederek uygulamak zorunda kalmışlardır. Fırat, s. 58.

⁴⁹⁵ Çoçiyev, Koç, s. 12.

⁴⁹⁶ Fırat, s. 58.

20'den fazla Çeçen, Oset, Dağıstanlı ve Adıge köylerinde yaşayan göçmenler de bu organizasyona dâhil olurlardı⁴⁹⁷.

Yaşam tarzları ve organizasyonlarına baktığımızda göçmenlerin, çoğu zaman devletten destek almaları nedeniyle, kendilerine has yaşam standartlarını devam ettirdikleri görülmektedir. Devlet tarafından korunmalarının yanı sıra kapalı toplum yapıları ve birbirleri dışında kimseyle iletişime girmeyi tercih etmemeleri nedeniyle geleneklerini koruma konusunda avantajlı duruma geldiler. Diğer taraftan devlete olan bağlılıkları ve sancak yöneticileriyle olan sıkı ilişkileri devlet hizmetlerinde yüksek mevkilerde görev almalarını yolunu açtı. Ancak bu kapalı toplum yapısı günümüzde işlerliğini yitirdiğinden yerli halk ile göçmenler arasında bir kaynaşma ve akrabalık ilişkilerinin geliştiği görülmektedir.

⁴⁹⁷ Çoçiyev, Koç, s. 13.

SONUÇ

1850'lerden itibaren Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına 2.000.000'un üzerinde insan gelmiştir. Bu durum hem Rusya hem göçmenler hem de Osmanlı devleti açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Kafkasyalıların Osmanlı topraklarına göç etmesinin Rusya açısından değerlendirmesine baktığımızda, aslında Rusya'nın istediği ve hedeflediği sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kafkasya'yı işgalinden itibaren Rusya sürekli olarak burada çıkan ayaklanma ve diğer olaylar ile uğraşmaktaydı. Göçmenlerin bölgeyi terk etmesi demek her an Rusya'ya karşı isyan etme potansiyeline sahip hareketli Müslüman topluluktan kurtulmak anlamına geliyordu. Göçmenlerin Kafkasya'yı terk etmesi sadece içerde değil aynı zamanda dışarda da Rusya'nın elini güçlendirdi. Zira Osmanlı Devleti ile yapılacak muhtemel bir savaş durumunda içi savaş olasılığı ortadan kalkmış oluyordu.

Kafkasya'dan yapılan göçler, bölgenin demografik yapısının da Rusya lehine değişmesini sağladı. Karadeniz sahilleri ile Batı Kafkasya bölgelerinde oluşan nüfus boşluğu Rus göçmenler ile doldurularak bölgenin demografik yapısıyla oynanmış oldu. Aslında bu durum Rusya'nın istediği bir şeydi. Bu nedenle Rusya, Kafkasya'dan oluşan göç hareketine engel olmayı düşünmedi. Hatta bazı durumlarda göçleri teşvik edici bir tutumun içinde olduğu da oluyordu. Ruslar, Kafkasyalıları kurtulmak konusunda o kadar istekliydiler ki zaman zaman göçmenlerin gidişini kolaylaştıracak çalışmalar bile yapıyorlardı. Öte yandan Osmanlı topraklarına giden Kafkasyalıların kendisine karşı kullanılmasını önlemek için tedbirler almaktan da geri durmuyordu. Nitekim Osmanlı devleti ile Kafkas göçmenlerinin Rusya sınırına yakın bölgelere yerleştirilmemeleri konusunda yapılan anlaşmanın altında yatan ana etken bu durumdu. Rusya ülkesini terk eden bu göçmenleri sınırlarından olabildiğince uzak yerlere göndermeye çalışıyordu.

Rusya, Göçler yoluyla boşalan Kafkasya'ya hâkim olmasının yanında bölgenin boşalmasının faydasını savaşlar esnasında da gördü. Örneğin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında meydana gelen ayaklanmalar Rusya'yı çok fazla

etkilemedi. Bunu temel sebebi bölgede meydana gelen göç ile birlikte Kafkas halklarının sayısında meydana gelen azalmadır.

Göç olayını yurtlarını terk etmek zorunda kalan Kafkasyalılar açısından ele aldığımızda, onlar için çok iç açıcı önemli sonuçlar ortaya çıktığı söylenemez. Şöyle ki, Osmanlı devleti, gelen göçmenlerin mağdur olmamaları için gerekli çalışmaları yapmasına rağmen göç olayının kendisi bile başlı başına bir olumsuzluk sebebiydi. Bir kere ülkesini terk eden göçmenler, sahibi ve binlerce yıllık sakini oldukları yerlerden ayrılmak ve yeni bir vatana yerleşmek zorundaydılar. Bu durum bile göçmenler açısından yeterince büyük bir olumsuzluktu. Göç meselesi, göç etmeyip kalanlar açısından da sorunlu bir olaydı. İrkdaş ve dindaşlarının bölgeyi terk etmesiyle öz vatanlarında azınlık durumuna düştüler. Rusya ile işgalin ilk yıllarından itibaren mücadele eden ve itaat altına alınmaları hayli güç olan bu halklar nüfuslarının azalmasına bağlı olarak Rusya'ya karşı zaman zaman giriştikleri bağımsızlık mücadelelerinde başarısız oldular. Dolayısıyla azalan Müslüman halk ile birlikte Kafkasyalıların Ruslara karşı dezavantajlı durumları daha da kötüye gitmiş oldu.

Göçmenlere kapılarını açarak yurtsuz kalmalarına engel olan Osmanlı Devleti açısından baktığımızda ise karşımıza çok önemli bir tablo çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasyalı Müslüman göçmenleri ülkesine kabul etmesinin önemli nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin dönemin en güçlü İslam devleti ve hilafetin temsilcisi olması; İkincisi ise Kafkasya'dan gelecek olan göçmenlerden askeri, ekonomi ve nüfus anlamında yararlanmak istemesiydi. Osmanlı Devleti, göçmenleri sadece dindaşlık ve ya akrabalık (sarayda birçok Kafkasyalı cariye ve padişah annelerinin bulunması) bağları gibi nedenlerle ülkesine almadı. Gelen göçmenlerden Osmanlı Devleti'nin de çeşitli beklentileri vardı. Osmanlı Devleti, hem hilafetin verdiği sorumluluk hem de göçmenler konusundaki politikasının etkisiyle ülkesine gelen göçmenlere gerekli bütün yardım ve desteği sağlamaya çalıştı. Ancak, 1859 yılından başlayarak kitlesel halde devam eden göçler ile Osmanlı Devletinin beklediğinin çok çok üzerinde göçmen gelmeye başladı. 1863-1865 yılları arasında zirveye ulaşan göçmen sayısı ile birlikte Osmanlı Devleti için kısa vadede çözmesi gereken çok önemli problemler ortaya çıktı. Göçmenlerin genelini yurtlarını terk ederken mal ve mülklerini geride bırakmaları,

iskân süreci boyunca her türlü yardıma muhtaç olmalarına neden olmuştu. Bu kadar büyük bir göçmen kitlesine yardım etmek ve ihtiyaçlarını karşılamak savaştan yeni çıkmış olan devlet için önemli ekonomik sorunların yaşanmasına neden olacaktı. Nitekim devletin geçmişinden gelen ekonomik aksaklıklar ve sorunları nedeniyle meydana gelen 1881 yılındaki ekonomik iflasta göçmenlere yapılan yardımların da belli bir dereceye kadar etkisi bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'ni göçmenler açısından uğraştıran tek mesele ekonomi değildi. Göçmenlerin gittikleri bölgelerde çıkardıkları asayiş problemleri devleti uzun süre uğraştıran problemlerden biridir. Göçmenler gittikleri her bölgede asayiş problemleri yaşamakla birlikte bu problemlerin en önemlilerini Rumeli bölgesine iskân edilenler yaşadı. Sonuç olarak Rumeli'de Hıristiyan halk ile problem yaşayan Kafkasyalılar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu ve Ortadoğu'nun çeşitli yerlerine nakledilmek zorunda kalındı. Bunlarına yanında göçün Osmanlı açısından olumlu etkileri de bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin göçler sonucunda etkilendiği önemli bir diğer konu demografik yapıydı. Kafkasya'dan gelen Müslüman göçmenlerin Osmanlı topraklarına iskânı ile birlikte demografik yapı Müslümanlar lehine önemli ölçüde değişti. Demografik yapının değişmesinin yanında göçmenlerin taşradaki boş arazilere iskân edilmesiyle birlikte bu arazilerin değerlendirilmesinin yolu açılmış oldu. Ancak bu arazilere iskân edilen göçmenlerden hedeflenen ekonomik kazancın elde edilmesi için biraz zamana ihtiyaç vardı. Çünkü göçmenler iskân edilirken çeşitli muafiyetler tanındığı için uzun süre vergi vermeyeceklerdi. Osmanlı topraklarına dağınık olarak yerleşen göçmenler, zamanla Türk toplumuyla kültürel olarak yakınlığında etkisiyle kaynaştılar. Toplumla kaynaşırken Kafkasya'da uyguladıkları kölecilik gibi birçok adetlerini bırakan Kafkasyalılar, dil ve kültürlerini Kafkasya dışında bir alanda yaşatma imkânı bulmuş oldular. Osmanlı Devleti, Kafkasyalılardan sadece ekonomik anlamda yararlanmadı. Kafkasyalılar hem Osmanlı Devleti döneminde hem de Türkiye Cumhuriyeti döneminde askeri, siyasi ve sosyal birçok alanda aktif rol oynadılar.

1850'lerin sonundan itibaren iskâna açılan Muş ve çevresine bu tarihten başlayarak göçmen iskânı yapıldı. 1863-1865 yılları ile 1877-1878 yılları ve sonrasındaki süreçte önemli miktarda göçmenin geldiği Muş ve çevresine XX. yüzyılın başında yeniden bir göçmen akınının olduğu görülmektedir. Muş ve

çevresine iskân edilen göçmenlerden Osmanlı Devleti'nin iskân politikası doğrultusunda faydalanıldı. Muş ve çevresindeki boş arazilere iskân edilen göçmenler sayesinde bölgede tarım faaliyetleri canlandırıldı. Muş'ta hedeflenen ve istenilen sonuçların alındığı bir diğer konu ise demografik yapı meselesiydi. Bölgeye iskân edilen Müslüman ve Türkçe konuşan göçmenler sayesinde demografik yapıda Müslümanların lehine önemli oranda bir değişiklik meydana geldi. Nitekim Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni Milli Meclisi'nin karşı çıkışları bu durumun önemini ortaya koymaktadır. Demografik yapının değişmesiyle hem Ermenilere hem de zaman zaman devlet ile ters düşen Kürt aşiretlerine karşı bölgede devlete ve sultana sadık bir nüfus kitlesi ortaya çıkmış oluyordu. Bu anlamda devletin göçmenleri iskân ederken hedeflediği politikalara ulaştığını görmekteyiz.

KAYNAKÇA

A. Araştırma ve İnceleme Eserler

- “Abhazlar”, *İnönü Ansiklopedisi*, c.1 Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1981.
- Acar, Kezban, “Kafkasya’da Rus İstilas ve Direniş Hareketleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarihi Cevdet*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Akgür, Zeynep Gökçe, *Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik (1970-1993)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Allen, W.E.D.- Paul Muratoff, “Kafkasya’nın Tarihi Coğrafyası”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2001, S.54, s. 48-65.
- Almadov, Yavus, *Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler*, Çev. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.
- Alpargu, Mehmet, “Nogaylar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Arat, Reşit Rahmeti, “Kazan”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.
- Arat, Rahmeti Reşit, “Astrahan”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.
- Atılgan, Zeki, “Muş, Bitlis ve Bingöl İllerindeki Kuzey Kafkasyalı Muhacirler”, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, İstanbul, 1965, S. 5, s. 51.
- Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul: Belge Yayınları, 2004.
- Aydın, Mustafa, Şeyh Mansur, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya’ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1989.

- Bala, Mirza, “Çerkesler”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları 1997.
- Bala, Mirza, “Gürcistan”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları 1997.
- Bala, Mirza, “Kara-Papak”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları 1997.
- Batırhan, B., “Şeyh Mansur”, *Kafkasya*, Başnur Matbaası, Ankara 1965, c. II, s. 4-8.
- Barthold, W., “Abazalar”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları 1997.
- Bayraktar, Hilmi, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007, S. 22, s. 405-434
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK, Cilt III, Kısım IV, Ankara: TTK, 1991.
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958
- Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, Cilt 2, 2011,
- Bice, Hayati, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005
- Budak, Mustafa, “Rusyanın Kafkasya’da Yayılma Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Bukharev, Ravil, “Kazan Hanlığı'nın Düşmesinden Sonra Kazan Tatarları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Budak, Mustafa, “Şeyh Şamil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Muş 1973 İl Yıllığı, Elazığ 1973.
- Çelik, Aydın – Önder Güler, “Altın Ordu İmparatorluğu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 2010, S.188, s. 139-162.
- Çiloğlu, Fahrettin, “Kafkasya Konusunda Yanılgılar ve Yanlışlar”, *Kafkasya Yazıları Dergisi*, 1998, S. 3, s. 41-48.

Çoçiyev, Georgi, Bekir Koç, “Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu’ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. Yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)”. (Journal of Asian History, 4011 (2006), pp.80-103 ‘de İngilizcesi yayınlanmıştır.)

Çurey, Ali, “Bilinen Dünyanın Bilinmeyen Ülkesi: Kuzey Kafkasya ve Çerkesler (1)”, *Kafkasya Yazıları Dergisi*, 1998, S.5, s. 57-61.

Darkot, Besim, “Muş”, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.

Demir, Necati, “Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demir, Ali Faik, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Transkafkasya*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003.

Demirtaş, Mehmet, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Doğu Anadolu’da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu”, *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu (20-21 Şubat 2014) Bildiri Kitabı*, c. 1, Ankara: TTK, 2014, s. 183-224.

Demirtaş, Mehmet, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *TAED*, 2009, S. 41, s. 215-238.

Devlet, Nâdir, “Avarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Devletşin, Tamurbek, Sovyet Tataristan’ı, Çev: Mehmet Emircan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Dostiyev, Tarık, “Kafkasya’da Hunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Dursun, Davut, “Kafkasya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Dursun, Davut, “Lezgiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1961.

- Ersoy, Hayri, Aysun Kamacı; *Çerkes Tarihi*, İstanbul: Tüzm zamanlar Yayıncılık, 1992.
- Ethemoğlu, M., *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Fırat, Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
- Firuzoglu, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Gökbayrak, Şenay, “Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmaları: Beyin Göçü Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Ankara, 2008, Cilt, 63, S.3, s. 65-82.
- Gökbel, Ahmet, “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979.
- Grigorianz, Alexandre, *Kafkasya Halkları*, İstanbul: Sabah Yayınları, 2000.
- Güllüdağ, Nesrin, “Nogay Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Remzi Kitabevi, 1985.
- Güsar, Vasfi, “Gazi Muhammed (1793-1832)”, *Yeni Kafkas Dergisi*, 1957, S. 3, s. 23-24.
- Güsar, Vasfi, “İmam Hamzat Canka (1789-1835)”, *Yeni Kafkas Dergisi*, 1958, S. 7, s. 6-7.
- Hallaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İskân Siyaseti, Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: TTK, 2006.
- İpek, Nedim, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 1997, c. XX, s. 273-313.

- İpek, Nedim, “Kafkaslardan Anadolu’ya Göçler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1991 S.6, s. 97-134.
- Kanlıdere, Ahmet, *Kuzey Türklerinde Uyanış ve Reform, XIX. Yüzyıl Türk Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Karakhi, T. Muhammet, *Kafkas Mücahidi İmam Şamil’in Gazavâtı*, Çev. Cemal Kutlu, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1987.
- Karataş, Ömer, Serdar Işık, “Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, c. 13, S. 1, s. 373-390.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kasumov, Ali-Hasan, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara: Kaf-Der, 1995.
- Kemaloğlu, Muhammet, “Kafkasya Tarihi, Geçmişi Etnik ve Dini Yapısı, Terekeme (Karapapak) Türkleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2012, S.32, s. 1-17.
- Kemaloğlu, Muhammet, “Terekeme-Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2012, S. 1/3, s. 55-81.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkasya Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara: TTK, 1993.
- Koçak, Yüksel- Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri Ve Çözüm Önerileri”, *KAÜ İİBF Dergisi*, , 2012, c. 3, S. 3, s.163-184.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Nobel Yayınları, 1989.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara: TTK, 2014.
- Kurtuluş, Rıza, “Kumuklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Kutlu, Tarık Cemal, *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul: Anka Yayınları, 2005.

- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974.
- Meskhidze, Julietta, “İmam Şeyh Mansur: Aşına Bir Suret İçin Birkaç Dörtlük”, Çev. Abdullah Temizkan, *Sûfi Araştırmaları*, S. 8, s 78
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Kafkasya”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Muhammedov, Nadir, *Azerbaycan'da Yer Adları*, Bakü, 1993
- Muş 1989 İl Yıllığı, İstanbul: İki Nokta Yayınları, 1989
- Önen, Selin, “Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Çingeneler”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No 2, 2012, 281-290.
- Özbay, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, KAFDAV Yayıncılık, Ankara, 1995.
- Özdemir, Sami, “İmam Mansur”, *Kuzey Kafkasya*, 1971, S.1, s. 16-17.
- Pinson, Marc, “Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkesler'in Rumeli'ne İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 Tebliğler, Belgeler, Makaleler*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2001.
- Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Saray, Mehmet, “Başkırt”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Sasuni Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul: Med Yayınevi, 1992.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK, 2010.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)*, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

- Sultanoviç, Jamuhanov Suleyman, “Çeçenistan”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Süleymanova, Seda A., “Kafkasya ve Avarlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk, “Tatarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Şav, L., “Şeyh Şamil”, *Yeni Kafkasya Dergisi*, İstanbul, 1958, S. 8, s. 5-6.
- Şen, Mustafa, “Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi”, *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve hukuk Dergisi*, 2014/1, s. 231-256.
- Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Tavkul, Ufuk, “Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar”, *Ankara Üniversitesi Tehlikedeki Diller Dergisi*, Ankara, 2013, c. 2, S.2, s. 340-354.
- Tavkul, Ufuk, “Kumuk Türkleri”, *Kırım Dergisi*, 13 (50), 2005, s. 29-39.
- Topçu, Murat, “Anadolu’da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu”, *1864 KAFKAS TEHCİRİ Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, İstanbul, 2014, s. 413-420.
- Tuncel, Metin, “Muş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Turçaninov, Georgi, *Kafkasya’da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, Çev. Kayhan Yükseler, Ankara: KAFDAV Yayıncılık, 2009.
- Türkoğlu, İsmail, “Karapapaklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Türkoğlu, İsmail, “Karaçay-Balkarlar”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman, “Müridizm”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1993.

Uydu Yücel, Mualla, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Üner, Sunday, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını, 1972.

Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi 1441-1569*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989.

Vörös, Gibor, “Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yalçın, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2004.

Yeşil, Caner, “Sovyet Sonrası Dönemde Çeçen Direnişi İslam Temelli Müridizim mi? Yoksa Radikal İslam Terörü mü?”, *Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2014.

Yıldız, Muharrem, *Dünden Bu Güne Kafkasya*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2006.

Yılmaz, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacirleri İskân Politikası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü Bugünü Yarını, c. VIII, İstanbul: 1982- 1983.

Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Ankara: Adıge Yayınları, 2002.

Yüce, Nuri, “Çuvaşlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Yüksel, Ahmet, “Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur”, *OTAM*, Güz/2012, S. 32, s. 171-200.

b. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

1. Sadaret, Mektubi Mühimme Kalemi

BOA, A. MKT. MHM-519-10.

BOA, A. MKT. MHM 198-24-001 7 Rebiül-Ahir [12]77.

BOA, A. MKT. MHM, 238-90-001, 18 Zilkade 1278.

BOA, A. *MKT. MHM*, 277-101, 9 Rebiyülahir 1280.

BOA, A. *MKT. MHM*, 307-62, 24 Safer 1281.

BOA, A. *MKT. MHM*, 341-27-005, 17 Rebiyülevvel 1282.

BOA, A. *MKT. MHM*, 341-27-9 .

BOA, A. *MKT. MHM*, 514-32-1 7 Cemaziyel-evvel 1319.

BOA, A. *MKT. MHM*, 517-7-1, 16 Şevval 1319.

BOA, A. *MKT. MHM*, 517-42-1, 28 Muharrem 1320.

BOA, A. *MKT. MHM*, 519-10, 23 Şaban 1320.

BOA, A. *MKT. MHM*, 519-10-10, 22 Şaban 1320

BOA, A. *MKT. MHM*, 520-24-1, 26 Recep 1320.

BOA, A. *MKT. MHM* 519-10-9, 9 Cemazi-yel-ahir 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 521-15-2, 17 Zilkade 1320.

BOA, A. *MKT. MHM*522-27-13- 6 Şaban 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 522-27-14- 4 Şaban 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 522-31-001, 15 Rebiül-evvel 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 523-36-2, 8 Recep 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 524-16-2 24 Şevval 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 522-27-13- 6 Şaban 1321.

BOA, A. *MKT. MHM*, 522-27-14- 4 Şaban 1321

BOA, A. *MKT. MHM*, 522-00031-001, 15 Rebiül-evvel 1321

BOA, A. *MKT. MHM*, 311-78-4. 12 Rebiül-evvel 1281

BOA, A. *MKT. MHM*, 517-7-1, 16 Şevval 1319.

BOA, A. *MKT. MHM*, 519-10-6, 28 Teşrin-i Evvel 1319.

BOA, A. *MKT. MHM*, 517-42-1, 28 Muharrem 1320.

BOA, A. *MKT. MHM*, 519-00010-001, 3 Rebiül-ahir 1320

BOA, A. *MKT. MHM*, 238-00090-1, 18 Zilkade 1278

BOA, A. *MKT. MHM*, 519-15-1-2, 21 Rebiül-ahir 1320

BOA, A. *MKT. MHM*. 519-10, 20 Şaban 1321

BOA, A. *MKT. MHM*, 522-27-13, 6 Şaban 1321

BOA, A. *MKT. MHM*. 519-10-10, 22 Şaban 1320

BOA, A. *MKT. MHM*. 522-27-17, 23 Mart 1320

BOA, A. *MKT. MHM*. 345-63-001, 23 Cemaziyel-ahir 1282

BOA, A. *MKT. MHM* 198-24-001 7 Rebiül-Ahir [12]77

2. Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilâyât

BOA, A. *MKT. UM*. 540 – 6, 11 Şaban, 1278

3. Sadaret, Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı

BOA, A. *MKT. NZD*, 372/31, 16 Rebûlâhir sene 1278

BOA, A. *MKT. NZD*, 372/31 16 Rebûlâhir sene 1278

4. Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, *DH. MKT*. 1566-45, 2 Teşrin-i Sani 1304

BOA, *DH. MKT*. 182-2-1-3 28 Cemaziyelahir 1311.

BOA, *DH. MKT*. 1566-45-1, 2 Teşrin-i Sani 1304

BOA, *DH. MKT*. 1285-45-1-2.

BOA, *DH. MKT*. 1285-00045-001, 9 Ağustos 1324.

BOA, *DH. MKT*. 1285-00045-002, 11 Ağustos 1324

BOA, *DH. MKT*. 1326-89-1, 21 Şevval 1296

5. Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemleri

BAO, *DH.ŞFR*-302-3

BOA, *DH. ŞFR*, 255-105 3 Şubat 1316

BOA, *DH. ŞFR*, 262-112-1, 20 Temmuz 1317

BOA, *DH. ŞFR*, 302-3-1, 2 Şubat 1318A,

BOA, *DH. ŞFR*, 290-121-1, 15 Ağustos 1318

BOA, *DH. ŞFR*, 293-7-18 Eylül 1318,

BOA, *DH. ŞFR*, 255-105, 3 Şubat 1316

6. İrade-i Dâhiliye

BOA, *İ.DH*, 795-64541, 23 Zilhicce 1296.

BOA, *İ.DH*, 1185-92756-, 2 Zilkade 1307

7. Hariciye Nezareti İdare

BOA, *HR. İD*, 8-40-002, 12 Kanun-i Evvel 1316

BOA, *HR. İD*, 8-40-002, 12 Kanun-i Evvel 1316

BOA, *HR. İD*, 8-40-002, 12 Kanun-i Evvel 1316

8. Yıldız. Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

BOA, *Y. A. RES*, 29/27 27 Şaban 1302

9. Meclis-i Vâlâ-i Rivayet Defterleri

BOA, *MVL* 685/67 – 10 R 1281

10. Sadaret, Mektubi Kalemi Umum Vilâyât

BOA, *A. MKT. UM*. 540 – 6, 11 Şaban, 1278

c) İnternet Kaynakları

<http://www.gocmenidareleri.com/goc-cesitleri> , Erişim: 18/02/2017.

[http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu(1).pdf) s. 15, Erişim:
18/02/2017.

[http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu(1).pdf) s. 15, Erişim:
18/02/2017.

[http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu(1).pdf) s. 22, Erişim:
15/02/2017.

TDK Türkçe Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GT.S.58dd5599046130.90944932 Erişim, 15/02/2017.

http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu.pdf s. 15, Erişim:
18/02/2017.

(<https://ia801606.us.archive.org/14/items/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt18.pdf>)

<http://www.mus.gov.tr/cografya-yapi-mus>

d. Tezler

Doğan, Yıldırım, *Kırıkkale ve Göç*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2010.

Erkan, Süleyman, Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993.

Kılıç, Orhan, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1989.

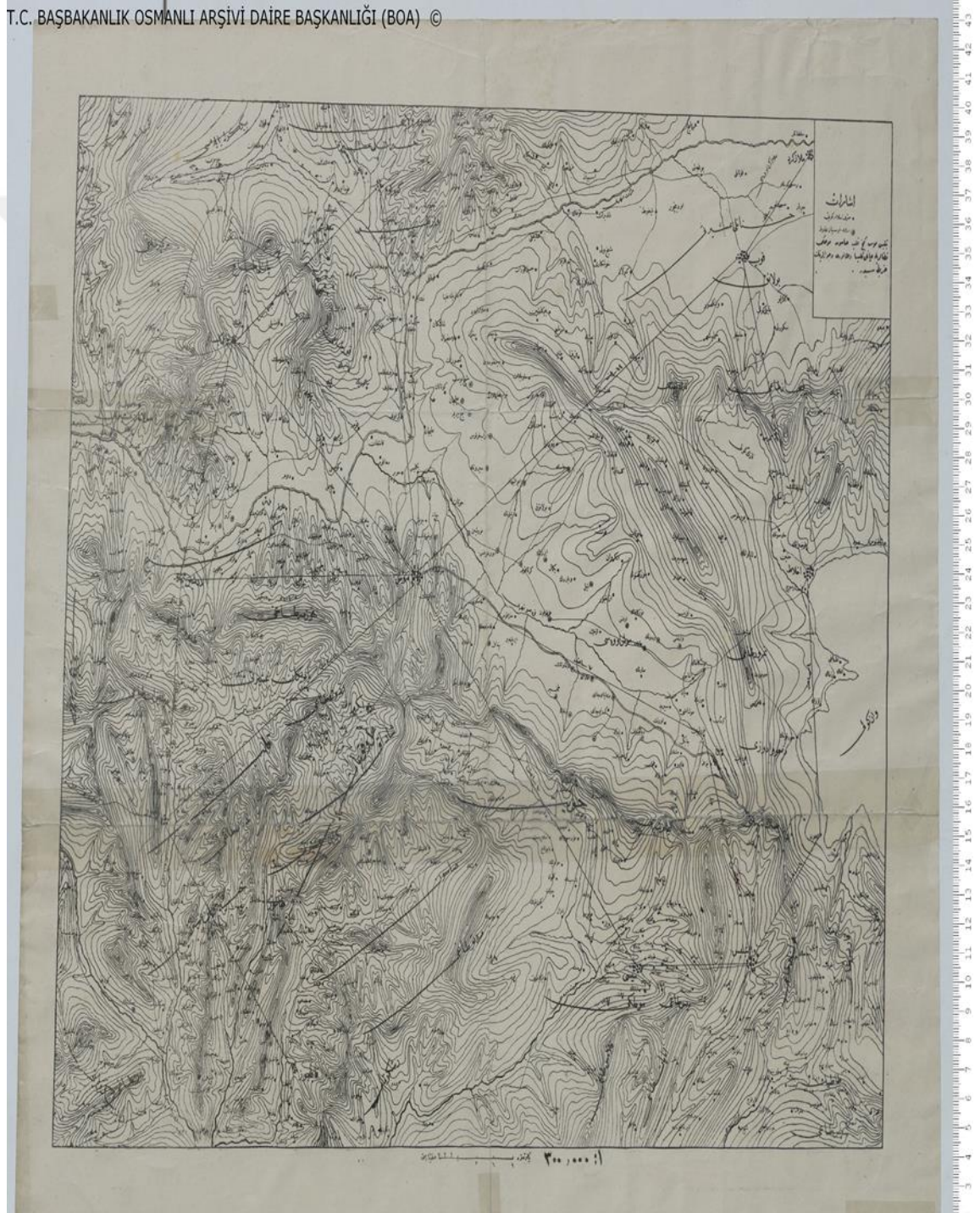
Özdemir, Murat, *Türkiye'de İç Göç Olgusu, Nedenleri ve Çorlu Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2008.

Sayılan, Hasan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

- Sönmez, Mehmet Emin, *Muş Ovası Ve Çevresinin Arazi Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2005.
- Şentürk, Ünal, *Göç ve Kentleşme (Malatya Örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Uzmanlığı Tezi, Malatya, 1999.
- Tombuloğlu, Tuba, *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, Ferah Ali Paşanın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785), Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi S.B.E. B. D.T, Samsun, 1998.
- Yılmaz, Bilal, *Muş Vakıfları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2009.
- Yılmaz, Mehmet, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Konya, 1996.
- Yusipova, Mileuşa, *İdil-Ural Bölgesinde Hıristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

EKLER:

Ek 1: Muş, Bitlis ve Van civarının belli başlı yerleşim merkezlerini Gösteren Harita. (Ölçek 1/300000). BOA, HRT.h.. 532 – 0, 29 Zilhicce 1341

Ek 4. Muş Sancağına Ait Müslüman Ve Gayrimüslim Nüfus Tablosu
BOA, Y.EE.. 33 51. 06 Rebülevvel 1327

۵

در حدود این نواحی در ایالت کازان و قفقاز و در آنجا که تا آنکه تا حدی و قضاوت بر موجب تحریر خانه و نفعی و کوریک مقایسه بید برسد در

تعداد از ۲ کورلده و یا یک و نیم و آنک و قفقاز و در آنجا که تا حدی بر موجب تحریر خانه و نفعی و کوریک مقایسه بید برسد در

مقدار نفوس	مقدار نفوس	مقدار نفوس
۴۱۵۴	۹۶۹	۹۷
۵۵۵	۱۲۵	۹۷
۲۳۴۱	۱۱۰۸۹	۹۷
۲۷۴۸	۷۰۷۱	۹۷
۱۸۱۶۰		

مقدار نفوس ۲۷۴۸
مقدار نفوس ۱۸۱۶۰

مقدار نفوس	مقدار نفوس	مقدار نفوس
۱۰۷	۱۱۷	۱۲۷
۱۹۱۵	۱۲	۱۲۷
۲۱۶	۱۲۷	۱۲۷
۱۴۹۷	۱۲۷	۱۲۷
۱۴۷۴	۱۲۷	۱۲۷
۲۴۰۹	۱۲۷	۱۲۷

مقدار نفوس ۱۴۷۴
مقدار نفوس ۲۴۰۹

مقدار نفوس	مقدار نفوس	مقدار نفوس
۹۰۳	۹۰۳	۹۰۳
۴۸۱	۹۰۳	۹۰۳
۴۶۵	۹۰۳	۹۰۳
۱۰۴	۹۰۳	۹۰۳
۹۹۴	۹۰۳	۹۰۳
۸۸۵۳	۹۰۳	۹۰۳

مقدار نفوس ۹۹۴
مقدار نفوس ۸۸۵۳